DERLEYENLER
D. Quataert & E. J. Zürcher

# Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler

1839-1950



İLETİŞİM YAYINLARI

Derl. DONALD QUATAERT - ERIK JAN ZÜRCHER

# Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950

**DONALD QUATAERT** Binghamton Üniversitesi Tarih Bölümü'nde profesör olarak görev yapmaktadır. Osmanlı ve Ortadoğu tarihi üzerine pek çok çalışması vardır. *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1882-1908* (New York University Press, 1983; *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş, 1882-1908*, Yurt Yayınları, 1987), *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914* (İsis Press, 1992) ve derleyenleri arasında yeraldığı *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (2 cilt, Cambridge, 1994) bu alanda yayımlanmış önemli eserlerdir. Quataert'in, Osmanlı imalât sektörünün, sanayi devrimi çağında Avrupa ile rekabetinde geliştirdiği stratejileri ele aldığı kitabı *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993) yayınevimiz tarafından basılacaktır.

**ERIK JAN ZÜRCHER** Nijmegen Üniversitesi Ortadoğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü'nde profesör olarak görev yapmaktadır. Amsterdam'da Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde Türkiye Bölümü Başkanlığı yapan ve Amsterdam Üniversitesi Türkiye Tarihi Bölümü'nde ders veren Prof. Zürcher'in *The Unionist Factor 1905-1926* (E.J. Brill, 1983; *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yayınları, 1987), *The Progressive Party 1924-1925* (E.J. Brill, 1991; *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Bağlam Yayınları, 1992) ve *Turkey, A Modern History* (I.B. Tauris, 1993; *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 1995) adlı kitapları bulunmaktadır.

*Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*
© 1995, Donald Quataert & Erik J.Zürcher
Published by arrangement with I.B. Tauris & Co Ltd, London
Bu kitabın ilk baskısı, 1995 yılında, I.B. Tauris & Co Ltd, London'ın katkılarıyla yapılmıştır.

İletişim Yayınları 473 • Araştırma-İnceleme Dizisi 75
ISBN 975-470-672-7
© 1998 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1 BASKI 1998, İstanbul

*EDİTÖR* Asena Günal
*KAPAK* Fatoş Gencosman - Suat Aysu
*KAPAK FOTOĞRAFI* Tütün Rejisi'nde sigara paketleyen kadınlar
*DİZGİ* Remzi Abbas
*UYGULAMA* Hüsnü Abbas
*KAPAK BASKISI* Sena Ofset
*İÇ BASKI ve CİLT* Şefik Matbaası

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
DONALD QUATAERT
ERIK JAN ZÜRCHER

# Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950

*Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*

ÇEVİREN *Cahide Ekiz*

iletişim

# İçindekiler

**Önsöz** / *Erik Jan Zürcher* ..... **7**

**Giriş** / *Donald Quataert* ..... **13**

BİRİNCİ BÖLÜM
**Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu, 1839-1923** / *Yavuz Selim Karakışla* ..... **27**

İKİNCİ BÖLÜM
**Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914** / *Sherry Vatter* ..... **55**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
**Selânik'teki İşçiler, 1850-1912** / *Donald Quataert* ..... **97**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
**Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-40** / *Feroz Ahmad* ..... **123**

BEŞİNCİ BÖLÜM
**Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-40** / *Erdal Yavuz* ..... **155**

ALTINCI BÖLÜM
**İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek** / *Mehmet Şehmus Güzel* ..... **197**

YEDİNCİ BÖLÜM
**Sonsöz: Halk Yığınlarının Bugünkü Durumu** / *Çağlar Keyder* ..... **225**

# ÖNSÖZ

*Erik Jan Zürcher*

Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü (International Institute of Social History - IISH) ve I. B. Tauris'in Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti'nin modern tarihi üzerine hazırladıkları yayın dizisinin ikinci kitabını okuyuculara sunmaktan büyük mutluluk duyuyorum.

Birinci kitap *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire** 1994'te yayınlandığı zaman da belirttiğim üzere, bu incelemeyi oluşturan makaleler, IISH'nin alanında uzmanlığıyla tanınan kişileri belli bir konu etrafında biraraya getirerek sınırlı mali kaynaklarını en verimli şekilde kullanma çabasının ürünüdür. Daha önceki projede olduğu gibi, bu sefer de enstitünün öncelikli araştırma alanları çerçevesinde bir konu seçilmiş, konunun önde gelen uzmanıyla temas kurulup, kendisine Amsterdam'da iki seminer çalışması yapmak amacıyla sayıları 6 ile 10 arasında değişen bir uzmanlar ekibi oluşturması çağrısında bulunulmuştur.

---

(*) Türkçesi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* adı ile yayınevimizce basılmıştır (Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher der. 1995, İletişim, İstanbul).

Bu işe kalkışmaktaki amacımız Osmanlı ve Türk işçi sınıfının bir anatomisini ortaya çıkarmaktı. Neyse ki şansımız yaver gitti; projeyi yürütecek kişi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem sosyo-ekonomik tarihi üzerine yayınladığı eserlerle yeni ufuklar açan Profesör Donald Quataert'i (SUNY, Binghamton) bulduk.

Enstitü'nün Amsterdam'daki merkezinde Mart 1992 ve Nisan 1993'te iki günlük seminerler gerçekleştirilmiştir. Profesör Quataert başkanlığındaki bu seminerlere Dr. Sherry Vatter (Los Angeles), Profesör Feroz Ahmed (Boston), Dr. Şehmus Güzel (Paris), Yavuz Selim Karakışla (o tarihlerde Binghamton'daydı; şu anda İstanbul'da Koç Üniversitesi'nde), Dr. Çağlar Keyder (Binghamton) ve Profesör Erdal Yavuz (Ankara) katılmışlardır. İlk buluşmada araştırma gündemi ele alınıp düzenlenmiş ve taslak haldeki makaleler eni konu incelenerek, üzerlerinde gerekli değişiklikler yapılmıştır. İkinci buluşmada ise son haline kavuşturulan bu makaleler tartışmaya açılmıştır. Her iki oturumda da en ilginç tartışmalar tanım sorununda odaklanmıştır: Sınai işgücünü oluşturan nedir? İşçi ne zaman işçi olur? Osmanlı işçileri kendilerini nasıl tanımlıyorlardı? Kimlik meselesi, loncada teşkilatlanan emek gücü ile lonca dışındaki emek gücü arasındaki ilişki, lonca türü işçi örgütleri ile daha modern işçi örgütlerinin ilişkileri, üzerinde özellikle durulan konulardı.

Bu kitabın ortaya çıkmasına vesile olan proje, iki alanda -Osmanlı/Türk sosyal tarihi ve genel olarak emeğin tarihi- halihazırda devam eden akademik tartışmaya katkıda bulunma girişimi olarak görülebilir. Osmanlı ve Türk sosyal tarihi söz konusu olduğunda, işgücünün büyüklüğü ve yapısı ile işçilerin yaşam ve çalışma koşullarına dair sorular karşımıza çıkmaktadır. Donald Quataert bir makalesinde[1]

1 Donald Quataert, 'Labor and Working Class History During the Late Ottoman Period, c. 1800-1914', *Turkish Studies Association Bulletin* (1992), 357-69.

1970'lerde Osmanlı tarihinin ayrı bir alan olarak ilgiye değer bulunmasıyla beraber bugüne kadar sosyo-ekonomik tarih incelemelerinin ağırlıklı uzmanlık dalı haline geldiğine işaret etmiştir. Bunu söylemek belki biraz abartılı olabilir. Kurumlara, kültüre ve "zihniyete" dair incelemeler öneminden bir şey yitirmiş değildir. Nitekim 1974'de kurulup, sözü edilen alanlara yoğunlaşan uluslararası uzman kuruluş CIEPO (Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes / Uluslararası Osmanlı ve Osmanlı-Öncesi Araştırmaları Komitesi), Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi üzerine ilki 1977'de başlayan konferanslar yanında önemini muhafaza etmiştir. Ancak son yirmi yılda sosyo-ekonomik tarih incelemelerinde bir patlama yaşandığı da su götürmez bir gerçek. Quataert'in aynı makalede parmak bastığı diğer bir gerçek ise bu incelemelerde büyük boşlukların bulunduğu, özellikle de işçilere dair karanlıkta kalan noktaların olduğu. Bunun nedeni kısmen arşiv kaynaklarında yatmaktadır. Mevcut kaynaklar devletin ya da loncalar ve dini kurumlar gibi devletle resmi ilişkileri olan, sırtını ona dayayarak varolan kuruluşların ilgi alanına giren konular hakkında olunca, araştırmacılar da ister istemez bu konulara yöneliyorlar. Sonuç olarak karşımıza çıkan işçi portresinde üç açıdan eksiklikler görülüyor. Birincisi, gerek devlet gerekse lonca kayıtları norm koyucu nitelikte; yani bize söyledikleri gerçek durum değil, olması gereken durum. İkincisi, işçiler günlük yaşantılarıyla değil, ancak sorun çıkarıp normlara karşı geldiklerinde sahneye çıkıyorlar. Üçüncüsü, kırsal yörelerdeki işçiler, kadınlar ve çocuklar gibi Osmanlı ekonomisinde hayati rol oynayan işçi gruplarının neredeyse esamesi bile okunmuyor.

1923 sonrası Türkiye Cumhuriyeti tarihine baktığımızda da, durum çok farklı değil. O dönemde artık loncalar yok ama, Kemalist cumhuriyetin tarihini bu sefer de devletin

gözünden gördüğümüz yadsınamaz bir gerçek. Bu durumun sorumlusu arşiv kaynaklarından ziyade (bu arada arşivlerin çoğuna erişmenin mümkün olmadığı da gözönünde bulundurulmalıdır), bizzat tarihçilerin bakış açısıdır. Yıkımın ardından anka kuşu gibi doğan yeni Türkiye görüntüsü dönemin tarihçilerini öyle bir sarhoşluğa itmişti ki, onlar, başta bürokrat-asker kökenli erkânın çağdaşlaşma projesi olmak üzere dikkatlerini kurumsal, kültürel ve ideolojik değişim üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Çağdaşlaşma projesinin "halkçılık" kisvesi altında işçiyi ve köylüyü bastıran yönüne tarihçiler pek ilgi göstermemişlerdi.

İşte elimizdeki projeyi beraber gerçekleştirdiğimiz uzmanların bir amacı da sözü edilen eksiklikleri gidermeye çalışmaktır. Bunda kısmen de olsa başarı sağladıysak, doğru yoldayız demektir.

Daha önceden de belirttiğim gibi, bu kitabın Osmanlı ve Türk işçi sınıfı yanında katkıda bulunmayı amaçladığı diğer bir tartışma da işçi sınıfı tarihinin gelecekteki yönelimidir. Meslekdaşım Marcel van der Linden'in kısa bir süre önce yazdığı makalede de işaret ettiği gibi,[2] gittikçe yükselen bir "postmodern" rölativizm akımıyla karşı karşıyayız: Bu yeni akım farklı perspektifleri benimseyen iki tür emek tarihçisinin çalışmalarını dayandırdığı varsayımlara karşı duyulan kuşkulardan alıyor kaynağını; perspektiflerden biri, devrimci sınıf bilincini ve işçilerin kitle halinde örgütlenmelerini tarihin muzaffer adımı olarak algılarken, ikinci perspektifi benimseyen daha genç kuşak tarihçiler ise "kaçınılmaz" zannedilen sonuçların umulduğu şekilde gerçekleşmemesinden şaşkın halde nedenleri, niçinleri açıklamaya çalışıyorlar. Günümüzün emek tarihçisi ise kısmen, kadın-

2 Marcel van der Linden, 'The Future of Labour History', yıllık lisansüstü eğitim semineri, McMaster University, 26 Ekim 1994.

ları ve etnik sorunları konu alan çalışmaların, kısmen de siyasi değişimin etkisinden olacak, işçi sınıfı tarihindeki geleneksel yaklaşımın ziyadesiyle tek boyutlu olduğunu; "sınıf" olgusunun gerek birey, gerekse gruplarda birbiriyle zıtlaşan ve kaynaşan pek çok olgu (cinsiyet, etnik köken, din) üzerinde yükseldiğini idrak etmiş durumdalar. İşçi sınıfını anlatan bu çağdaş tarihçiler arasında yeni boyutların ve perspektiflerin arayışı devam ediyor.

Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü geleneksel olarak solun siyasi örgütlenmeleri (en başta sosyalizm ve anarşizm) üzerine yayınladığı kaynak eser ve araştırmalarla tanınıyor tabiatıyla. Enstitü'nün zengin kazanımlarında da kökleşen bu gelenek hâlâ canlılığını korumakla birlikte, IISH araştırma birimi "emeğin tarihinde yeni kavramları" ikinci planda önemli bir uzmanlık dalı olarak belirlemiştir. Bunda amaç, hem zaman hem de mekân olarak emek tarihçisinin geleneksel sınırları dışına çıkıp mukayeseli araştırmalara yönelmek; yani onsekizinci yüzyıl öncesine giderek, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki ülkelerde emeğin tarihine bakmaktır. Enstitü'nün, Batılı olmayan toplumlardan edinilen bulguların ışığında emeğin tarihine yeni boyutlar getirerek, onu çeşitlendirme çabalarına bu kitabın harç olmasını yürekten ümit ediyorum.

Bana son söz olarak; kitabın akıcı, tutarlı bir bütün olarak okuyucuya sunulacak hale kavuşturulmasında emeği geçenlere -kitabı yayına hazırlayan Donald Quataert'e, metnin tashihini yapan Selen Simpson'a ve basım için filme alan Miriam Meekels ile Edward Gerrits'e- buradan teşekkür etmek düşüyor.

*Amsterdam, Nijmegen, Ocak 1995*

# Giriş

*Donald Quataert*

Geçmişten günümüze gerek Osmanlı İmparatorluğu'nu gerekse Türkiye Cumhuriyeti'ni anlatan yazılı tarih büyük ölçüde değişikliklere uğramıştır. Böylesi farklılaşmalar, buralardaki işçi sınıfı tarihini yorumlayışımızı da etkilemeye devam edecek olsa gerek. İlkin bu yazılı tarih ekollerinden herbirinin gelişimini sırasıyla özetleyecek; sonra da İmparatorluğun son dönemiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1950 yılına kadar olan döneme ait işçi sınıfı araştırmalarında sözünü ettiğim ekollerin bize ne tür veriler sunduklarını tartışacağım.

Osmanlı İmparatorluğu'nu anlatan tarihçiler "Şark Meselesi" diye tabir edilen temeldeki problemi aşıp, ilgilerini daha başka alanlara da kaydırmışlardır. Bir dönem tarihçilerin ilgisinden arslan payını alan, Osmanlı devleti ve onun bir yan kolu olarak da bu devletin ondokuzuncu yüzyılda yaşadığı modernizasyondu. Günümüze yaklaştıkça modernizasyona rakip çıkan ve onu sollamakta kâh başarılı kâh başarısız olan başka paradigmaları görüyoruz. Öte yandan bütün bu altetme mücadelelerinden bağımsız olarak en başta Osmanlı eko-

nomi tarihine ve ikinci sırada da, artık entellektüel çabaların tepesine oturan sosyal tarihe yoğun ilgi yer alıyor.

Türkiye Cumhuriyeti'ni anlatan tarihçiler de genel olarak devlete duyulan bu ilgiyi paylaşıyor ve aynen Osmanlı tarihçileri gibi "devleti" bizatihi devletin gözlükleriyle görmeyi hiç itirazsız kabul ediyorlar. Yine modernizasyon teorisinin günün modası olduğunu ve 1960'ların 1970'lerin çalkantılı yıllarında başka paradigmaların sahneye çıkmasıyla bu teorinin tahtının sarsıldığını görüyoruz. Öte yandan ekonomi tarihi nispeten daha az ilgi görüyor, çoğu zaman devletin rolü üzerinde gereğinden fazla duruluyor; sosyal tarihe ise pek fazla yer verilmiyor.

Elinizdeki kitap bu geleneksel eğilimlere bağlı kalmakla beraber, araştırma için yeni istikametler göstermeyi de ihmal etmiyor. Bütün bunlara ve yazarların başlangıçtaki hedeflerine rağmen, kitap paradoksal olarak yine devleti ve modernizasyonu vurgulama adetini devam ettiriyor. Aynı zamanda tarihe aşağıdan bakmayı deniyor. Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün sponsorluğuyla gerçekleştirilen ve ondokuzuncu yüzyıl ortalarından 1950 yılına kadar Osmanlı ve Türk işçisinin tarihini adım adım izleme amacını güden atölye çalışmalarının bir ürünü olarak ortaya çıktı bu kitap. Atölye çalışmalarındaki mütalaalar sonucunda çeşitli yazarların takip etmeye yöneldikleri iddialı bir araştırma gündemi oluşturuldu. Görüleceği gibi bunda da ancak kısmen başarılı olundu.

Kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminin ve Cumhuriyet döneminin işçi sınıfı tarihine neredeyse eşit yer ayrıldı. Özellikle son yıllarda emeğin Osmanlı'nın son dönemindeki durumu tarihin ilgi alanı olmayı bir parça başarmıştır.[1] İşçi sınıfı ve işçi hareketleri üzerine incelemelerin

1 Özet için bkz. Quataert (1991) ve (1993a) ve Lockman (1993).

asıl yoğunlaştığı dönem ise Cumhuriyet Türkiye'sidir. Ne var ki, bu dönem üzerine yazılan eserlerin, birkaç istisna hariç, İngilizce dışındaki dillerde yayınlanmış olması, Osmanlı ve Türk işçi sınıfının tarihinin Batı Avrupa ve Amerika'da nispeten az bilinmesine neden olmuş. Bu kitap yayınlanmadan önce Goldberg'in veya Beinin ile Lockman'ın Mısırlı işçileri konu alan eserleri çapında, hatta Elizabeth Longuenesse'in Suriyeli işçiler[2] üzerine yayınladığı çok daha kısa incelemeler çapında dahi İngilizce kaynak yoktu. İşte elinizdeki kitabın amaçlarından biri de İngilizce bilen genel okuyucuya son dönem Osmanlı işçi sınıfı ile Türk işçi sınıfını genel hatlarıyla tanıtacak bir eser vazifesi görmektir.

Osmanlı dönemine ayrılan kısımlar Şam'dan Selânik'e uzanan coğrafyada zanaat emek gücü ile fabrika emek gücünü her açıdan irdeleyen, oldukça zengin ayrıntılarla donatılmış tartışmaları içermektedir. Karakışla'nın makalesi Osmanlı işçi örgütlerini ve işçi hareketlerini 1839-1923 dönemindeki gelişimleriyle beraber adım adım izliyor; özellikle de işçi sınıfının daha modern anlamdaki örgütlenmeleri -işçi birlikleri ve sendikalar- ile 1908 Jön Türk Devrimi (II. Meşrutiyet) sonrası ortaya çıkan sosyalist ve sol hareketlerden dem vuruyor. Karakışla, Osmanlı grevlerinin önceden planlanmamış ve kendiliğinden hareketler olarak bir profilini sunuyor ve devletin gücü ile işçi rahatsızlıkları arasında tersine bir ilişki olduğunu savunuyor. Yazara göre 1908'deki büyük grev dalgası sırasında sendikalar belli bir grevi organize etmek için çıkıyor, hareket biter bitmez de ortadan kayboluveriyorlardı. Ayrıca Karakışla işçilerin huzursuz oldukları hususları bildirerek onların hayatlarını, kaygı ve özlemlerini bize daha yakından tanıtıyor. Vatter'in

2 Beinin ve Lockman (1987); Goldberg (1986); Longuenesse, (örneğin 1978 ve 1985).

makalesi ise 1840-1914 yılları arasında Şam'da işçi kesiminin örgütlenmesini ve çatışmalarını orjinal bir bakış açısıyla sunarken usta-kalfa dayanışmasının değişen ekonomik şartlarla beraber nasıl unufak olduğunu anlatıyor. Lonca en seçkin işçi örgütü olma niteliğini sürdürüp geçmişten getirdiği mirası korurken, sınıf çatışmalarına da sahne olmuştur. Tüccarlar ve lonca örgütündeki ustalar yerli tekstil üretimindeki canlanma oranında kârlarına kâr katarken, kalfalar ücretlerinin arttırılması için 1870'lerden itibaren son derece disiplinli ve militan eylemlere girişerek greve gidiyorlardı. Şam'ın militan işçi kesiminin portresi Karakışla'nın bir önceki makalesinde Osmanlı dönemi İstanbul ve Anadolu mekânından sunduğundan epey farklı. Şam'ın zanaatkâr kesimi iyi örgütlenmiş, bilinçli, uzun vadeli düşünen, amacına erişmek için sistemli hareket eden bir tabaka izlenimini uyandırmakta, buna karşın İstanbul ve Anadolu'daki işçi belli bir bilinç düzeyine ulaşamamış, disiplin açısından daha zayıf ve daha günübirlik davranan bir kesim olarak sunuluyor. Bu metinler durumun niçin böyle zıtlıklar arzettiği konusuna bir açıklık kazandıramıyor. Benim kanaatim şu ki; her iki yazarın metodolojik varsayımlarındaki farklılıktan kaynaklanan, gerçekte değil, görüntüde bir ayrılık söz konusu. Belki de Karakışla seçtiği kaynakların yapısından olsa gerek işçileri daha dışarıdan seyrediyor. Vatter ise bizzat işçi kümesine girmiş, oradan dış dünyaya bakıyor. Karakışla işçi-devlet ilişkisini vurgular görünürken, Vatter işçilerin iç meseleleri üzerine yoğunlaşmış. Üçüncü Bölüm'de Quataert, Osmanlı dönemindeki Selânik'te (1850-1912) ulaştırma ile imalat sektörü işçilerinin yapısı ve gelişimini inceliyor.[3] Selânik Yunanistan'ın eline geçme arife-

3 Sözü edilen makale doğrudan bu kitap için yazılmamış tek makaledir. İlk defa Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'deki Yahudilerin tarihi konusunda 1992'de yapılan bir konferansta sunulmuştur.

sinde tüm Osmanlı toprakları içinde sanayi işçilerinin en yoğun olarak toplandığı yer. Yazara göre o dönemlerde Osmanlı hakimiyetindeki pek çok yörede olduğu gibi burada da sanayi işçileri (ulaştırma sektörü hariç) açısından loncaların önemi muhtemelen azalmış. Makalenin vurguladığı konular militan işçi hareketleri ile işçi sınıfı bilincinin doğuşu. Yine Avrupa tarzı sol ve sosyalist hareketlerin tüm imparatorluk içerisinde en fazla Selânik'te gelişmiş olduğunu görüyoruz. 1912 yılına geldiğimizde şehir iyi örgütlenmiş, bilinçli ve güçlü işçi kuruluşlarına ev sahipliği yapıyor. Vatter'in ele aldığı Şamlı işçiler de bir o kadar militan olmakla birlikte, tamamen farklı çizgilerde örgütlenmişler ve akademisyenlerin pek çoğunun gelişmiş kapitalist sektör diye adlandıramayacağı işkollarında çalışıyorlar. Görüldüğü gibi hem Şamlı hem de Selânikli işçilerin iyi örgütlenmiş, ses veren yapısına bakarak Osmanlı'da emeğin tarihini inceleyenlerin önünde araştırmaya değecek çok şey bulunduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye Cumhuriyeti dönemine bakan makalelerin ilkinde Feroz Ahmad 1923-45 arasında sol kesimin aydın ve işçilerini ele alıyor öncelikli olarak. Birinci ağızdan anlattığı, olağanüstü zengin ayrıntılarla ördüğü çalışmasında, dönemin insanları olanca canlılıklarıyla gözümüzün önünde beliriyorlar. Yazar halk tabakasına da devleti eleştiren aydın tabakaya da kulak vererek, kolay kolay ele geçmeyecek bir imkân sunuyor okuyucuya. Soldan gelen tazyikin Atatürkçü devletin işçileri yanına çekmek ve/veya sindirmek için izlediği politikaları şekillendirmeye nasıl yardım ettiğini; devletin solu bastırarak işçinin kendi sınıfını temsil etme kabiliyetini nasıl budadığını, aydınları nasıl politikanın dışında tuttuğunu gösteriyor. Modern Türk devletinin yaratıldığı bu olağanüstü döneme ilişkin zengin açılımlar Erdal Yavuz'un 1923-40 dönemini ele alan makalesiyle sürüyor. Yazar çalış-

masıyla bu sahaya önemli katkılarda bulunuyor; Osmanlı dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarında devletin ekonomik politikalarının devamından dem vurması bu katkılardan biri. 1920'li ve 30'lu yıllarda işgücünün durumuna ve yasal statüsüne ışık tutuyor. Ayrıca dönemin grevlerine, işçi hareketlerine ve 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamalarına epeyce yer ayırıyor (bu arada derlediği nefis tablolar için kendisine şükran duyduğumuzu belirtmeliyiz). Güzel'e ayrılan kısım, bu üretken yazarın Türk işçi sınıfı üzerine İngilizce yayınlanan ilk çalışması. Yazar, Türk devletinin bir milyon kişiyi (o zamanlar toplam nüfus 17 milyondu) silah altına aldığı İkinci Dünya Savaşı sırasında emeğin durumunu inceliyor. Devlet yeterli işgücünü sağlamak için savaş sırasında yönetmeliklerini askıya aldı. Sonuç olarak işçiler seçme hakları olmaksızın maden ve imalat iş kollarında emrivaki çalıştırıldılar. Zorunlu çalışma (iş mükellefiyeti) günün kanıksanan özelliği oldu. Mesai saatleri arttığı gibi, belirli yaşın altındaki kadınlar ile çocukların işgücündeki oranı yükseldi. Yazar, işçilerin savaş seferberliğindeki ülkeye yaptıkları büyük katkıya rağmen bütün bu kriz boyunca Millet Meclisi'nde temsil bile edilmediklerini gözler önüne seriyor. Ayrıca makalede ayrıntılarla üzerinde durduğu gibi, özel sektördeki küçük sanayicilerin savaş sırasında (işçilerin reel gelirleri düşerken) sağladıkları sermaye birikimi özel sanayi kesiminin daha sonraki serpilişini açıklıyor. Sonsöz'de ise Keyder, sanayi proletaryasının doğmasını işçi sınıfının gelişiminde nihai nokta olarak algılayan tek boyutlu modeli çürütmeye çalışıyor ve onun yerine ailelerin geçmişteki gibi gelecekte de birden fazla gelir kaynağına sahip olacağı, dolayısıyla geçinmek için sanayinin yarattığı emek piyasasına bağımlı hale gelmesinin illa şart olmadığı fikrine dayanan başka bir modeli savunuyor. Gerçekten yazarın dediği ve benim de aşağıda tartışacağım gibi, büyük fabrikalardaki sınai işgücünün tarihte-

ki önemi gelip geçicidir ve günümüzde gerek Türkiye'de gerekse dünyada ağırlığını yitirmektedir.

Bütün bu makaleler sahaya önemli katkılarda bulunuyorlar. Her biri Osmanlı işçisinin ve Cumhuriyet dönemi Türk işçisinin ayrı bir öyküsünü anlatıyor bize. Ardarda gelen hükümetlerin ve onların tarihçilerinin büyük oranda gözardı ettiği, bazen de bastırma girişimlerinde bulunduğu bir kesimin öyküleri bunlar... Yazarlardan birçoğunun açıkça ortaya serdiği gibi, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet Türkiye'sinde devlet, işçi direnişinin çoğu türünü ve özellikle de Cumhuriyet döneminde işçinin örgütlenmesini meşrulaştırmayı reddetmiştir. Dolayısıyla yazarlar, devlet erkânının ve diğerlerinin hafızalardan silmeye çalıştığı bir geçmişi canlı tutuyorlar.

Öte yandan, bütün bu tarihi gerçeklerden emperyalizm ve milliyetçiliğin etkisi üzerinde duran emek tarihçilerinin de çıkaracağı yararlı dersler var. Bir zamanlar şimdi Türkiye Cumhuriyeti olan topraklardaki işçiler, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesindeki kısa dönemi saymazsak, sömürgeci bir güce karşı mücadele vermemişlerdir. Sömürgeciliğin Ortadoğu'nun Arapça konuşulan bölgelerindeki işçi hareketlerinin evrimi ve yapısını derinden etkilediğini hatta bozduğunu düşünen geniş bir kesim var. Onlara göre, yeni kurulan devletlerde yabancı sermayeyle karşı karşıya gelen ve çoğu zaman ya yabancı istilacıya ya da Mısırlı, Suriyeli, Iraklı kapitaliste karşı mücadele vermek arasında seçim yapma mecburiyetini hisseden işçilerin önemli kısmı daha büyük bir dava olan ulusal davada saf tutmuşlardır. Bu süreçte sınıfsal çıkarlarını ulusal çıkarlar için feda etmişler ve ülke bağımsızlığına kavuşunca da tekrar toparlanamamış, isteklerini kabul ettirememişlerdir.[4] Demek ki tarihçiler es-

4 Beinin ve Lockman (1987).

kiden Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşulan bölgelerinde işçi sınıfı hareketlerinin başarısızlıkları veya yetersizliklerine gerekçe olarak sömürgeci güçlerin varlığını öne sürüyorlar. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve onun mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti'ndeki işçilerin hikâyesi Ortadoğulu işçilerin kaderini açıklarken yabancı istilacıya ne derece bel bağlanabileceği konusunda bizi uyarıyor; Arap topraklarında işçi kesimini anlatan tarihçilerin işçi hareketlerini cılızlaştırmada ve işçi meselelerinin ulusal gündeme gelmesini engellemede milliyetçilik ve sömürgeciliğin önemini abarttıklarını düşündürüyor.

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti örneklerinde işçilerin karşısında sömürgeci bir güç bulunmamasına rağmen, yine de işçi sınıfının çıkarlarını temsil edecek etkin işçi örgütleri yaratılamamıştır. Buna karşılık toplum, ekonomi ve işçiler üzerinde egemenlik kurup, kendi görüşünü dikte ettirme yoluna giden, üstelik sömürgeci bir gücün kontrolü altında olmayan bir devletle yakın ilişki içindeydiler. Kitaptaki çeşitli yazarların da belirttiği üzere, Osmanlı devleti de Türk devleti de işçi hareketlerinin hatta örgütlenmelerinin meşruiyetini tanımaktan inatla kaçınmış, uzun zaman grev ve sendikaları yasadışı ilan etmiştir. Öte yandan aynı zamanda Arapça konuşulan ülkelerde, hem de istila altında bulunulan bir dönemde çok daha fazla grev ve sendika ortaya çıkmıştır. Arap dünyasında işçi sınıfının yerli elit tabaka ile yabancı istilacı arasındaki ince çatlaklarda örgütlendiğini, hareketlendiğini ve sömürgecilikten tam da bu açıdan istifade ettiğini söyleyebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti'nde ise işçilere nefes alacak pek bir yer kalmamış, kamçı vazifesi görecek çok az fırsat çıkmıştır. Onlar daha ziyade doğrudan devletle karşı karşıya gelmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, cumhuriyet devleti müteşebbis rolünü üstlenmiş ve Türk toplumunun var-

lıklı kesimini koruyup kollamıştır. Dolayısıyla sömürgecilik, bilmeden, istemeden işçilerin örgütlenip harekete geçmelerine yardım etmiştir.

Arap tarihçisi sömürgeciliğin rolünü gözünde fazla büyütürken, Türk tarihçisi de devletin rolünü fazlaca büyütmüştür. Her ne kadar atölye çalışmalarına katılan uzmanlar, devleti konu alan nispeten çok sayıda çalışma bulunduğuna ve bu yüzden ona daha az sayfa ayırmanın yerinde olacağına değinmişlerse de, kitapta Osmanlı ve Türk hükümetlerinin davranışlarını anlatan sayfa sayısı bir hayli fazla.

Osmanlı olsun, Türk olsun ya da sömürgeci olsun devlete yapılan bu vurgu, işçi sınıfı tarihçilerinin emeğin geçmişini incelerken dış etmenler üzerinde ziyadesiyle durduklarını, hatta asıl konuları olan işçi sınıfına yeterince yakından bakmadıklarını göstermektedir.

Öyle görünüyor ki, işçi hareketlerinin kaderi ve gelişimini daha iyi anlamak için iş ortamını her yönüyle bilmek gerekir. Burada Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye örnekleri küçük çaplı imalat sektörüne, bu sektörde çalışan işgücüne, işçinin kendi çıkarlarını dile getirip, temsil etme kabiliyetine ışık tutmak açısından son derece çarpıcı. Bir yandan her iki dönemde de büyük fabrikaların çoğaldığını biliyoruz. Osmanlı dönemindeki Selânik'te çok sayıda büyük fabrika ile geniş bir işçi kütlesi bulunuyordu. Cumhuriyet döneminde Anadolu'da makineleşmiş büyük Türk fabrikalarında istihdam edilen işgücünde azımsanmayacak bir artış olmuştu. Diğer yandan ise Şam örneğinde olduğu gibi zanaatların icra edildiği küçük atölyeler ve ev imalatı Osmanlı döneminin tipik bir özelliğiydi.[5] Devlete ve özel kesime ait fabrika sayısındaki artışa rağmen küçük çaplı imalat sektörünün önemini Cumhuriyet Türkiye'sinde de

5 Ayrıca Quataert (1993b)'ye bkz

koruduğunu görüyoruz. Osmanlı'da çok daha geniş bir işçi kütlesine iş sağlayan bu sektör, Cumhuriyet döneminde de hayatını kısmen veya tamamen imalat faaliyetlerinden kazananların çoğuna istihdam kapısı olmaya devam etmiştir. Üstelik küçük ölçekli imalat tüm dünya tarihinde çok önemli bir olgudur ve aslına bakılırsa yirminci yüzyılda önemi daha da artmıştır.[6]

İşgücünün kendine has niteliğini, evrimini, devlet ve sermaye üzerindeki etkisini tüm yönleriyle kavramak için çoğu imalat faaliyetinin küçük çaplı olma özelliğine dönmemiz gerekmektedir. Osmanlı, Cumhuriyet Türkiye'si ve modern Arap coğrafyasında işçi kesimini inceleyen nice tarihçi, küçük imalatı gözardı etmek veya gelişimin durakları arasında onu çıkmaz sokak olarak görmek gafletinde bulunmuştur. Bu bakış açısına göre küçük imalat büyük fabrikalara ve optimum etkin işçi sınıfı örgütlenmelerine giden yolu tıkamıştır. Vatter'in Şam'daki işçi kesiminin militanlığına ilişkin tahlili doğruysa, küçük üretime ve onun işçi sınıfının kendisini temsil etme kabiliyeti üzerindeki etkisine yönelik varsayımlarımızı bir kez daha gözden geçirmemiz gerekiyor demektir.

Araştırma gündemimizi biraz daha geniş bir çerçeveye oturtmamızda yarar var. Örgütlü işgücünü, işçi hareketlerini ve sınıf bilincini taşıyan işçi kesimini araştıran çalışmaların değersiz veya önemsiz olduğunu söylemiyorum. Gönül ister ki daha çok işçi örgütlenmiş olsun; nitekim kendilerini temsil edecekleri örgütlerden yoksun işçiler, örgütleme görevini çoğu zaman başkalarına -devlete ve sermayeye- bırakmışlardı. Ancak tarihçilerin, loncalarda, dernek ve sendikalarda örgütlenmemiş işçi kesimine de eğilme zarureti vardır. Zaten Ortadoğu'nun tarihine baktığımızda büyük

6 Piore ve Sabel (1984).

çoğunluğun bu kesime ait olduğunu görüyoruz: Örgütlenmemiş işçi kesiminin biçim ve önemindeki gelgitlerin izine düşmeliyiz. Yine aynı nedenlerle, ayaklanmayan, eyleme ve greve girişmeyen kesim de bir o kadar ilgiyi hak ediyor. Scott'un daha güvenli ve ölçülü başka yöntemlerle direnişin gerçekleşebileceğini savunan "Güçsüzün Silahları" adlı yaklaşımını fazlaca kullanma zaafına düşebiliriz düşmesine ama, bu yaklaşım hâlâ işe yarıyor. Esinini sol ideolojilerden almayan işçi kesimi ve hareketlerine de kulak vermeliyiz. Geçmişte (bugün olduğu gibi) işçilerin geniş bir kesimi örgütlenmemiş ve grev yapmamışlardır. En azından Osmanlı ve Türk tarihinde işçilerin çoğu ne sosyalist söylemi ne de kartvizitini taşıyorlardı. Buna rağmen çıkarlarını temsil etmek için bugün net olarak bilemediğimiz bir takım yollar bulmuşlardır.

Etnik duruma dönersek, Türk ve Kürtlerin sınai işgücünde Yunanlı ve Ermenilerin yerine ne şekilde geçtikleri hususu önem taşıyor. Ayrıca gerek Osmanlı'da gerekse onu takip eden dönemde azımsanmayacak yeri olan kadın ve çocuk emeğinin önemindeki değişim üzerinde dikkatle durmak gerekmektedir.

Son olarak işçi sınıfı tarihçileri, ulus-devletlerin yazılı tarihinin Cumhuriyet Türkiye'si dönemi ve aynı şekilde Osmanlı'nın mirasçısı çeşitli devletler ile Osmanlı İmparatorluğu arasına çektiği yapay setlerin aşılmasında yardımcı olmalıdırlar. Yakın zaman önce yapılan çalışmalar göstermektedir ki gerek Cumhuriyet Türkiye'sinin gerekse manda ve bağımsızlık dönemlerinde Arap ülkelerinin tarihi Osmanlı dönemiyle bir devamlılık arzediyor.[7] Osmanlı ve Osmanlı sonrası işçi hareketlerinin, eğilim ve gelişmelerin araştırılması hayati önem taşıyor adeta. Kitabın yazarları da başta

7 Zürcher (1993); Cleveand (1971 ve 1985).

bu hedefle yola çıkmalarına rağmen, makalesinde Osmanlı hakimiyetindeki Suriye döneminin loncaları ile manda altındaki Suriye arasında ufak tefek ilintiler kuran Vatter hariç, bu hedefi sonuna kadar izleyemediler. Bazı Osmanlı sendikaları ile karşılıklı yardım cemiyetlerinin kurucularını ismen biliyoruz. Bu kişilerin eskiden lonca mensubu olup olmadıkları, belli tipte bir örgütün mensubu olan kişilerin daha sonradan başka tür örgütlerde de boy gösterip göstermediklerini araştırmak gerekiyor. Aynı şekilde Türkiye, Suriye ve Irak gibi Osmanlı'nın mirasçısı devletlerde emeğin tarihi iyiden iyiye kıyaslanarak, bu tarihler benzerlik mi arz ediyorlar ya da imparatorluk sonrası bölünmeler çeşitli bölgelerdeki işçi kesiminin evriminde kesin ayrılıklar mı meydana getirdi, bu hususları tespit etmek lazım. Türkçe ve Arapça konuşulan bölgeler işçi kesiminin tarihi açısından sandığımız kadar birbirinden farklı mı? Yeni ulus-devlet sınırlarının belirlenmesi emeğin yapısını ve niteliğini ne şekilde etkiledi?

Sözün kısası Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet Türkiye'sinde emeğin tarihine ilk defa bu kitaptaki çalışmalar böylesine ışık tutuyor ve günümüzün Ortadoğu'sunda işçi kesimini tahlil edebileceğimiz yeni araçlar sunuyor. Kitabın başarısının azımsanmayacak ölçüde olduğunu söyleyebilirsek, daha önce de belirttiğim gibi, eksiklikleri için de aynı şeyi söyleyebiliriz... Başka bir deyişle önümüze koyduğumuz iddialı hedeflere göre aldığımız sonuçlar mütevazi...

Şimdi yapacağım eleştiri, başarılarımızı küçümsemek için değil; çünkü bunlar hem pek çok hem de gerçekten övgüye değer. Amacım daha ziyade nasıl bir araştırma gündemi belirleyeceğimiz konusunda az önce başlatılan tartışmayı daha da genişletmek. Örneğin bu projenin başında yapılan atölye çalışmasında hepimiz büyük bir işçi kütlesinin sınıf bilincinden yoksun olduğunu, işçi örgütlerinde yer almadı-

ğını bildiğimizden, bizzat işçileri inceleyelim dedik. İşçi sınıfı bilincinin doğuşu öncelikli konumuz değildi. Bu noktadaki ortak kanınıza rağmen, işçilerin örgütlenmeyen, greve gitmeyen ve sosyalist olmayan kesimlerine yeterince eğilemedik. Bilinçli, grev yapan proleterya örgütleriyle emeğin tarihinin son bulduğunu düşünerek; bu proleteryayı, geçirilen evrim sürecinde doruk noktası, zanaata dayalı üretim ile ev imalatını ise evrimin kaçınılmaz, ancak başarısız aşamaları olarak görerek, modernizasyon paradigmasında tam yol devam ettik. Karakışla'nın makalesi işçi hareketleri ve grevleri üzerine yoğunlaşırken, işçinin mesai dışında veya işyerindeki haliyle pek ilgilenmiyor. Ayrıca, Osmanlı işçi direnişinin genel tarihi içerisinde ilk grevi nereye oturtacağından emin olmayan Karakışla, geçmişte istekleri reddedilen işçilerin nasıl davrandığını da söyleyemiyor bize. Güzel ve Yavuz ise büyük ölçekli işletmelerdeki işgücü ve örgütlenmeleri üzerine eğiliyor; ne var ki endüstriyel ekonominin kalan bölümlerinde işçi kesimine ilişkin fazla bir şey söylemiyorlar. Aynı şekilde Quataert ve Ahmad işçi kesimi içinden sosyalist örgütleri ön plana çıkararak, emeğin tarihinin solun tarihinden ayrılması gerektiğini bir kez daha hatırlatıyorlar.

## KAYNAKÇA


Beinin, Joel ve Zachary Lockman (1987), *Workers on the Nile*, Princeton.

Cleveland, William (1971), *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati al-Husri*, Princeton.

Cleveland, William (1985), *Islam Against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Islamic Nationalism*, Austin.

Goldberg, Ellis (1986), *Tinker, Tailor, and Textile Worker: Class and Politics in Egypt, 1930-1954*, Berkeley.

Lockman, Zachary, der. (1993), *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*, Albany.

Longuenesse, Elisabeth (1978), 'La classe ouvrière au Proche Orient: La Syrie,' *La Pensee*, no. 197 (Ocak-Şubat), ss. 120-132.

Longuenesse, Elisabeth (1985), 'The Syrian working class today', *MERIP Reports*, no. 134 (Temmuz-Ağustos), ss. 17-24.

Piore, Michael J. ve Charles F. Sabel (1984), *The Second Industrial Divide*, New York.

Quataert, Donald (1991), 'Labor and working class history during the late Ottoman period, c. 1800-1914', *Turkish Studies Association Bulletin*, Eylül, ss. 357-69.

Quataert, Donald (1993a), 'Introduction', *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, İstanbul, ss. ix-xv.

Quataert, Donald (1993b), *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge. [Türkçesi İletişim Yayınları tarafından basılacaktır.]

Zürcher, Erik J. (1993), *Turkey. A Modern History*, Londra. (Türkçesi: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul, 1995)

BİRİNCİ BÖLÜM

# OSMANLI SANAYİ İŞÇİSİ SINIFININ DOĞUŞU 1839-1923

*Yavuz Selim Karakışla*

## *19.-20. Yüzyıl İşçi Hareketlerine Kısa Bir Bakış*

1838'de imzalanan ekonomik anlaşmalarla[1] 1839 Tanzimat Reformları Osmanlı İmparatorluğu'nda daha liberal bir ekonomiye geçişin yasal zeminini oluşturmuştur. Tanzimat tüm Osmanlı tebasına eşit haklar tanımış, ticareti şer'î mahkemelerin yetki alanından çıkarmış, padişahın müsadere hakkını kaldırmış ve Osmanlı uyruklarına ilk defa özel mülk edinme hakkı tanımıştır.[2] 1938 tarihli İngiliz-Türk Anlaşmasıyla beraber Tanzimat Reformları Osmanlı İmparatorluğu'nun sivil topluma geçişine damga vurmakla kalmamış. Osmanlı ekonomisinin kendi içine kapalı, geleneksel yapısının pazar ekonomisine dönüşmesine devletin resmen cevaz verdiği yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Modern anlamda sınai işletmeler ve üretim tarzı ile yine ilk makinalı fabrikalar Tanzimat'ın yan ürünleridir.[3]

1 Anlaşmaya ilişkin değerlendirme için bkz. Keyder & Quataert (1992).

2 İnalcık (1973).

3 Sarç (1939).

"Osmanlı'nın ilk sanayi işletmesi" olarak adlandırılan ve İstanbul Kadırga'da 1835 yılında üretime başlayan Feshane örneğinde olduğu gibi Tanzimat döneminin ilk sanayi kolları yeni yeni oluşturulan modern Osmanlı ordusu Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'nin ihtiyaçlarını temin etmek üzere devlet eliyle kurulup, finanse edilmiş ve işletilmiştir. Tanzimat döneminde Osmanlı sanayisini belirleyen şey piyasadaki talep değildi; bu sanayi devletin devlet için açtığı fabrikalardan ibaretti.[4]

Fabrikalar Osmanlı toplumunun değil, yeni ordunun ihtiyaçlarına cevap vermek için vardı. Serbest piyasa koşullarından soyutlanan bu fabrikalar ordu için çuha, deri, silah ve barut gibi askeri mühimmatı üretiyordu.

Üstelik Harbiye Nezareti'nin ihtiyaçlarını sağlamak amacıyla kurulan ilk fabrikaların işçileri askerlerdi; keza Osmanlı ekonomisi yapı itibariyle emeğini satarak geçinen işçinin doğmasına imkân tanımamıştı.[5] Bu yüzden Osmanlılar için işçi, Harbiye Nezareti'nin fabrikalarındaki askerdi bir nevi.[6] Örneğin Zonguldak kömür ocaklarına işçi temin etmek için Maden Nazırı ve Ereğli havzası kaymakamı Dilaver Paşa özel bir nizamname hazırlatarak Ereğli'nin on dört köyünden yaşları onüç-elli arasında olan tüm erkekleri ocakta yarım gün çalıştırmak üzere celp çıkartmıştı.[7]

Dış dünyadan gelen rekabet geleneksel Osmanlı üretim tarzını kaçınılmaz olarak dönüştürmeye başlamış ve çok geçmeden ücretli sanayi işçisini yaratmıştı. Ancak Avrupa'nın ekonomiye girmesi Osmanlı ekonomisinin geleneksel üretim tarzı ve yapılarını tamamen yıkmaya yetmemişti.

---

4 Clark (1974).

5 Toprak (1986).

6 *a.g.e.*, s. 24.

7 Naimi (1934), s. 29'dan itibaren. Nizamnamenin daha kapsamlı bir tahlili için bkz. Çıladır (1977), s. 36-55.

Örneğin Osmanlı lonca örgütleri 1826'dan sonra iyice güçten düşmekle birlikte, kağıt üzerinde de olsa yirminci yüzyılın başına kadar gelebilmişler ve nihayet 1912'de çıkarılan bir kanunla lağvedilinceye kadar hayatiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Modern anlamda ilk işçi hareketleri, Osmanlı toplumunun ülkeye yeni yeni giren Batı teknolojisi ve makinalarına bir tepkisi olarak ortaya çıkan, makineleri tahrip hareketleridir. 1839'da Slevne'de Dobrijokeslov'un fabrikasında kadın işçilerin kendilerini işlerinden edeceğine inandıkları makinelere karşı isyan ettiklerini görüyoruz.[8] 1851'de ise kadın tekstil işçileri Samakof'ta mekanik bir tekstil tarağını kırma girişiminde bulunmuşlar, ancak tarağın bir daha kullanılmayacağı konusunda kendilerine söz verilmesinden sonra bu girişimlerinden alıkonabilmişlerdir.[9] 1861'de mezarlık üzerinde kurulu olduğu gerekçesiyle Bursa'da bir fabrika ateşe verilmiştir.[10]

1873 yılının Nisan başında Haydarpaşa-İzmit demiryolunun yapımında çalışan bir grup işçi, taşeron tarafından işten çıkarılınca, demiryolunu tahrip etmişti. 6 Nisan 1907'de Elektrik ve Tramvay İşletmesi'nin üç arabası on iki yaşındaki Müslüman bir erkek çocuğunun yaralandığı tramvay kazasını protesto eden öfkeli bir Müslüman grup tarafından tahrip edilmiştir.[11] Elimizde en sağlam belgeleri bulunan makina tahrip olayı çoğu kadından oluşan Uşaklı halı dokumacılarının Mart 1908'deki isyanıdır.[12]

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk grev olayının[13] İstan-

8 Sencer (1969), s. 69.

9 *a.g.e.*, s. 90.

10 Gülmez (1985), s. 792.

11 Güzel (1990), s. 289.

12 Quataert (1986b).

13 Sencer (1969), s. 133.

bul'daki Beyoğlu Telgrafhane işçilerinin Şubat 1872'de giriştikleri grev olduğu ileri sürülmekteydi.[14] Ne var ki daha 1863'te Zonguldak kömür madenlerindeki işçiler grev yapmışlardı.[15] Mart 1872'de Yarımburgaz-Ömerli demiryolu yapımında çalışan bazı ustabaşılar ile kalifiye işçiler işi bırakmışlar, raylar üzerine kurdukları çadırlarda üç hafta süreyle oturma eylemi yaparak yapım çalışmalarına engel olmuşlardır. 1872 Nisan'ının ilk haftasında İzmit demiryolu yapımında çalışan işçiler ustabaşıyla anlaşmazlığa düşünce greve gitmişlerdir.

İstanbul Tersanesinde çalışan 500-600 işçi Ocak 1873'de işlerini bırakarak, Babıali önünde protesto düzenlemişler, Sadrazama bir dilekçe verip on bir aydan beri ödenmeyen ücretlerini talep etmişlerdir. Ertesi gün greve katılmayanları koruyan askerlerle çatışmışlardır. Ayrıca açlıktan kırıldıklarını söyleyerek askerlere ait ekmekleri yağmalamışlardır.[16] İşin asıl ilginci; bu olaylarda en militan rolü üstlenenler ellerindeki sopalarla işçilerin zevceleriydi; çünkü biliyorlardı ki, kadınların dövülmesi veya hapse atılması çok uzak bir ihtimaldi.

Haziran 1875'de yeni bir greve giden Tersane işçileri bu sefer altı aylık birikmiş alacaklarını istiyorlardı. Aynı yılın Ağustos'unda Taksim'de inşaat işlerinde çalışan Müslüman işçiler greve gitmişler ve yabancı mühendisleri hırpalamışlardır. Ekim'de ise Sirkeci hamalları ücretlerinin yükseltilmesi için grev yapmışlardır.

1860'ların sonlarından itibaren hükümet, yaşanan büyük

---

14 Osmanlı işçi sınıfı tarihçileri arasındaki yaygın kanı 'ilk grevin' 25 Ocak 1872'de devlete ait Hasköy tersanesinde çıktığı yolundadır. Oya Sencer bu grevin tarihini Hicri takvimden Miladi takvime yanlış çevirmiştir. Doğrusu, 25 Ocak 1873 olacaktır. Bkz. Sencer (1969), s. 133.

15 Anon (1989), s. 1797.

16 Sencer (1969), s. 135-8.

mali krizin etkisiyle devlet fabrikalarındaki işçiler de dahil olmak üzere kendine bağlı çalışanların ücretlerini ödemede güçlük çekmeye başladı.[17] İşçiler arasında -özellikle de 1870'li yılların sonlarında devlete ait fabrikalarda çalışan işçiler arasında- ilk hareket ve grevlerin uç vermesinin tek nedeni ücretlerin geç ödenmesi veya hiç ödenmemesiydi. Nitekim Beyoğlu Telgrafhanesi işçilerinin Şubat 1872'deki grevi, birikmiş ücretlerin ödenmesi talebiyle ortaya çıkmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Tersane işçileri Ocak 1872 ve Temmuz 1875'de greve giderek, birikmiş ücretlerini talep etmişlerdi. Osmanlı hazinesinin 1875'de iflas etmesiyle bu tür olaylara daha sık rastlanır oldu. 1876 yılının ilk aylarında Haydarpaşa İstasyonu, Tersane (üçüncü kez) ve Fişekhane'deki işçiler birikmiş ücretlerini talep ederek greve gitmişlerdir.[18]

Osmanlı hükümeti 1877-78 Osmanlı Rus savaşının yenilgiyle sonuçlanmasından sonra parasının değerini bir kez daha düşürmüş ve zamanın kağıt parası olan *kaime*'nin satın alma gücü kat kat gerilemişti. 1878 Ekim'inde İstanbul'daki terzi işçileri işlerini bırakarak ücretlerinin yüzde 70 arttırılmasını istemişlerdi. Ücret artışı talebiyle ortaya çıkan ilk grev muhtemelen budur. Mart 1879'da Şirket-i Hayriye vapur işletmesindeki dökümhane işçileri ücretlerinin kaime olarak ödenmesini protesto etmek için greve gitmişlerdir. Temmuz 1879'da Tersane işçileri yedi yılda dördüncü kez greve giderek, ücretlerinin kaime veya bakır para ile değil altın parayla ödenmesini talep ederler. Kasım 1880'de ise bu sefer aynı istek Haliç gemilerinde çalışan işçiler tarafından tekrarlanır.[19]

---

17 İdare çalışanlarına ilişkin bilgi için bkz. Quataert (1986a) s. 133-7. Son care olarak, II. Abdülhamit tarafından çıkarılan Muharrem kararnamesiyle Osmanlı Düyûn-u Umumiye İdaresi kurulmuştur.

18 Sencer (1969), s. 136-41.

19 a.g.e., ss. 141-5.

1877-78 savaşının devletin gücü üzerindeki etkileri ile savaşı takip eden ekonomik kriz işçilerin taleplerine de yansımıştır. 1878 yılı Ekim ayının ortalarından itibaren duvar işçileri, terziler ve ayakkabı tamircileri hep ücret artışı talebiyle greve gitmişlerdir. Mart 1879'da 500 kadar inşaat işçisi ücretlerinin arttırılması yanında iş saatlerinin de kısaltılması için grev yapmışlardır.[20] 1908 öncesi grevlerin ortak noktası, ekonomik nedenli olmaları, yani ücret konusu üzerinde odaklanmalarıdır.

Temmuz 1908 Jön Türk Devriminden hemen sonra patlak veren büyük grev dalgasının arkasındaki ana neden de ekonomiktir. Nerdeyse tüm grevlerdeki ortak neden işçilerin daha iyi ücret ve çalışma şartlarına kavuşma isteğidir.[21]

1908 ile 1905 yıllarını Osmanlı işçisinin aldığı yevmiye açısından kıyasladığımızda yüzde 15'lik bir artış görüyoruz.[22] Bu artışın 1908 grev dalgasından işçilerin elde ettikleri kazancın bir göstergesi olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, İzmir liman işçileri saat ücretlerinde yüzde 100'ü aşkın bir zam talebiyle greve gitmişler;[23] İstanbul Cibali'deki tütün işçileri Tütün Rejisinin yüzde 50'lik zam teklifini yetersiz bularak 13 Ağustos'ta grev yapmışlar;[24] İzmir-Kasaba demiryolu işçileri beş Osmanlı lirasının altındaki tüm maaşların yüzde 20 oranında, beş liranın üstündeki maaşların ise yüzde 30 oranında arttırılması talebinde bulunmuşlar;[25] 11 Ağustos'ta Paşabahçe Şişe fabrikası işçileri ücretlerinin yüzde 12.5 arttırılması isteğiyle grev başlatmışlardır.[26] Anadolu Demiryolu şirketi on yı-

20 *a.g.e.*

21 Sencer (1969), s. 240.

22 Boratav (1985).

23 *U.S. Consular Reports*, Ernest L. Harris, İzmir, no. 25, 14 Ağustos 1908, s. 3.

24 Sencer (1969), s. 177.

25 *U.S. Consular Reports*, Ernest L. Harris, İzmir, no.30, 26 Ağustos 1908, s. 3.

26 Onur (1977), s. 292.

lı aşkın tecrübesi bulunan işçiler için yüzde 40, beş yıl tecrübesi bulunan işçiler için ise yüzde 30'luk ücret zammı teklif etmiştir.[27] İşçiler bu zammı reddederek 14 Eylül'de greve gitmişler, ama sonuçta şirketin ilk teklifinden daha azına razı olmak zorunda kalmışlardır.[28] Beyrut-Şam-Hama demiryolundaki grev yüzde 50 ücret artışıyla sonuçlanmış;[29] Eylül'de ise tütün rejisi tecrübeyi göz önüne alarak yüzde 10, yüzde 20, yüzde 30'luk zam vermeyi kabul edince, Selânik tütün işçilerinin grevi son bulmuştur.[30]

Bütün bu örnekler 1908 grev dalgasındaki ücret taleplerinin niteliğini ortaya koymaktadır. Birincisi, pek çok durumda beyaz yakalılarla mavi yakalıların dilekçe vererek, greve beraber gittiklerini görüyoruz. İkincisi; ücret artışları genellikle tecrübeyle doğru orantılı olarak talep ediliyor ve buna göre gerçekleşiyor. Üçüncüsü ise, beyaz yakalılar -sendika delegeleri veya işçi temsilcilerinin kendi aralarından seçilmesinden olsa gerek- mavi yakalılara göre daha fazla oranda ücret artışından yararlanıyorlar. Anadolu Demiryolu grevinde olduğu gibi, bazen de mavi yakalı işçiler ve alt kademedeki beyaz yakalılar istekleri reddedilince grevi sürdürmek isterlerken, daha üst düzey beyaz yakalılar greve son verip, işlerinin başına dönme eğilimindelerdir.[31] 1908 grevlerini araştırırken rastladığım tek "siyasi grev" Selânik lokanta garsonlarının Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra şehri ziyarete gelen Bulgarları protesto etmek amacıyla giriştikleri grevdir.[32]

---

27 *Tanin*, 46, 2 Eylül 1324/15 Eylül 1908, s. 3.

28 *Tanin*, 49, 5 Eylül 1324/18 Eylül 1908, s. 2-3.

29 Onur (1997), s. 292.

30 *a.g.e.*, s. 281.

31 Sencer (1969), s. 187.

32 *Sabah*, 6816, 2 Eylül 1324/15 Eylül 1908, s. 3; Sencer (1969), s. 190.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma hayatını ve iş yerini düzenleyen kanunlar bulunmadığındandır ki, işçilerin talepleri daha iyi yaşam ve çalışma koşullarına kavuşma arzusunu yansıtmaktaydı. Bir iş gününün sekiz saat olması, sağlıklı çalışma koşulları, ücretli yıllık izin, ücretli hafta tatili ve fazla mesai ücreti gibi istekler bugün bizim için "olmazsa olmaz" türünden isteklerdir. Ancak İttihatçılar ve işverenler için grevciler imkânsızı istiyorlardı: "İşçilerin istek listesinde öyle kişisel, öyle ekonomik talepler var ki, Avrupa'daki sosyalistlerin bile bunları talep etmeye dili varmaz. İşçiler bu tür isteklerin bugün için karşılanamayacağını söyleyenlere kulak asmamışlardır."[33]

"İşçiler ne istiyorlardı?" şeklindeki can alıcı soruya cevap bulmak için, çeşitli sektörlerden grevcilerin huzursuzluklarını dile getirdikleri istek listelerinden yararlandım. Anadolu Demiryolu işçilerinin hazırladığı liste bu bakımdan özel bir önem taşıyor; birincisi mevcut istek listeleri arasında en detaylı olanı. İkincisi de görünüşe göre diğer işçilerin listelerini hazırlarlarken ondan esinlenmiş olmaları.[34]

Listedeki ilk istek sendikanın işveren tarafından tanınmasıydı. İşçi sendikasının tanınması Pera Palas Oteli örneğinde olduğu gibi bazen greve gidilmesinin tek nedeniydi. Otel işçileri, başarıyla sonuçlanan grevin ardından daha bir gün geçmişti ki, işverenin sendikayla anlaşma imzalamaya yanaşmaması yüzünden tekrar greve gitmişlerdir.[35]

Anadolu Demiryolu işçileri belirli çalışma saatlerinin getirilmesini kesin bir dille talep ediyorlardı. Diğer işçiler ise istedikleri çalışma saatlerini açıkça belirtiyorlardı. Şark Demiryolu işçileri işgününün sekiz saat olmasını isterken İz-

33 *İttihad ve Terakki*, 14, 24 Ağustos 1324/6 Eylül 1908, s 2.

34 Bu listeyi olduğu gibi Toprak'ın ilgili eserinden aldım. Toprak (1988), s. 45-50.

35 Onur (1977), s. 286.

mir tramvay işçileri on saate, Beyoğlu lokanta garsonları on iki saate indirilmesini istiyorlardı.[36] Çalışma saatlerine ilişkin, muhtemelen işin niteliğiyle ilgili daha spesifik taleplere de rastlanıyordu. Kavala Tütün Rejisi işçileri, örneğin, iş gününün kışın sekiz saat, yazın dokuz saat olmasını talep ediyorlardı.[37] Hemen hemen tüm listelerde tekrarlanan bir başka istek ise gece vardiyası için iki kat ücret ve fazla mesai için ekstra ücret idi.

Bir aylık ücretli yıllık iznin yanı sıra ücretli hafta ve pazar günü tatilleri diğer yaygın isteklerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi tatil günü cuma olduğundan, gayrimüslim firmalarda çalışan genellikle gayrimüslim Osmanlı uyrukları pazar günlerinin ücretli hafta tatili olması için greve gidiyorlardı. Bon Marche ve Au Lion mağaza işçilerinin grevi bu türdendi.[38] Ayrıca, Selânik Errera, İstanbul Oredz et Back ve Anadolu Demiryolu işçileri tarafından hazırlanan listelerde yıllık ikramiye talebi de yer alıyor.[39]

İşçiler çalışma saatlerinin belirlenmesi yanında daha iyi ve sağlıklı çalışma koşulları da talep ediyorlardı. Bu tür talepler yapılan işin niteliğine göre biçimleniyordu. Örneğin, Kavala Tütün Rejisi işçileri iş yerinde daha iyi bir havalandırma tertibatı, temiz içme suyu, tükürük hokkaları istiyorlar; sağlığa ilişkin diğer hususların yanı sıra tuvaletlerde tadilat yapılıp temizliğin sağlanmasını ve atölyede çalışan işçi sayısının belli bir sınırda tutulmasını talep ediyorlardı.[40] Anadolu Demiryolu işçilerinin talepleri ise, seyahatlerinde 5 kg'lık bagaj taşıma hakkı, aile üyelerine indirimli tarife,

36 Sencer (1969), s. 184 ve 203.

37 Onur (1977), s. 281.

38 *a.g.e.*, s. 287.

39 *a.g.e.*

40 *a.g.e.*, s. 281.

kapalı makinist kabini, yılda iki kez yeni üniforma ve Haydarpaşa İstasyonu'ndaki büfenin işletmesinin kendilerine bırakılması, üstüne üstlük aileleri ve kendileri için bedava sağlık hizmetleri, hastalık veya kaza halinde ücretlerinin düzenli olarak ödenmesiydi.

Ancak şirket yöneticileriyle Osmanlı yetkililerini en çok tedirgin eden talepler işin niteliğini, çalışma esaslarını, iş disiplinini ve şirket idaresini belirleyen düzenlemelere ilişkin olanlardı: Anadolu Demiryolu grevinde olduğu gibi, işçiler açığa alma ve işten çıkarmaları kontrol altında tutmaya çalışıyorlardı. Ayrıca atamalarda rol oynama ve işe kimin alınacağını belirleme hakları olduğunu öne sürüyorlar ve işle ilgili konularda söz hakkına sahip olmak için işverenden işçi sorunlarını ele alacak daimi bir komite oluşturmasını istiyorlardı. Ne var ki işverenler bu tür talepleri "şirket yönetimine müdahale etme" şeklinde algılayarak reddediyorlar; dolayısıyla ihtilaflar ve grevler çözümsüzlüğe mahkum ediliyordu.

1908 yılının bazı grevlerinde, işçiler, taleplerini geri çeviren şirket yöneticisinin istifasını istemişlerdi. Örneğin İstanbul Tramvay şirketinin işçileri görüşmelerin başlatılması için şirket müdürü Bay Perdikari'nin istifasını şart koşmuşlardı.[41] Yine Anadolu Demiryolu şirket müdürü Bay Huguenin'in görevinden istifa etmesi talebi, başlıca örneklerden biridir.[42] Bazı tarihçiler bu türden taleplerin 1908 grev dalgasının anti-emperyalist iklimini yansıttığını öne sürmektedirler.[43] Oysa tam aksine böylesi bir talep Osmanlı işçisinin yabancı sermaye konusundaki tutumunu içselleştirdiğini göstermekte ve dönemin işçisinin duyarlılığını örnekle-

41 *Tanin*, 14, 1 Ağustos 1324/14 Ağustos 1908, s. 3.

42 Toprak (1988), s. 50; Quataert (1987), s. 71-83.

43 Şanda (1935) ve onun izinden giden yazarlar; örn. Sencer (1969), s. 197.

mektedir.[44] Her şey bir yana, bu talepler Osmanlı yöneticilerini korkutmuş olmalı ki, sonunda Tatil-i Eşgal Kanunu (Grev Kanunu) çıkarılarak işçiler işverenin yönetimine müdahalede bulunmaktan men edilmişlerdir.

Grev Kanununun Osmanlı Meclis'inde görüşülmesi sırasında, her milliyetten, çeşitli üretim kollarını temsilen 5.000'i aşkın işçi 6 Haziran 1909'da Selânik'te bir miting düzenlemiş, Osmanlıca, Bulgarca, Rumca ve Yahudice olmak üzere dört dilden söylevler verilmiş ve beş dilde bildiriler dağıtılmıştır.[45] Osmanlı işçisinin düzenlediği birkaç siyasi mitingden ilkidir bu.

Tatil-i Eşgal Kanunu çıkınca grev dalgası da dinmiştir. Grevlerin hızı kesilmiştir; nitekim 1909-1912 arasında sadece 33 greve rastlanmaktadır. Özellikle 13 Ocak 1913'deki Babiali baskınından sonra, kökleşen İttihat ve Terakki baskısı işçi eylem ve grevlerine son noktayı koymuştur. 1913-1918 yıllarında görülen grevlerin sayısı sadece beştir.[46]

İttihat ve Terakki dönemi ardı arkası kesilmeyen savaşlar (1911-12, 1912-13, 1914-18) arasında ekonomide iyiden iyiye büyüme kaydedildiği bir dönem olmuştur.[47] İttihatçılar neredeyse tüm iktidar yıllarını sıkıyönetimler ve savaş ekonomisi içinde geçirmiş; bu durum da tabii işçi hareketlerine pek fırsat tanımamıştır.

1909-18 döneminde görülen grevler ekonomik nedenlerle ortaya çıkmış olup, 1908 grevleriyle büyük benzerlik arzederler. Bu dönemdeki grevlerin tamamına yakını Tatil-i Eşgal Kanununun getirdiği kısıtlamalar yüzünden özel kesimdeki yabancı şirketlerde veya Osmanlı şirketlerinde gö-

---

44 Quataert (1990).

45 Sencer (1969), s. 212-13.

46 Güzel (1985), s. 818, tablo 5.

47 Ahmad (1980), s. 329-50

rülür: Grevlerde başı çeken kesim gıda, tekstil ve deri sanayisinde çalışan işçilerdi. Bir buçuk ay süren (17 Haziran-1 Ağustos 1910) Kazlıçeşme deri sanayisi grevinde olduğu gibi bu dönemin grevlerinin 1908'dekilere kıyasla nispeten daha uzun sürdüğünü görüyoruz.[48]

Tatil-i Eşgal Kanunundan sonra, grev ve işçi hareketleri ortadan kaybolurken, çok sınırlı sayıda da olsa yeni yeni işçi örgütleri sahneye çıkmıştır. 1908-18 arası, Osmanlı sosyalistleriyle Osmanlı işçileri arasında ilk temasın sağlandığı dönem olmuştur.

1908-18 işçi hareketlerinin 1919-23 dönemi üzerinde önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkün değil. Ancak bununla birlikte, 1919 ve 1922 yılları arasında işgal altındaki İstanbul ve civarında on dokuz greve rastlanır.[49] Bu grevlerin hemen tamamı ulaştırma sektöründe, özellikle de yabancı sermayenin elindeki demiryolu şirketlerinde gerçekleşmiştir. Ayrıca işgalin yarattığı siyasi kargaşa ortamından yararlanan Osmanlı solcuları başkentteki işçi kuruluşlarıyla kaynaşmayı başarmışlardır.

### *İşçi Örgütlerinin ve Sendika Hareketinin Yapısı*

1908 öncesinde sendikacılık yok denecek kadar azdı. İlk işçi kuruluşları sendika veya işçi örgütü olmaktan ziyade bir nevi hayır cemiyetleriydi. Bunlar arasında İtalyan Operaja Derneği (1866; La Societa Operaja Italiana), Emek Dostları (1866; Amis du Travail), Yunan Derneği "Omonia"[50] ve Ameleperver Cemiyeti (1871) sayılabilir.[51] Bu cemiyetler İs-

48 Güzel (1985), ss. 817-19.

49 *a.g.e.*, s. 824, tablo 7.

50 Sencer (1969), s.104-5.

51 Gülmez (1985), s. 794; Güzel (1981), s 43-5.

tanbul'da yaşayan yabancılar ile gayrimüslim Osmanlı burjuvaları tarafından muhtaç işçilere yardım etmek amacıyla kurulmuştu.

"Sınıf bilinci" taşıdığı söylenebilecek gerçek anlamdaki ilk işçi örgütü İstanbul Tophane fabrikalarında çalışan işçiler tarafından 1894'te gizlice kurulan Osmanlı Amele Cemiyeti'dir.[52] Harbiye Nezaretine bağlı Tophane fabrikalarında 4.000'den fazla işçi çalışıyordu.[53] Bu işçiler bir örgüt kurmak üzere kendi aralarında sekiz kişilik bir komite seçtiler. Komite Avrupa'daki Jön Türklerle de temasa geçti. Ancak resmi makamlar komitenin faaliyetlerini öğrenince kurucular sürgüne gönderildiler. 1902'de komite üyelerinden bir kısmı İstanbul'a dönerek örgütü tekrar faaliyete geçirmek istediyse de, bu ikinci girişim de, belki de Avrupa'dan dönenlerin sosyalist ideolojiyi de beraberlerinde getirmeleri yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı. Topkapı Mezarlığı'nda bir kongre yapılacağını öğrenen rejim, örgütü bir kez daha çökertti. Kurucu üyelerden Osman Abdullah ve Ethem Nejat Avrupa'ya dönerek sol hareketlerde yer aldılar.[54]

1908 devrimi, Osmanlı toplumunu işçi dernekleri ve siyasi kuruluşlarla tanıştırdı. Osmanlı Amele Cemiyeti'nin kurucuları Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti adı altında sendikalarını yeniden -bu sefer yasal olarak- örgütlediler.[55] Sendika, Tatil-i Eşgal Kanunuyla beraber çok geçmeden lağvedildi, ancak Nisan 1910'da Osmanlı Sanatkaran Cemiyeti adıyla tekrar sahneye çıktı.[56] Dünyadaki işçi örgütleriyle ilişki kuran ilk Osmanlı sendikası Osmanlı Mürettipler

52 Sencer (1969), s. 157.

53 *Aydınlık*, 3, Eylül 1921.

54 Sencer (1969), s 157-8.

55 Sülker (1955), s. 18; Sencer (1969), s. 207.

56 Sencer (1969), s. 227.

Derneği (Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti) de 1908'de kurulmuştu.[57] Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi adlı işçi derneği gerek lideri olan Dr. Arhangelos Gabriel'le gerekse talepleriyle şirkette de Osmanlı hükümetinde de huzursuzluk yaratıyordu.[58] Öte yandan Şark Demiryolu işçileri bir Dayanışma Cemiyeti çatısı altında örgütlenmişlerdi.[59] Selânik'teki 3.200'den fazla tütün işçisi bir sendikada örgütlenmişti. Sendikanın biri Gevgeli'de diğeri Kukus'ta olmak üzere Selânik'te iki yan kolu vardı.[60] Manastır'da işçiler Sınıf Bilinci adında bir örgüt kurarak işçiler arasındaki etnik çatışma ve gerginliklere karşı mücadele etmeyi amaçlamışlardı. İskeçe tütün fabrikalarındaki işçiler Türk Bulgar Tütün İşçileri Sendikası'nı (Le Syndicat Turca-Bulgare des Ouvries de Manufactures de Tabac) kurdular.[61] 1909'da sosyalizm sempatizanı bir öğretmen Vodina'da Tekstil İşçileri Sendikası'nı kurdu.

1910 yılına kadar Avrupa vilayetlerinde kendi örgütlerini kurmuş olan işçi grupları şunlardır; Selânik tütün işçileri, pamuk ipliği bükümcüleri, liman işçileri, hamallar, Selânik-Manastır demiryolu memur ve müstahdemleri, Selânik marangozları, jüt bükümcüleri, Şark Demiryolları memur ve müstahdemleri, garsonlar, ayakkabıcılar, sigara kağıdı fabrikası işçileri, terziler, Vodina ve Karaferia pamuk ipliği bükümcüleri.[62] Bu işçi örgütleri Abraham Benaroya'nın Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'na bağlı olarak çalışıyorlardı.

---

57 Gülmez (1985), s. 800.

58 Quataert (1983), ss. 80-93; Toprak (1988), ss. 49-50.

59 Gülmez (1985), s. 800.

60 Sencer (1969), s. 205.

61 Velikov (1964), s. 31-2.

62 Tunçay (1978),-s. 35-6, not 13.

Farklı sektörlerden on dört sendikanın toplandığı federasyon, Osmanlı hükümeti tarafından kapatılması öncesinde 5.000 kadar üyeye sahipti.[63]

Bunlara ilaveten şu sendikalar da faaliyet gösteriyordu; marangozlar, terziler, Anadolu demiryolları memur ve müstahdemleri, Reji işçileri, İzmir'deki liman ve demiryolu işçileri, Zonguldak maden işçileri, Drama, Kavala, İskeçe, Gümülcine ve Gevgeli tütün işçileri.[64]

Ayrıca bir de sendika şeklinde olmayan diğer işçi kuruluşları vardı: Fırıncılar, tramvay işçileri, pamuk bükümcüleri, İmalat-ı Harbiye işçileri, tütün rejisi işçileri, sigara kâğıdı işçileri, matbaa işçileri, garsonlar, Adakapı metal işçileri, sigara kâğıdı işçileri, matbaa işçileri, İstanbul'daki garsonlar, Adakapı metal işçileri, marangozlar, jüt bükümcüleri, Şark Demiryolu çalışanları, ayakkabıcılar, Selânik terzileri, hamallar, İzmir'deki terzi ve ayakkabıcılar.[65]

1912'ye gelindiğinde sol hareketler ve işçi örgütlerinde canlanma görülür. Ancak ardarda patlak veren savaşlar -1911-12 Trablusgarp Savaşı, 1912-13 Balkan Savaşı ve 1914-18 Birinci Dünya Savaşı- ve 1913 Babıali baskınından sonra iyice artan İttihat ve Terakki istibdadı Osmanlı'da yeni yeni serpilen işçi örgütü hareketinin sonunu getirmiştir.

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ardından sol hareketler muhtemelen Bolşevik İhtilali'nin de olumlu etkisiyle İstanbul'da tekrar boy göstermeye başladı. 1918-23 döneminde özellikle de İttifak Güçlerinin işgalinden sonra Osmanlı işçileri ve onların örgütleri sosyalist harekete iyice yakınlaşmıştır.

---

63 'Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Yıllık Raporu (Temmuz 1909-Temmuz 1910); Haupt and Dumont içinde (1977), s. 77-89.

64 Benaroya (1910), s. 1081; Tunçay (1978), s. 35-6; Sencer (1969), ss. 227-8.

65 Sencer (1969), s. 227-8.

Hilmi Arkadaş'ın önderliğindeki Osmanlı Sosyalist Fırkası, Kazlıçeşme tabakhane işçilerinin 1919 Haziran'ındaki grevini kontrolü altına almıştır; bundan beş gün sonra greve giden Kasımpaşa rıhtım işçileri ise partiye katılarak Hilmi Bey'den grevin başını çekmesini isterler. Bu grevlerin başarıyla sonuçlanmasının ardından Mayıs 1920'de Tramvay Sürücüleri Birliği (Vatman İttihadi) grev hazırlıkları yaparak, partiye katılırlar ve Hilmi Bey'in liderliğini isterler.[66] Ancak tramvay işçilerinin ikinci grevi Ekim 1921'de başarısızlıkla sonuçlanınca Osmanlı Sosyalist Fırkası bölünür; 26 Ocak 1922'deki üçüncü grev partinin de sonu olur.[67]

Ekim 1919'da Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi, işçi kuruluşlarından temsilcileri İstanbul'da yapılacak bir konferansa davet eder ve 2.000 işçi bu davete icabet eder. Sonuç olarak Umum Türkiye İşçiler Derneği örgütlenir. Aynı dönemde Beynelminel İşçiler İttihâdi'nin iki şubesi ve 1.000'i Türk olmak üzere 4.000 üyesi vardır.[68]

Osmanlı sendika hareketi çok cılız olmakla birlikte, kendisinden sonra gelecek hareketlere harç olmuştur. İmparatorluk döneminin aktif işçi örgütleri varlıklarını cumhuriyet döneminde de devam ettirmişlerdir. 1924'de İstanbul'da on, İzmir'de dokuz, Edirne'de iki ve Adana, Konya, Bursa ile Eskişehir'de de birer sendika vardı.[69]

Ancak genel olarak grevlerin çoğunun kendiliğinden doğması, bu örgütlerin güçlü bir liderlikten yoksun olduğuna işaret etmektedir.[70] Sendikalarda, işçi derneklerinde ve yardımlaşma sandıklarında örgütlenen işçiler toplam Os-

66 *Meslek*, 24, 26 Mayıs 1925, s. 9-10; 25, 2 Haziran 1925, s. 9.

67 Sencer (1969), s. 257-8.

68 *a.g.e.*, s. 285-6.

69 Sülker (1955), s. 28.

70 Sencer (1969), s. 176.

manlı işgücü içerisinde küçük bir azınlıktı. Ayrıca ilginçtir ki, örgütlü işçilerin büyük kısmı gayrimüslimdi. Örneğin, işçi kuruluşlarının daha etkin ve yaygın olduğu Balkan yarımadasında Türk işçiler, işçi sınıfı içinde azınlık olmaları bir yana örgütlenmede de en yavaş davrananları idi. Her ne kadar Abraham Beranoya 1910'da örgütlü işçi sayısını 125.000-150.000 civarında hesaplamışsa da[71] bu rakamlar gerçek olmaktan uzaktır. Dolayısıyla Balkan yarımadasının kaybı, Osmanlı'da örgütlü işçi kesiminin büyük bir kısmının da kaybıdır bir anlamda.

İşçi kuruluşlarının diğer önemli zaafı da kendi aralarında bağlantısız olmalarıdır. Mevcut sendikaları çatısı altında toplayacak bir konfederasyon veya federasyon yoktu. Reji tütün işçileri ve demiryolu işçileri örneğinde olduğu gibi aynı şirketin farklı şehirlerdeki şubelerinde çalışan işçiler ancak mahalli sendikalar kurabilmişlerdir. Benzer bir şekilde, aynı şehirde ve aynı sektördeki şirketlerde çalışan işçiler ayrı ayrı örgütleniyorlardı. Talepleri, direnişleri ve grevleriyle en radikal tavrı sergileyen demiryolu işçileri bile konfederasyon oluşturma girişiminde hiç bulunmamışlardır. Zonguldak kömür işçileriyle Balya-Karaaydın maden işçileri birleşmeye kalkıştıysa da uzun ve yorucu görüşmelerden sonra bu birleşme gerçekleşmedi. 1922'de İstanbul'da genel bir greve gidilmesi düşüncesi sadece tartışılmakla kaldı, hayata geçirilemedi.

Osmanlı işçileri veya hiç değilse işçi örgütleri arasında sınıf dayanışması olduğu yolunda elimizde veri bulunmuyor. Neredeyse hiçbir işçi grubu aynı şehir ve sektörde ön plana çıkan diğer bir grubu desteklemedi. Hatta işçiler aynı şirketin başka bir fabrikasında dikkate değer bir işçi örgütlenmesine ön ayak olmadılar.

---

71 Benaroya (1910).

İşçiler çoğu zaman önceden örgütlenmeksizin greve gitti. Kimi zaman bir işçi, hareketin lideri olarak öne çıkıp, grevi yönlendirir ve işçi kardeşleri adına sözcülük yapardı. Örneğin Ekim 1908'de "tüm Reji işçileri adına, Yunus" imzasıyla yer alan bir bildiride, söylentilere rağmen Reji işçilerinin greve gitme niyetlerinin bulunmadığı belirtiliyordu.[72] Grevlerin sadece küçük bir kısmı işçi sendika veya derneklerince yürütülüyordu. Sol örgütlerin zayıflığı düşünülecek olursa, bu da pek şaşırtıcı sayılmaz. Hindistan'daki jüt imalathane işçilerinde olduğu gibi, sendikalar ancak bir grev olduğunda ortaya çıkar,[73] grev biter bitmez de kaybolurdu.

Grevlerin doruk noktasına ulaştığı 1908 Ağustos'unda İzmir'deki Amerikan konsolosu sendikaların zayıflığı konusunda şunları yazıyordu: "İşçiler günübirlik davranıyorlar, sebat gösteremiyorlar, bu yüzden Avrupa ve Amerika'da benzer durumlarda görüldüğü gibi grev sırasında geçimlerini sağlayacak bir fon oluşturulamıyor."[74]

Osmanlı Sosyalist Fırkası'na kuruluşundan çöküşüne kadar başkanlık eden İştirakçi Hilmi'nin başarısında, tuhaf kişiliği kadar, grevcilerin karnını doyurmayı başarmasının da payı vardı. Örneğin Kasımpaşa tabakhane grevinin ilk gününde bilinmeyen bir kaynaktan 800 altın Osmanlı lirası temin ederek, 10 gün süreyle doksan grevciyi kumanyadan doyurmuştu.[75] Bu arada da pazarlıkları yürütmüş, işçilerin asıl istediklerinden daha fazlasını koparmıştır.

Genel olarak grevler, profesyonel örgüt ve liderlik bulunmadığı için ya başarısızlıkla sonuçlanırdı ya da istenenler kısmen elde edilirdi. Aydın Demiryolu işçilerinin 1908'de

---

72 *Tanin*, 62, 18 Eylül 1324/1 Ekim 1908, s. 8.

73 Chakrabarty (1989), s. 124.

74 *U.S. Consular Reports*, Ernest L. Harris, İzmir, no. 25, 14 Ağustos 1908, s. 4.

75 *Meslek*, 24, 26 Mayıs 1925, s. 9-10.

işinin ehli bir İngiliz sendikacıyı temsilci olarak belirleme girişimleri başarısızlığa uğramıştı; çünkü şirketin kendileri de yabancı olan yöneticileri bu kişiyle pazarlığa oturmayı reddetmişlerdi.[76] Öte yandan işçiler grev sırasında kendilerini geçindirecek birikimden yoksundular. Grev beklenenden uzun sürdüğünde pes ediyorlardı. Üstelik iş garantileri olmayan ve grev sırasında da geçici işler bulamayan grevci işçilerin yerine şirket rahatlıkla yenilerini koyabiliyordu. Ayrıca pek çok grevin ve işçi örgütünün başarısızlığa uğramasında devletin olumsuz tavrının da altını çizmek gerekir.

### *İşçilerin Devletle Olan İlişkileri*

1908 Devrimi'nden (II. Meşrutiyet) önce Osmanlı İmparatorluğu'nda ne kurulu sendika ne iş kanunu ne de iş sigortası vardı.[77] Sendika ve grev 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nin 12. maddesi uyarınca yasaktı. Sözü edilen Nizamname bazı tarihçilere göre Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk iş kanunu olup, "amele cemiyetlerinin def ve izalesi ile ihtilal vukuunun önünün kesilmesi"ni öngörüyordu.[78] 1 Haziran 1800 tarihli Fransız Polis Kanunu'nun[79] bire bir tercümesi olan bu nizamnameyi, Osmanlı yönetimi gösteri ve grevleri durdurmakta kullanıyordu. Osmanlı işçileri önce işverenle olan anlaşmazlıklarını gidermeye çalıştıktan sonra, genelde valiye dilekçe sunarak devletten yardım dilerlerdi.[80] Bu da gerek eskinin loncalarında, gerekse 1908 öncesinin grevleri ile 1908 grev dalgasında, Osmanlı işçisinin kafasında devle-

---

76 *Tanin*, 66, 22 Eylül 1324/5 Ekim 1908, s. 7.

77 Şanda (1935), s. 11.

78 Sülker (1955), s. 6-7

79 Gülmez (1985), s. 793.

80 Güzel (1985), s. 812.

tin himayeci imajını koruduğunu göstermektedir.[81]

Osmanlı yetkilileri ise grevi asayişin ihlali olarak görürlerdi. Onların gözünde grev ve gösteri yapanlar, talepleri ne kadar masumane olursa olsun, "potansiyel suçlular", "bozguncular"dı. İşçiler dilekçe verdiklerinde yetkililerin ilk tepkisi ortalığı yatıştırmak ve "huzuru bozmama" çağrısında bulunmak olurdu. Bunda da bir ölçüde başarı sağlanırdı. Gerçekten de anlaşmazlıkların bir kısmı ve dolayısıyla da grevler devletin arabuluculuğuyla hallolunuyordu. Ancak yetkililerin müdahalesi işe yaramazsa, o zaman grev ihtimalini önlemek için işçilere nasihatta bulunulurdu.

Ancak grev başladığında, farklı bir tavır takınılırdı. Genelde ilk tepki "asayişin" sağlanması "çalışma hakkının güvence altına alınması" için asker, polis ve zabıta göndermek olurdu.[82] Grevciler ne kadar yumuşak başlı olurlarsa olsunlar, çoğunlukla grevi kırmaya çalışan devletle karşı karşıya gelmekten kurtulamazlardı.

1876'nın istikrarsız siyaset ortamı, Osmanlı İmparatorluğu'nda sekiz greve ve iş bırakma eylemine sahne olmuştur. 1877-8 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra II. Abdülhamit,[83] meclisi feshederek 24 Temmuz 1908'e kadar tam otuz yıl boyunca imparatorluğu köklü bir istibdat rejimiyle yönetmiştir. Bilinebildiği kadarıyla, 1886-1902 yılları arasında hiç grev olmamış, II. Abdülhamit istibdatı sırasında sadece 35 greve rastlanmıştır.[84] Bu dönemde işçiler ve işçi örgütle-

---

81 Quataert (1990); Sencer (1969), s. 136; Gülmez (1985), s. 797.

82 *Tanin*, 29, 16 Ağustos 1324/29 Ağustos 1908, s. 4; *Tanin*, 30, 17 Ağustos 1324/30 Ağustos 1908, s. 4.

83 Deringil (1991), s. 345.

84 Sözü edilen grevlerin listesi için bkz. Güzel (1985), s. 805. Ayrıca belirtmek gerekir ki bu rakamlar gerçek grev sayısını değil kayda geçirilen grevlerin sayısını yansıtıyor. Haber sansürü gibi çeşitli nedenlerden dolayı kayda geçirilmemiş daha pek çok grev olayı görülmüş olabilir. Daha kapsamlı araştırmalar neticesinde bu rakamlar artabilir. Ancak fikir vermesi açısından Güzel'in liste-

rine baskı uygulanmış, grevler cebren bastırılmış ve hatta "grev" (tatil-i eşgal) kelimesinin gazetelerde bile geçmesi yasaklanmıştır.[85]

1908 "Hürriyetin İlanı" siyasette liberalleşmeden başka ilk iki ayda yüzde 20-30'luk bir enflasyon da getirmiştir.[86] Fiyat artışları liberal siyaset ortamıyla da birleşince en azından ikinci Kanun-i Esasi'nin (Anayasa) ilk aylarında işçiler ücret artışı talep eder olmuştur.[87] 24 Haziran'dan yılın sonuna kadar geçen beş ayda Osmanlı yönetimindeki bölgelerde 111'den fazla grev olayı meydana gelmiştir.[88]

Aydın Demiryolu, Zonguldak kömür ocakları ve Samsun'daki tütün rejisinin fabrikalarında çıkan grevler, işçiler ve askerler arasında kanlı çatışmalara sahne olmuştur.[89] Tatil-i Eşgal Kanunu'nun parlamentoda görüşüldüğü sırada, Adliye Nazırı Ali Bey'in vekili şöyle demiştir:

> İşçi veya kapitalist ayırdetmiyorum, düşündüğüm sadece ülkemin menfaati. Ülkemin hayrı için işçilerle kapitalistleri uzlaştırmaya çalışıyorum (coşkulu alkışlar). Tarafları birbirleriyle barıştırmaya uğraşıyorum; istiyorum ki hasım olmasınlar. Sendikaların yasaklanması için kanun teklifinde bulunduysak, bunu kapitalistlerin değil işçilerin iyiliği için yaptık. Çünkü biliniz ki, işçiler sendikaların elinde köle olacaktır. Sendikalar zanaat loncalarından başka bir şey değillerdir.[90]

---

sindeki rakamları esas aldım.

85 Kudret (1977), s. 36.

86 Quataert (1979), s. D1147.

87 1908 grevlerinin listesi için bkz. Onur (1977), s. 277-95. Grev dalgasına ilişkin genel bir değerlendirme Karakışla (1992)'nın eserinde bulunabilir.

88 Güzel (1985), s. 811-15, tablo 2.

89 Sencer (1969), s. 192-3 ve 203; Onur (1977), ss. 281-2 ve 291, Quataert (1990), s.13; (1987), ss. 62-4.

90 Onur (1977), s. 293.

İşçiler 1908 grev dalgasında devlet yetkililerinin yanısıra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve üyelerine de dilekçe vermişlerdi. İttihat ve Terakki'nin ihtilaflarda, hakkını arayan işçinin yanında devreye gireceği düşünülüyordu. Bu da makul bir düşünceydi çünkü İttihatçılar Fransız devriminin "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" (Hürriyet, Adalet, Müsavaat) ana sloganıyla yola çıkmışlardı.

Ne var ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti hürriyetin ilanını takip eden ilk aylarda karşılaştığı sosyal ve ekonomik sorunlarla nasıl başa çıkacağını bilmiyordu. Henüz bir yeraltı örgütüyken II. Abdülhamit istibdatı yıkılınca onun yerine ne tür bir yönetim getirileceği konusunda herhangi bir plan yapmış değildi.[91] Cemiyet ancak 6 Ekim'de, yani hürriyetin ilanından iki buçuk ay sonra, siyasi programını hazırlayabilmişti. Programda iş hayatına ilişkin bir de madde vardı:

> Madde 13 İşçi/işveren ilişkilerini ve karşılıklı sorumlulukları düzenleyecek bir mevzuat oluşturmak amacıyla gerekli kanunlar hazırlanacaktır.[92]

İttihat ve Terakki'nin siyasi programının yayınlanmasından daha dört gün geçmişti ki, Osmanlı hükümeti 10 Ekim'de Grev Kanunu'nu Meclis'ten geçirdi.[93]

10 Ekim 1908 Grev Kanunu'nun çıkmasından 2 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki döneminin kapanmasına kadar geçen sürede toplam 46 grev çıktı.[94] Grevlerin yirmi altısı özel şirketlerdeydi. Başka bir deyişle Tatil-i Eşgal Kanunu kamu teşebbüslerinde grevi yasaklamakla beraber, tama-

---

91 Bkz. Tunaya (1984) *Osmanlı Teraikki ve İttihad Cemiyeti Dahili Nizamnamesi* (Selânik:Nisan 1908).

92 'Madde 13 - Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasi Programı', *Şura-yi Ummet*, 140, 23 Eylül 1324/6 Ekim 1908, s. 2.

93 Ökçün (1982), s. 1-40.

94 Güzel (1985), ss. 815-6.

men önleyebilmiş değildi. Ancak kamuya veya devlete ait işletmelerdeki grev yasağı sayesinde devlet, çıkan herhangi bir grevi kolayca dağıtabiliyordu.

İttihatçılar önceleri işçileri yatıştırıp, işbaşı yapmaya ikna etmeye çalışıyorlardı. Kimi kez, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, üyeleriyle birlikte ihtilaflarda devreye girdiği oluyordu. Mehmed Ali Ayni, Selim Sırrı Tarcan, (Filozof) Rıza Tevfik ve Seyfi Bey gibi önde gelen İttihatçılar, işçiler ile işverenler arasında arabuluculuk yapmışlardı.[95] Develiköy istasyonunda askerlerle çıkan çatışmada bir işçi ölünce, hükümet Mecidiye zırhlısıyla İzmir'e asker gönderdi.[96] Bu arada İttihat ve Terakki de boş durmamış "Hürriyet Kahramanı" Enver Bey ve arkadaşlarını Aydın demiryolu grevinde arabuluculuk yapmak üzere İzmir'e göndermişti.[97] İttihatçıların da hakemliği sayesinde demiryolu grevi çatışmalardan bir hafta sonra bitmiştir.[98]

Osmanlı yöneticileri gibi İttihatçılar da geleceklerini tehlikeye atmak istemiyorlardı. O kritik günlerde anarşi ortamı doğmasını şüphesiz hiç arzu etmiyorlardı. İttihatçılar müteşebbislerden gelen baskı bir yana Büyük Güçler'in de işin içine girebileceğinden çekiniyorlardı. Nitekim grevcilerin İzmir'de yabancı bayrakları kullanmalarını önlemek amacıyla yayınladıkları bildiride de bu korku açıkça görülmektedir:

> Yabancı bayraklarla gösterilere son verilmelidir. Hükümet büyük tehmet altında kalıyor. Şayet bu türden

---

95 Mehmed Ali Ayni, Hatıraları, *Canlı Tarihler*, cilt ii içinde (İstanbul, 1945), ss. 59-61; Selim Sırrı (Tarcan) Hatıralarım, *Canlı Tarihler*, cilt iv içinde (İstanbul, 1946), s. 42; *Sabah*, 6793, 10 Ağustos 1324/23 Ağustos 1908, s. 3; *Tanin*, 62, 18 Eylül 1324/1 Ekim 1908, s. 8.

96 *Tanin*, 64, 20 Eylül 1324/3 Ekim 1908, s. 7; Sencer (1969), ss. 192-3; Onur (1977), s. 292.

97 *Sabah*, 6829, 15 Eylül 1324/28 Eylül 1908, s. 4; Onur (1977), ss. 291-2.

98 *Tanin*, 73, 29 Eylül 1324/12 Ekim 1908, s. 8.

gösteriler devam edecek olursa, hükümet ve İttihat-Terakki olaya müdahale etmeleri için emniyet güçlerine ilk ve son kez kesin emir vermiştir. Bu emre karşı gelenler şiddetle cezalandırılacaklardır.[99]

Eylül 1908'de Anadolu, Rumeli, Aydın, Şark ve Beyrut-Şam-Hama demiryolları işçilerinin grevi neredeyse tüm Osmanlı demiryolu ağını etkisi altına almış, ülkenin ulaştırma sektörünü felce uğratmıştı. Bu durum İttihatçıların sabrını taşıran son damla olmuştu. Rumeli demiryolundaki grev sadece ulaştırmaya darbe vurmakla kalmamış, başkent ile İttihat ve Terakki'nin Selânik'teki merkezi arasındaki irtibatı zayıflatmıştı.[100] *İttihat ve Terakki* gibi İttihatçı gazetelerde demiryolu işçilerinin gerçekçi olmayan taleplerinden vazgeçmeleri gerektiğini bildiren makaleler yayınlanmaya başlamıştı. İttihatçı yazarlar milletin demiryollarının kapalı tutulmasına izin vermeyeceğini söylüyor, grevcilerin yerine askerlerin çalıştırılacağını söyleyerek gözdağı veriyorlardı.[101]

Ali Bey gibi valilerin iddialarının aksine, hem Osmanlı hükümeti hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti yerli-yabancı müteşebbislerin büyük etkisi altındaydı. Osmanlı topraklarındaki yatırımların çoğu portföy yatırımıydı - yani ortaya konulan yabancı sermayenin büyük kısmı Osmanlı devletinin teminatı altındaydı. Tramvay, elektrik şebekesi ve yolcu vapurları gibi belediye hizmetlerine ait yatırımları yabancı sermaye işletiyordu. Örneğin demiryollarında, portföy yatırımlar Osmanlı devletinin yatırımcı şirkete sağladığı kilometre garanti sistemiyle korunuyordu. Bu sisteme göre hükümet, edinilen gelire bakmaksızın şirkete belli bir asgari

99 *U.S. Consular Reports*, Ernest L. Harris, İzmir, no. 25, 14 Ağustos 1908, s. 2.

100 'Osmanlı Ülkesinde İlk İşçi Hareketleri, Grevler', *Atatürk Ansiklopedisi*, cilt ii, s. 83.

101 Onur (1977), s. 292.

düzeyde getiri sağlıyordu. Zaten gerek devlet gerekse Tatil-i Eşgal Kanunu bu tür işletmeleri kamu kuruluşu olarak kabul etmişti.[102] En önemli grevler Batılı şirketlerin elindeki demiryollarında meydana gelmişti.

3 Eylül'de dönemin Zabıta Nazırı Sami Paşa, Anadolu Demiryollarındaki greve ilişkin bir duyuru yaptı. Sami Paşa'nın sözleri Osmanlı hükümetinin amacını ve grev korkusunu açıkça ortaya koyuyordu: "Grev, kilometre garanti sisteminde artışa neden olacağından, Osmanlı hükümetine zarar vermektedir. Bu yüzden eldeki tüm yasal imkânlar kullanılarak yasaklanmalıdır."[103] Nitekim Osmanlı hükümeti demiryolu grevlerini öne sürmüş ve daha meclis açılmadan Tatil-i Eşgal Kanunu'nu çıkararak, karşı önlem almıştır.[104]

Bir tahmine göre 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan sanayi işçilerinin sayısı 200.000-250.000 kadardır.[105] Bu makalede ele alınan 1839-1923 dönemi, bir yandan "devleti kurtarmaya" dönük reformlara ve imparatorluğun sonunda tamamiyle çöküşüne sahne olurken, bir yandan da Osmanlı sınai işgücünün geç de olsa doğuşuna tanıklık etmiştir.[106] 1839-1923 döneminin siyasi kargaşa ortamı ve ülkenin endüstriyel piyasa ekonomisine hızla geçişi, imalat, ulaştırma, hizmet ve devlet dışı sektörlerde yeni iş olanaklarıyla beraber yeni boyutlu bir işçi hareketini de getirmiş-

---

102 Ökçün (1982), s. 133.

103 *İkdâm*, 3 Eylül 1908. Toprak (1988), s. 45-6.

104 Bkz. Karakışla 'Labor Policy of the Ottoman Committee of Union and Progress: The Strike Law' (1989), Ökçün (1982), ss. 2-3.

105 Dumont (1977), s. 240; Velikov (1964), s. 31, Osmanlı İmparatorluğunda 1908'deki işçi sayısını iki milyon olarak hesaplamaktadır. Ancak 1906-7 nüfus sayımına göre Osmanlı İmparatorluğunun toplam nüfusunun 20.884.630 olduğu düşünülürse, işçi sayısının bu kadar olması pek mümkün değildir. Bkz. Karpat (1985), s. 169.

106 Burada 'sınai işgücü'nden kasıt lonca teşkilatı dışında fabrikalarda veya atölyelerde çalışan ücretli ve hür işçilerdir.

tir. Yeni sanayi kolları imparatorluğun üç büyük şehrinde -İstanbul, Selânik ve İzmir- yoğunlaşmıştır. 1839-1923 dönemi bu özelliğinden dolayı kent işçisinin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bir çoğu kırsal kökenli olan işçiler köyleriyle olan bağlarını bir ölçüde devam ettirmişlerdir. Yeni yapılan demiryolları, liman ve tersaneler sayesinde kentlerde yeni iş imkânlarıyla beraber işgücü de doğmuştur. Kısacası yeni fabrikalar yeni iş kolları yaratırken, sömürünün, başkaldırının, öfkeli kıpırdanmaların, işçi örgütlerinin, sınıf bilincinin, işçi hareket ve grevlerinin de başlangıcı olmuştur.

## KAYNAKÇA


Ahmad, Feroz (1980), 'Vanguard of a nascent bourgeoisie: the social and economic policy of the Young Turks, (1908-1919), *Social and Economic History of Turkey, 1071-1920* içinde, Ankara, ss. 329-50.

Anon. (1989), 'İlk İşçi Hareketleri', *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, VI içinde, İstanbul, s. 1797

Benaroya, Abraham (1910), "Das türkische Gewerkschaftsbewegung', *Sozialistische Monatshefte*, 11 Ağustos 1910, ss. 1079-81.

Boratav, Korkut, Gündüz Ökçün ve Şevket Pamuk (1985), 'Ottoman Wages and the World Economy, 1839-1913,' *Review*, viii, 3, ss. 379-406.

Chakrabarty, Dipesh (1989), *Rethinking Working-Class History: Bengal 1890-1940*, Princeton.

Çıladır, Sina (1977), *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketinin Tarihi, 1848-1940*, Ankara, ikinci baskı.

Clark, Edward C. (1974), 'The Ottoman Industrial Revolution', *International Journal of Middle Eastern Studies*, Ocak, ss. 65-76.

Deringil, Selim (1991), 'Legitimacy structures in the Ottoman state: the reign of Abdülhamid II (1876-1909)', *International Journal of Middle East Studies*, Agustos, ss. 345-59.

Dumont, Paul (1977), 'A propos de la "classe ouvrière" ottomane à la veille de la révolution jeune-turque', *Turcica*, I, ss. 229-51.

Gülmez, Mesut (1985), 'Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)', *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, ss. 793-802.

Güzel, M. Şehmus (1981), '1871 Ameleperver Cemiyeti', *Bilim ve Sanat*, Ağustos, ss. 43-5.

Güzel, M. Şehmus (1985), 'Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler', *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, ss. 803-30.

Güzel, M. Şehmus (1990), 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Makina Kırıcılığı', *Cahit Talas'a Armağan* içinde, Ankara.

Haupt, George ve Paul Dumont (1977), 'Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Yıllık Raporu (Temmuz 1909-Temmuz 1910)', *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde, İstanbul, ss. 77-89.

İnalcık, Halil (1973), 'Application of the Tanzimat and its social effects,' *Archivum Ottomanicum*, ss. 97-127.

Karakışla, Yavuz Selim (1989), 'Labor Policy of the Ottoman Committee of Union and Progress: The Strike Law', yayınlanmamış makale.

Karakışla, Yavuz Selim (1992), 'The 1908 Strike Wave in the Ottoman Empire', *Turkish Studies Association Bulletin*, Eylül, ss. 153-177

Karpat, Kemal (1985), *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison.

Keyder, Çağlar ve Donald Quataert (1992), 'The 1838 Convention and its Impact,' *New Perspectives on Turkey*, Bahar.

Kudret (Solok), Cevdet (1977), *Abdülhamid Devrinde Sansür*, İstanbul.

Naim, Ahmet (1934), *Zonguldak Havzası: Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar*, İstanbul.

Ökçün, A. Gündüz (1982), *Tatil-i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler-Yorumlar*, Ankara.

Onur, Hakkı (1977), '1908 İşçi Hareketleri ve Jöntürkler', *Yurt ve Dünya*, Mart, ss. 277-95.

Quataert, Donald (1979), 'The economic climate of the "Young Turk Revolution" in 1908', *Journal of Modern History*, D1147-61.

Quataert, Donald (1983), *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908*, New York.

Quataert, Donald (1986a), 'The employment policies of the Ottoman Public Debt Administration, 1881-1909', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, ss. 233-7.

Quataert, Donald (1986b), 'Machine breaking and the changing carpet industry of western Anatolia, 1860-1908', *Journal of Social History*, Bahar, ss. 473-89.

Quataert, Donald (1987), *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara (Quataert, 1983'ün çevirisi).

Quataert, Donald (1990), 'Ottoman Workers and the Sate, 1826-1914', yayınlanmamış makale.

Sanda, Hüseyin Avni (1935), *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, İstanbul.

Sarç, Celal (1939), 'Tanzimat ve Sanayiimiz', *Tanzimat I* içinde, İstanbul, ss. 423-40.

Sencer, Oya (1969), *Türkiye'de İşçi Sınıfı*, İstanbul.

Sülker, Kemal (1955), *Türkiye Sendikacılığı*, İstanbul.

Toprak, Zafer (1986), 'Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler: Tarım, Ticaret, Sanayi', *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu* içinde, İzmir.

Toprak, Zafer (1988), 'İlân-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkârânesi', *Tarih ve Toplum*, Eylül, ss. 45-50

Tunaya, Tarık Zafer (1984), *Türkiye'de Siyasal Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul.

Tunçay, Mete (1978), *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 3. baskı, Ankara.

Velikov, Stefan (1964), 'Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la révolution jeune-turque de 1908', *Études Balkaniques*, I, ss. 29-48.

İKİNCİ BÖLÜM

# ŞAM'IN MİLİTAN TEKSTİL DOKUMACILARI: ÜCRETLİ ZANAATKÂRLAR VE OSMANLI İŞÇİ HAREKETLERİ, 1850-1914

*Sherry Vatter*

Osmanlı'da emeğin tarihi, modern Ortadoğu ve Balkan hareketlerinin doğuş ve emekleme dönemlerinin bir güncesi, bir "başlangıçlar" tarihidir. Osmanlı işçi sınıfına baktığımızda tüm kesimlere eşit derecede ilgi gösterilmediğini görüyoruz. Nitekim bu alandaki literatür de Osmanlı ekonomisinin modern kapitalist kesiminde sendika çatısı altında çalışan ücretli sanayi işçileri ile sınıfa dayalı örgütler üzerinde yoğunlaşmış, fabrika ortamı dışında küçük, dağınık atölye ve evlerde çalışan zanaatkârların mücadele ve örgütlenmelerine pek eğilmemiştir.[1]

Bu ikincisinin gözardı edilmesi, proletaryayı diğer alt gruplardan ayırarak emeğin tarihini kendi başına bir inceleme alanı yapan, sınıf mücadeleleri ile işçi örgütlerinde zanaatkârların yer almadığı şeklindeki -Marksist olsun olmasın akademisyenler arasında da geniş destek gören- savın bir dışa vurumudur.[2] Yaygın olarak benimsenen görüşe gö-

1 Bkz. Abbas (1974); Ahmad (1981); Beinin ve Lockman (1987); Hanna (1973); Izz al-Din (1967-71); Couland (1970); Güzel (1975).

2 Örneğin, Marx ve Engels (1930); Baer (1980), s. 99.

re büyük çaptaki fabrikalar ile diğer modern kapitalist işletmeler işçi sınıfının mücadele ve örgütlenmeye girişmesi için ön şarttır. Buna karşılık zanaata dayalı üretim tarzının ise, genellikle, işçi sınıfı kimliği, sınıflar etrafında örgütlenme veya sınıf mücadeleleri gibi olguların ortaya çıkmasını baltaladığı düşünülmektedir. Mülksüz ücretliler olan zanaatkârlar "işçi" sayılmakla birlikte, sınıf bilinci gösteremeleri yüzünden işçi sınıfı tarihinin standart parametreleri dışında kalmaktadırlar.

Osmanlı işçi sınıfı her biri ayrı bir mantığa göre işleyen, birbirinden kesin çizgilerle ayrılıp, ortak noktası olmayan, hatta taban tabana zıt değerlere, özellik ve tarihçeye sahip iki farklı kesime ayrılmıştır: ekonominin modern sektöründe istihdam edilenler ile geleneksel zanaat sektöründe istihdam edilenler. 'Modern' sanayi kesiminin işçileri, yani büyük kapitalist işletmelerde çalışan ücretliler, toplumun evrimine etki eden, sınıf bilincine sahip siyasi aktörler olarak nitelendirilmektedirler. Gelişmiş kapitalist sektör dışında küçük atölye ve evlerde çalışan 'geleneksel' sanayi işçisi ise tarihsel süreçte söz sahibi olmasını sağlayabilecek sınıf bilinci ve bağımsız sınıfsal örgütlenmelerden bihaber, menfaatini siyasi arenada temsil etme gücünden yoksun kesimi oluşturmaktadır.

Kanımca küçük atölyelerde ücretli çalışan zanaatkârlar Osmanlı İmparatorluğu'nda emeğin tarihini yazanlar için uygun bir inceleme konusudur. Aslına bakılırsa, bu zanaatkâr kesim sınıfa dayalı işçi mücadelelerinde yer almakla kalmamış, varlığı ve mücadelesiyle, Osmanlı döneminde çağdaş bir hareketin kök salmasında rol oynamıştır.

Çalışmama, Osmanlı'nın son döneminde ücretli zanaatkârların da modern işçi sınıfının mihenk taşı sayılan sınıf mücadelelerinde yer alabilecek durumda olduğunu ve pekâla da yer aldığını göstererek başlayacağım. Bu amaçla, ön-

celikle çağdaş sayılabilecek türden mücadelelere girişmiş bir grup ücretli zanaatkâra, 1870'den 1918'de Osmanlı imparatorluğunun çöküşüne değin düzenli olarak greve gitmiş Şamlı tekstil dokumacılarına değineceğim. Daha sonra Osmanlı'nın son zamanlarında Şam'ın küçük atölyelerinde çalışan dokumacı ve zanaatkârları, aynı dönemde ekonominin gelişmiş sektörlerinde çalışan işçilerle kıyaslayarak onlarla teknolojik açıdan gelişmiş işletmelerde, el sanatları üzerine büyük fabrikalarda çalışan işçiler arasında mücadele, örgütlenme ve kendini algılama bakımından ne gibi farklar olduğunu inceleyeceğim. Çalışmamın kalan kısmında zanaatkârların modern bir işçi hareketinin yükselmesinde ne gibi bir önemi vardı, Osmanlı ekonomisinin zanaata dayalı üretim kesimi ile modern üretim kesimindeki işçi mücadeleleri arasında nasıl bir ilişki vardı; mücadeleyi yürüten işçiler Osmanlı işçi sınıfı tarihinin daha geniş bir perspektifi içinde nasıl bir yere sahipti, bunlar üzerinde duracağım. İlkin ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Şam'ın tekstil sektörü ne durumdaydı? Bu sektörde kimler vardı ve hangi koşullar altında çalışıyorlardı, buna göz atalım.

1840'ın Şam'ı önde gelen bir tekstil imalat merkeziydi. Şehrin tekstil merkezi olarak ün salmasının nedeni, zengin çeşitlilikteki kaliteli ürünleriydi. Bu ürünler; dekoratif saçaklar, düğmeler, kilim, ipek ve sırma iplik, altın ve gümüş sırmalı şallar, ipekli, pamuklu ve yünlü kumaşlar; hepsinden önemlisi de en başta gelenleri *alaya* ve *kutni* olan *ikat* denilen tarzda düğüm tekniğiyle boyanmış ipek-pamuk karışımı lüks kumaşlardı.[3]

3 Şehir, tekstil imalat merkezi olarak ününü lüks *Alaya* kumaşlarından almıştı. Onsekizinci yüzyılda ipek-pamuk karışımı kumaşların ne denli önem taşıdığına dair bkz. Girard (1821-9), s. 290-310. Ondokuzuncu yüzyıldaki yerine dair bkz.: Bowring (1840; yeni baskı 1973), s. 20; Chevallier (1962), s. 300-24; al-Qasimi (1960), 1, s. 39-40. Şam tekstil sanayinin kalbi Dima ve Mabrum'da atıyordu. 1860'larda artan önemlerine dair bkz. Gilbert'ten Waddington'a (Şam,

Şehrin 125.000'lik nüfusunun kadınlı-çocuklu en az 10.000'i tekstil üretimiyle ilişkiliydi.[4] Kadınların yoğun olduğu kollar, iplik hammaddesinin işlenmesi ve perdahlama gibi az para ödenen işlerdi. İpek ipliğinin bobine sarılması, yünün keçe ve kumaş haline getirilmek üzere işlenmesi, düğme ve saçak yapımı, nakış, yünlü kumaştan delik işi pelerin yapılması tamamen kadınların tekelindeki işlerdi. Nitekim bu alanlardaki kadın hakimiyetinin göstergelerinden biri de belli iş kolları için kadınlara özgü isimlerin kullanılıyor olmasıydı; yün bükücüye *gazala*, ipek çekiciye *kabbabe* deniliyordu.[5]

Erkekler ise üretimin ara aşamalarını tekelleri altına almışlardı. Ticari sektörde çözgücüler, dokumacılar ve boyayıcılar hep erkekti. Çocuklar çoğunlukla çırak olarak, ayak işlerine bakar, yetişkin işçilere yardım ederlerdi. Çıraklar bir zanaatta yetişmek için birkaç yıl cep harçlığı alıp, boğaz tokluğuna çalışırlardı.[6]

Tekstil sektöründe Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudi-

---

no. 5), 24 Nisan 1879, AE CCC 5 Şam.

*İkat* adıyla anılan kumaşlar arasında *khittarra, alaya, sorrati* ve *kutni* yer almaktadır. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Şam'da üretilen diğer tekstil ürünleri için ayrıca bkz. Ali (1924), 4, s. 221-3; Konsolosluk raporları - Şam; de Segur to Ministre, 20 Ocak 1849, AE CCC 2, Damascus; Lequard to Lhuis (1) 5 Mart 1863, AE CCC 4, Şam; Roustan to le Prince de la Tour D'Auvergne (40) 30 Ekim 1869, AE CCC 4, Şam.

4 Vatter (yayınlanacak) Kadınların çoğu evde çalıştığından, onları doğrudan sahnede göremiyoruz. Dolayısıyla bu sektörde çalışan kadın sayısını kestirmek zor. Ancak tekstil işçilerinin büyük bir kesimini oluşturduklarını söylememiz sanırım yanlış olmaz; çünkü malzeme, kadınların ilk işlemleri yapmasından sonra diğer tekstil işçilerine intikal ediyordu.

5 Yün bükücüyü ile ipek çekiciyi tanımlamakta kullanılan kadınlara özgü isimler için bkz. al-Qasimi (1960), II, s. 382. Şam'da *mukawufe* diye adlandırılan pamuk çilesi satıcıları ile kaliteli pamuk iplikçilerinin çoğu kadındı: Chevallier (1962). Ancak 1850'lerde bu işkollarında çalışan kadın sayısı büyük oranda düşmüştü. 1820'lerde imalatçıların pahalı yerli pamuk ipliği yerine Avrupa'da üretilen pamuk ipliğine geçiş yapması yüzünden pek çok kadın işsiz kalmıştı.

6 Rafeq (1991).

ler çalışıyorlardı. İşgücünün, çalışanların dinine göre sergilendiği bileşim bir zanaat kolundan diğerine farklılık göstermekle birlikte, belli bir meslekte farklı dinden insanları birarada görmek mümkündü. Örneğin, ipekli ve ipek-pamuk karışımı kumaşların dokumasında çok sayıda Hıristiyan ve Sünni-Şii Müslüman çalışıyordu. Bazen de belli bir zanaatte tek bir grubun ağırlığı hissedilirdi. Şam'ın boyayıcılarının hemen tamamının Hıristiyan, çözgücülerin ise çoğunlukla Müslüman olması gibi.

Üretim tek bir merkezde toplanmamıştı. Genelde üretim sürecinin bir veya iki aşaması tek bir yerde tamamlanır, dolayısıyla da atölyeler arasında malzeme trafiği olurdu. Her cinsten kumaşı üretmek için gereken vasıflı işçilere kısmen bir göz attığımızda anlaşılacağı üzere bu, sıklıkla ortaya çıkan bir durumdu.

*Alaya* tipi ipek-pamuk karışımı bir kumaş parçası en azından on dört zanaat erbabının elinden geçtikten sonra tamamlanırdı. Bunlar; ipeği kozalardan çözen, ipek çekici (*kabbabe*); ipeği bükerek iplik haline getiren bükümcü (*ʃattal*); ibrişimleri dokumaya uygun boyutlara getirerek çileler halinde derleyen çözgücü (*musaddi*); boyama işleminden sonra ortaya *ikat* türü desen çıkması için ibrişimlere tel tel düğüm atan *rabbat*; sicimi sırayla boyayan, biri siyah boyada, beriki kırmızı ve sarı boyada ustalaşmış birkaç boyayıcı (*sabbagi*); renkleri tutturan *gattas*; boyanan iplikleri kurutup ayıran *muzayiki*; ipliği tezgâha takan *mülki*; dokumacı, *haik*; dokunmuş kumaşı kolalayan işçi; son olarak da rengi ortaya çıkarmak için kumaşı kum taşıyla cilalayan *dükkak*.[7]

İşgücü fiziksel olarak da bölünmüştü. Aynı işi yapan el

7 Her zanaat koluna ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Chevallier (1962). *Kabbabe, gattas* ve *rabbat* için: AE CC Şam III, de Segur to Ministre des Affaires Etrangeres (3), kolacı için (2 Ocak 1850); diğerleri için al-Quasimi (1960). Üretimin teknik sürecine dair daha ayrıntılı açıklamalar için bkz. Chevallier (1963-4), s. 85-93.

işçileri büyük fabrikalarda birarada değil, şehire dağılmış küçük gruplar halinde çalışıyorlardı. Kadınlar benzer işleri yapan arkadaşları ve akrabalarıyla toplanarak evlerde çalışıyorlardı. Bazıları ise erkeklerinki ile aynı koşullar altında irili ufaklı atölyelerde iş başındaydı. Örneğin, 1840'larda kadın nakışçı ve terziler; vasıflı el işçilerinin çekip çevirdiği tekstil *suk*'larında veya civarlarında öbeklenen atölyelerde çalışıyorlardı. Erkek tekstil işçilerinin büyük kısmı, aksine, küçük atölyelerde işliyorlardı, ama evlerde dokuma yapan küçük bir azınlık da yok değildi. 1840'larda dört kişi tipik dokuma atölyesinde çalışıyorsa, 5-6 kişi ipek bükümhanesinde, 3-4 kişi de evlerde çalışıyordu.[8]

Tekstil tüccarları bu fiziksel açıdan bölük pörçük işgücünü derleyip topluyorlardı.[9] Kapitalist (sermaye sahibi) tüccar -*mukaddem kar*-[10] neyin ne miktarda üretileceğine karar verip, gerekli sermayeyi -yani işlenecek malzemeyi ve işçilik masrafını karşılayacak nakit parayı- ortaya koyarak üretime yön verirdi. Atölye işletip, üretim sırasında bilfiil işin başında bulunan tüccar sayıca azdı; çoğu küçük çaplı müteşebbislere parça başı esasına göre iş verir; bu müteşebbisler imalat sürecinin bir iki aşamasını üstlenir ve işi teslim ettiklerinde paralarını alırlardı.

Tüccar, evlerdeki kadın emeğini seferber etmede bir aracıdan yararlanıyordu. Aracı, işlenecek malzemeyi kadınların evlerine teslim eder, biten işleri toplayarak işin bir son-

---

8 1849'da *kutni* ve *alaya* kumaşı dokumak üzere çözgü ipliğinin tezgâha takılması işiyle uğraşan 25 dükkân bulunuyordu. 80-84 ipek ipliği bükümhanesinde 3.000 erkek, 250 çocuk çalışıyordu: de Segur (1849, Nisan ya da Ocak). Halep'te 1850'lerde ortalama dört kadın bükümcü bir arada çalışıyordu.

9 Üretim ilişkilerine ilişkin bu açıklamada esas alınan kaynak: de Segur to Ministre de Affaires Etrangeres, 18 Nisan 1849, AE CCC 3, Şam; de Segur to Ministre, 20 Ocak 1849, AE CCC 2, Şam; Joseph (1977), s. 17-30. Tekstil üretimiyle uğraşan sermaye sahibi tüccarlar için bkz. Bowring (1840), s. 94.

10 Bu terime ait kapsamlı inceleme için bkz: Joseph (1977), s. 25-6.

raki aşamasını gerçekleştirecek olanlara ulaştırır, hizmeti karşılığında tüccarın fason iş için ödediği paradan kendi payını aldıktan sonra, kalanını kadına verirdi. Bazen de küçük bir atölye işleten erkek veya kadın usta bu şekilde taşeron kullanırdı. Usta, işi bilfiil icra edebileceği gibi, çoğu zaman dükkânında istihdam ettiği veya evde çalışan kalfalarına yaptırırdı. Usta, fason ücretinden kendi payını aldıktan sonra, kalanını asıl işi yapan kalfalara dağıtırdı.

Usta-kalfa ilişkisi basit bir işveren-işçi ilişkisinden farklıydı. Bu ilişkinin niteliğini belirleyen şey zanaata dayalı üretimin kendi mantığı ile sermaye ilişkileriydi.

İhtimal ki, zanaata dayalı üretim yapısında kalfanın gözünde usta, hasımdan ziyade bir arkadaş ve velinimetti. Usta sadece işveren olmaktan öte kalfayla omuz omuza çalışan mesai arkadaşıydı. Aynı zamanda öğretmendi de: kalfayı vasıfsızken çırak olarak yanına almış, ona bir zanaat öğretmişti. Bir gün ustalık mertebesine ulaşıp kendi işini kurmayı umut eden kalfanın örnek aldığı kişi ve akıl hocasıydı.

Kalfa ustasını sevse de sevmese de onunla iyi geçinmek durumundaydı. Ustalık mertebesine ulaşmanın yolu kendine ait bir dükkân edinmekten geçiyordu. Her zanaatın icrası için ayrılan ticarethane sayısı sınırlı olduğundan, böyle bir yer boşalır boşalmaz diğer taliplilerin önüne geçmek istiyorduysa kalfa, bir veya birkaç ustanın gönlünü ve desteğini kazanmış olmalıydı.[11]

Usta ile kalfanın mensubu olduğu zanaat cemiyetleri veya diğer deyişiyle loncalar ortak menfaatlerin ve mesleki kimlik nosyonunun pekiştiği yerlerdi. Loncalarda lider konumunda-

---

11 Dokuma işi, atölyenin belli bir kısmında ayrılan yerde icra edilebilirdi. Dokuma ticarethanesi kurabilmek için önşart *gedik* diye tabir edilen teçhizatı ve kullanım hakkı olan *hilu*'yu satın almaktı. Gerek gedik gerekse hilu için özel olarak ayrılan ve atölye binası ile arazisinden bağımsız olarak alınıp satılabilen bir alan bulunurdu: Rafeq (1991), s. 503-4; Raymond (1973-74), s. 271, 550, 583.

ki ustalar istihdamı yüksek tutup, tüm üyelerine iyi bir yaşam seviyesi sağlamak için uğraşıyorlar, bu arada üyeler arasındaki anlaşmazlıkları gideriyor, böylece kalfanın da çıkarına hizmet ediyorlardı. Loncadaki uyumun güçlendirilmesi için zanaatçı dayanışması söyleminden ve birtakım ritüellerden yararlanılıyordu. Örneğin üyeliğe kabul merasiminde olduğu gibi üyelerin eşit olmayan konumları bir mesleğin ardarda gelen basamakları olarak sunuluyor, mesleğin ayrılık yaratması muhtemel konularına özde birleştirici anlamlar yükleniyordu. Ancak bütün bu dizginleme mekanizmasına rağmen, kalfalar arasında ustalara karşı bir hoşnutsuzluk başgösterdiğinde, işgücünün ufak üretim birimlerine parçalanmış olması kollektif bir hareketin oluşmasını zorlaştırıyordu.

Kadın el işçilerinin resmi zanaat cemiyetlerine iştirak ettiğine dair elimizde herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Görünüşe bakılırsa, beceri isteyen bir zanaatın pratik gerekleri, her bir becerinin başkalarına aktarılmasına, kalite kontrolünün sağlanmasına olan ihtiyaç, ortak bir çatı altında toplanmış mesleklerle ilgili birtakım düzeneklerin varlığını sürdürmesine yetiyordu. Ev dışında eğitim imkânlarına yönelinmiş olması, kentin fakir kesiminden kadınların pazarlanabilir becerileri öğrendikleri yerlerin evle sınırlı kalmadığı kanısını uyandırmaktadır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde Şam dokuma sanayisine baktığımızda, dağınık yerlerde çalışan çeşitli katmanlardaki zanaatkârlar arasında ahengi sağladığı sanılan özellikleri görmekteyiz. Bu Osmanlı vilayetinde 1870'li yıllarda 4.000-5.000'i kalfa, kalanı usta ve çırak olmak üzere toplam 6.000-7.000 kişi el tezgâhı dokumacılığında[12] istihdam edil-

12 Osmanlı'nın son dönemlerinde Şam'da ticari amaçla lüks tekstil dokumacılığı erkeklerin tekelindeydi. Tezgâh sayısı için bkz: Gilbert to Waddington (no. 5), 24 Nisan 1879. AE CCC 5, Şam. Bu rakam esas alınarak dokumacı sayısı hesaplanmıştır; Vatter (yayımlanacak).

miştir. Usta, kalfa ve çıraklar şehrin dört köşesine yayılmış, her birinde üç dört dokumacının bulunduğu ufak atölyelerde yan yana çalışıyorlardı.[13] Esnaf-zanaatkâr cemiyetlerine üyelik, ustalara da kalfalara da açıktı.

Osmanlı'nın son döneminde Şamlı kalfalarla dokuma ustaları arasında uyumdan bahsetmek güçtü. 1870'lere gelindiğinde şehirdeki kalfalar yanında çalıştıkları ustalara karşı düzenli aralıklarla greve gitmeyi adet haline getirmişlerdi. Belki 1870'lerden önce de grev olmuyor değildi, ancak bunların kayda değecek sıklığa ulaşması 70'li yıllara rastlar. Şam'daki İngiliz konsolosu 1879'da "Sanayinin bu işkolunda grevin yaygın olduğu gözleniyor" diye yazıyordu.[14] Kalfalar her zaman sonuç elde edemese de şartlarının düzeltilmesi için Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek başkaldırmaktan vazgeçmemişlerdir.[15] Bunlar, kollektif ve disiplinli hareketlerdi; güruh hezeyanıyla kendiliğinden ortaya çıkan protesto eylemleri değillerdi. 1879'un ilk aylarındaki bir grev bu hareketlerin niteliğini açığa vurmaktadır.[16] O tarihlerde Şam'da çalışan 4.000-5.000 kalfadan 3.000'i parça başına verilen ücretin 16 kuruştan 13 kuruşa düşürülmesini protesto etmek için greve gitmiştir. Greve tüm kalfaların katılımını sağlamak için militanlar bozgunculuk yapabilecekleri tehdit edip, çalışmalarını engellemek için tezgâhlara sarılı halde bulunan iplikleri kesmişlerdir. Dört haftalık

---

13 De Segur to Ministre des Affaires Etrangeres, 18 Nisan 1849, AE CCC 3, Şam. Ondokuzuncu yüzyılda Şam'da bir adet tezgâhla çalışan atölyeler olduğu gibi on bir tezgâhla da çalışan vardı. Rafeq (1991), s. 504.

14 'Report by Vice-Consul Jago on the Trade and Commerce of Damascus for the Year 1879', PRO FO 37 (1878-1879), cilt 70, pt. II, Şam, s. 614-16.

15 1902'de kalfalar ücretlerinde artış elde edememişlerdir. Kalla (1969), s. 232, n. 121; Weakley, 'Report on the Conditions and Prospects of British Trade in Syria', cilt 87 (Great Britain, *Accounts and Papers*).

16 Bahsi geçen grev olayı Konsolos vekili Jago'nun (1879) raporuna dayanmaktadır. Olayın hangi koşullarda ortaya çıktığına dair bkz. Vatter (1993).

paydostan sonra, ustaların eski ücretleri vermeye yanaşmasıyla kalfalar da işlerinin başına dönmüştür.

Zanaata dayalı üretim şekli yüzünden kalfanın ayrı ve zıt karakterli menfaatleriyle, ustanınkinden farklı bir gruba ait olduğunun ayrımına varamadığını ve modern anlamda bir işçi mücadelesi yürütemediğini ileri süren sav, bu grevle çelişmektedir.[17] Gabriel Baer, lonca teşkilatında sınıflar etrafında örgütlenilmediğini ve orada bulunan çeşitli sosyal katmanlar ile yönetici mertebesindeki kaymak tabaka arasında sınıf mücadelesinin söz konusu olmadığını söylerken hiç de yalnız değildir.[18] Peki ama görünürde modernitenin gerisinde kalmış el işçisi nasıl oluyor da, genellikle gelişmiş kapitalist sektördeki ücretli sanayi işçisine yakıştırılan modern türden işçi mücadelesini andıran bir harekette yer alıyor?

Bu sorunun cevabı kısmen zanaata dayalı üretim yapısının zannettiğimiz kadar eşitlikçi ve zıtlaşmalara kapalı olmamasında yatıyor. 19. yüzyılda Şam'ın dokumacı kalfası üretim araçlarından yoksun bir ücretli işçi, usta ise onun sırtından geçinen bir işverendi. Usta, çalışılan atölyenin ya sahibi ya da kiracısıydı; kalfayı parçabaşı hesabına göre tutar, çalışma mekânını, dokunacak pamuk veya ipeği temin eder ve elindeki dokuma tezgâhlarını ona kiralardı.[19]

Bunun karşılığında fason ücretinden kendi payını aldıktan sonra kalanını, kumaşı dokuyan kalfalara verirdi. Yani bir anlamda işveren konumunda, parçabaşı hesabına göre

17 Örneğin bkz; Baer (1964); Chevallier (1962); al-Siba (1958), s. 284. Ondokuzuncu yüzyılda Şam'ın zanaat yapısının nihai tahlili için bkz. Qudsi (1885), s. 7-34. Çağdaş araştırmacıların gözüyle: Rafeq (1991), ss. 495-511. Bu savlar salt Ortadoğu üzerine yapılan çalışmalara özgü değildir. Bkz. Wilentz (1982), s. 7-8.

18 Baer (1980), s. 99.

19 Ondokuzuncu yüzyılda kalfalar genellikle ustalardan bir yıllığına tezgâh kiralarlardı. De Segur to Ministre de Affaires Etrangeres, 20 Ocak 1850, AE CCC 3 Şam.

işçileri çalıştırırdı. Örneğin 1840'larda *mukaddem kar* (tüccar) 5.577 kg'lı iki parça ikinci sınıf *kutni* çözgüsünü tezgâha takması için atölye ustasına 35 kuruş öderken, usta 11 kuruşu kendine alır ve işi bilfiil icra edenlerin herbirine 7 kuruş verirdi.[20] Bu alışveriş usta-kalfa ilişkisindeki sömürü boyutunu açığa çıkarmaktadır.

Usta-mülk sahibi, kalfaya çalışacak yer, işleyecek malzeme ve yapılan iş için ücret yanında çoğu zaman araç gereç de sağlardı. Bazı dokumacıların kendi dokuma tezgâhları vardı; fakat 1840'larda, büyük çoğunluk tezgâhı mülk sahibinden kiralıyordu. 1849'da bir tezgâhın yıllık kira bedeli 40 kuruştu. Bu bir anlamda sanayinin kapitalist kurallar çerçevesinde organize olduğunu gösteriyordu. Sermaye olarak ortaya hammadde ve üretim ücretlerini koyan büyük çaplı tüccar-kapitalist, ilgili sanayi kolunda karar mekanizmasının başındaydı. Küçük bir istisnai kesim hariç, işçiler geçimleri için tüccara bağımlıydı.[21] Tüccar sanayideki değişimlere kendi çıkarları doğrultusunda yön verirdi. Ondokuzuncu yüzyılın başında işçiler atölye sahibiyle bir işçi-işveren ilişkisi içindeydiler.

Teorik olarak kalfa için bu dengesiz ve sömürü yanı ağır basan ilişkiden kurtulmanın yolu kendi dükkânını açmaktı. Fakat ondokuzuncu yüzyılın ortalarında kalfanın bu ideale ulaşması pek kolay değildi. Nihayetinde kalfa, ne işyeri ne malzemesi ne de üretim araçları bulunan ücretli bir işçiydi ve dokuma tezgâhı satın almaya yetecek birikimi elde etmesi kolay değildi: hele dükkân kiralaması veya satın alması

20 Usta-tüccar ilişkisi için bkz. De Segur to Ministre de Affaires Etrangeres, 18 Nisan 1849, AE CCC 3, Şam; ve Joseph (1977), s. 25-6. Tekstil üretimiyle uğraşan sermaye sahibi tüccar için bkz. Bowring (1840), s. 94.

21 Nakışçılar ve perdahlama işinde çalışan işçiler işlenecek malzemeyi doğrudan müşteriden temin edebilmekle birlikte, onların bile tüccardan fason iş aldığı çok olurdu.

daha da zordu.

Araştırmacılar farklı katmanlardan zanaatkârların kendi aralarındaki çıkar çatışmalarına fazla eğilmemişlerdir; bunun nedeni kısmen zanaata dayalı ekonomiyi somut üretim ilişkilerine dayalı olarak değil de, zanaat camiasında uyumun simgesi bir kurum olan zanaat ocaklarının ideoloji ve yapısına dayalı olarak tasavvur etmeleridir.

Ancak zanaat ocağı demokratik bir kurum olmadığı için kalfa-usta çatışmasını daha da körüklemiştir. Dokuma camiasının kaymak tabakası olan bir grup usta, lonca şeyhiyle birlikte gücü tekeline alarak, kalfanın hayatını kimi zaman pek de hoş olmayan şekilde denetim altında tutmuştur. Kalfanın ne zaman ustalığa yükseleceğine karar veren ustalar, böylece onun kendi işini kurma şansını da tayin ediyorlardı.[22] Ustaların kalfa-usta ihtilaflarını çözerken "işverenler" olarak çıkarlarından feragat etmiş olabileceğini düşünmek pek akla yatkın değil.

Şamlı dokumacıların militan eylemciliğini sırf sistemin yarattığı çıkar çatışmalarıyla izah etmek mümkün değil. Zanaata dayalı üretim yapısı onsekizinci yüzyıl sonlarından yirminci yüzyılın başına değin aynı kaldığı halde, grevler 1870'lerden sonra düzenlilik arzeder. Burada rol oynayan diğer bir faktör değişen ekonomik şartlara bölge insanının tepkisidir.

Onsekizinci yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başında, Fransız Devriminin ardından Fransızların rekabetten çekilmesi ve taşra insanının tekstile olan talebinin artmasının da etkisiyle Şam ve diğer Osmanlı tekstilinin piyasası genişlemiştir. Yeniçeriler, tüccarlar ve dokumacı camiasının dışındaki kişiler kâr ümidiyle akın akın bölgeye gelip, dokuma

22 Ustalar lonca üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları giderir, devlete verilecek vergileri üyeleri arasında bölüştürür ve zanaatkârları koruyup kollarlardı. Rafeq (1976), s. 53-5.

atölyeleri açmışlardır.[23] Sanayideki bu büyüme, Şamlı dokumacıların aleyhine işlemiştir. Lonca yöneticileri öteden beri ücretleri nispeten yüksek tutup, atölye ve dokumacıların sayısını kısıtlayarak işsizliği asgari düzeyde tutmayı başarmışlardı. Şam'daki dokuma atölyelerinin faaliyetleri konusunda ustaların devletçe de tanınan tekeli bu işi kolaylaştırmıştır.

Zanaat ocağının kuralları belli bir üretim kolunda faaliyet gösterme yetkisini sadece üyelerine verirdi. Üstelik teorik olarak dükkân işletme hakkı usta konumundaki zanaatkâra tanınır; ilgili zanaat, dükkânda ayrılan belli bir mekânda veya o günkü ifadesiyle "han"da icra edilebilirdi. Belli bir zanaatın ustası lonca şeyhinin de izniyle bu *gedik* veya *hulu* hakkını satın alırdı.[24]

Dokuma camiası dışındaki kişilerin işlettiği iş yerlerinin zanaat eşrafının kontrolü dışında artmasıyla lonca yöneticileri artık dokumacıları piyasa güçlerinden koruyamaz oldular. Sonuç olarak ekonominin inişli dönemlerinde işsizlik arttı ve ihtimal ki reel ücretler de yavaş yavaş düştü.[25]

Ancak lonca kuralları ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde yürürlükten kalktı. Birkaç büyük tüccarın sahip olup işlettiği tekstil atölyesi dışında kalanların çoğu mütevazi çaptaydı. Bununla birlikte başlıca ipek çekiciliğinde faaliyet gösteren bir avuç büyük el işçiliği fabrikası varlığını sürdürüyordu. Tüccarlar üretimin her aşamasından işçileri tek bir çatı altında toplamadığı gibi, modern makinaları

---

23 Yerli tekstil üretiminin lonca sınırlarından taşmasına dair bkz. Saba'a (1977); Labaki (1984). Üretici olmayanların Şam'daki tekstil üretiminde doğrudan rol oynamalarına ilişkin olarak bkz.: De Segur to Ministre des Affaires Entangeres, 18 Nisan 1849, AE CCC 3 Şam.

24 Rafeq (1991), s. 503-4; Raymond (1973-4), s. 271, 550, 583.

25 Zanaat üretiminde genelde görülen yeni yapılanma için bkz. David (1975).

kullanıma sokmadılar. Sanayinin diğer kollarında olduğu gibi burada da emek yoğun, insan gücüne dayanan teknolojiler kullanıldı. Fabrikalarda zanaatkârların küçük atölyelerdeki iş bölümü aynen devam etti. 1830'larda tüccar, yeniçeri ve ulema kesiminden birçok kişi tekstil atölyesi sahibiydi. Bunlardan biri de varlıklı bir Hıristiyan tüccar olan Hannah Hannouri idi.[26]

1830'lu ve 40'lı yıllarda işsizlik sorunu daha da büyümüştü. Batı Avrupa'nın nispeten ucuz tekstil ürünleri Osmanlı pazarlarını doldurup, Şam kumaşlarından daha fazla revaçta olmaya başlayınca, binlerce Şamlı dokumacı işsiz kaldı.[27] Şehirdeki dokuma tezgâhlarının sayısı 1830'larda 5.000-6.000 civarındayken, 1840'larda 2.000'in altına indi; Şam'ın tekstil sanayisi artık tehlike sinyalleri veriyordu.[28] Bütün bunlar olurken, lonca örgütündeki ustalar sanayideki gerilemeyi önleyemiyor, ne kendilerine ne de işçilerine iş temin edebiliyorlardı.

1842'de yaşanan şu olay ustaların yeni ekonomik ortamdaki çaresizliklerini göstermektedir. Ustalar şehirde dokuma atölyesi çalıştırma yetkisinin münhasıran kendilerine ait olduğunu ileri sürerek, Mishaka adlı tüccarın işlettiği atölyenin kapatılması için yerel makamlara başvururlar. Loncanın "otorite" konumuna ve geleneksel olarak sahip oldukları haklara rağmen, ustalar İngiliz konsolosunun

26 Örneğin, Bowring (1840).

27 Osmanlı İmparatorluğu'nun güney Suriye'deki vilayetlerine 1763-7 yılları arasında Avrupa'dan ithal edilen malların ortalama yıllık değeri 953.400 frankı. Roux (1928), s. 82. Fransız Devrimi'nden 1910 yılına kadar ithalat düşük düzeyde seyretti. Ancak sonradan tekrar artış gösteren ithalat, 1841'e gelindiğinde 14.852.825 franka yükseldi. Boislecomte (1927), s. 255, 256; Joseph (1977), s. 37, 39, 43, 44, 50.

28 Bowring'in 1830'ların ortalarında 4.400 adet olduğunu belirttiği tezgâhlar ipekli ve pamuklu kumaş üretiminde kullanılmaktaydı. Bowring (1840), s.20. Poujade to Guizot (52), 10 Eylül 1845, AE CCC 4, Beyrut; De Segur to Ministre des Affaires Etrangeres, 20 Ocak 1850, AE CCC 3, Şam.

desteğini arkasına alan Mishaka'yı saf dışı edemezler.[29]

Münhasıran kendilerine verilen çalışma yetkisine sahip çıkmakta başarısızlığa uğrayan diğer Şamlı zanaatkârlar çözgücülerdi.[30] 1847'de çoğu Müslüman olan bu zanaat erbabları vali vekiline çıkarak sadece on iki yıldır çözgücülük yaptıkları halde açıkça haklarını gaspeden bir avuç Hıristiyan'ın mesleği icra etmek veya çocuklarına öğretmekten men edilmesini istemişlerdi. Vekil, çözgücülerin isteklerine olumlu yanıt verdiyse de vali, vekilin aldığı kararı bozarak, yeni gelenler lehine hüküm verdi.

Ustaların "kaçak" dükkânları kapattırma gayretlerinde başarısız olmaları sadece yabancı unsurların müdahalesine yorulamaz. Osmanlı makamları zaten iyice azalan iş imkânlarından lonca üyelerinin yararlanması konusunda pek bir çaba göstermiyorlardı. Belki rekabeti ekonomik gelişme açısından yararlı bulduklarından, belki de kaçak atölyelerin ekonomik dokunun artık temizlenmesi imkânsız bir parçası haline geldiğini düşündüklerinden, mahalli yetkililer lonca tekelinin devamını sağlamaya yönelik girişimlerinde samimi değillerdi.[31]

1850'lere gelindiğinde Şam'ın ticari tekstil sektörü silkinmeye başladı. 1848'de 2.000'in altına düşen dokuma tezgâhı sayısı, 1859'da nihayet 3.500'e, 1879'da da 7.000'e yaklaştı ve yüzyılın sonundan Birinci Dünya Savaşı'na kadar 5.000'lerde seyretti.[32] Bu canlanmada 1850'lerde tahıl, 1860'larda

29 Wood to Canning (Şam Copy no. 45) Şam 12 Temmuz 1842, encl. No.1 Wood to Aberdeen, Şam (no.55) içinde, 13 Temmuz 1842, FO 78/499.

30 'Requete des ouvriers oudisseurs catholiques to Monsieur le Consul de France', 16 Ekim 1846, encl. Tippel to Guizot (no. 35) içinde, 29 Aralık 1846, AE CCC 2, Şam.

31 Mahalli yetkililer İstanbul'da karar mekanizmasının başında bulunan Osmanlı yöneticilerine göre tavır alıyorlardı. Akarlı (yayınlanmamış makale). 1880'lere gelindiğinde dükkân sahibinin lonca üyesi olmaması dükkânın kapatılması için geçerli neden teşkil etmemekteydi. Qudsi (1885), not s. 16.

32 De Segur to Ministre des Affaires Etrangeres, 20 Ocak 1850, AE CCC 3, Şam; 'Report on the Trade of Damascus', encl. Brant to Bulwer (no.21) içinde, 12

ise pamuk hasılatında yaşanan patlamanın sonucunda kırsal kesimin artan tekstil talebi de rol oynamıştır. Ayrıca değişen tüketici zevkine hitap eden yeni ürünlerin çıkması, ithal kumaşlardan biraz daha pahalı olmakla birlikte kalite açısından daha üstün olan yerli kumaşların rağbet görmeye başlaması ve Osmanlı'nın yerli sanayinin teşvikine yönelik mali politikalar uygulaması da etkili olmuştur.[33]

Sektörün silkinmesinde bir başka etken ise tüccarın Şam kumaş fiyatlarında düşüşü sağlamada muvaffak olmasıydı. 1830'ların ortalarından 1862'ye kadar en düşük kalite *alaya* kumaşının parça başı piyasa fiyatı 80 kuruşta kalırken, hayat iki kattan fazla pahalanmıştı.[34] Tüccarlar Şam kumaşlarının fiyatını ücretleri dondurmak suretiyle sabit tutmuşlardır. 1836'da *alaya* kumaşının parça başı dokuma ücreti 8-10 kuruş arasındayken, 1850'ye gelindiğinde bu rakam 6-10 kuruşa düşmüş ve 1860'lı yılların sonuna kadar da bir

---

Haziran 1859, encl. Brant to Malmesbury, (Damascus, Con. No. 9) içinde, 18 Haziran 1859, PRO FO 78/1450 (1859); Gilbert to Waddington (no.5), 24 Nisan 1879, AE CCC 5, Şam. Yukarı doğru tırmanış zaman zaman düşüşlerle kesintiye uğramıştır. 1860 yazında Şam'da patlak veren ayaklanmalar yüzünden tüm üretim bir duraklama dönemine girmiştir. 1862'ye gelindiğinde tezgâh sayısı 3.000'in üzerine çıkmıştır.

33 Yeni kumaşların üretilmesi konusunda ustalar ile tüccarlar işbirliği yapmaktaydı: al-Qasatli (1879), s. 123 1874'de Osmanlı devleti, Osmanlı topraklarında dolaşan hammadde ve yerli imalat ürünlerine uygulanan ülke içi vergileri kaldırdı. 'Report on the Trade and Commerce of Beyrouth with a note on the Agriculture of Central and Northern Syria for the Year 1874', Beyrut, Aralık 1874 (*Accounts and Papers* 34) Trade Reports, pt. 2, s.368.

34 *Alaya* fiyatları için bkz.: Bowring (1840), s. 20; Thouvenel (6), 21 Ağustos 1862, AE CCC 4, Şam; Outrey to Comte Walenski (Comm.9), 21 Ekim 1856, AE CCC 4, Şam. Yaşam standardındaki düşüş için bkz. Bowring (1840), s.49, 50; 'Further Reports from Her Majesty's Diplomatic and Consular Agents Abroad Respecting the Condition of the Industrial Classes and the Purchase Power of Money in Foreign Countries, 1872'. Acting Concul Jago to Earl Granville (Şam), 20 Aralık 1871(*Accounts and Papers* 27) 62, s. 394; 'Report by Vice-Consul Jago on the Trade, Commerce and Agriculture of the Vilayet of Syria during the Year 1875', Beyrut, 31 Aralık 1875 (*Accounts and Papers* 33), Trade Reports, pt. 4, 75, s. 1015.

daha yükselmemiştir.[35] 1830'larda kalfalar, diğer pek çok Şamlı zanaatkârınkinden fazla olan ücretleriyle iyi bir hayat standardı yakalamışken, 1870'lere gelindiğinde hayat standartları, gündelikçilerle aynı düzeye düşmüştür.[36]

Reel gelirlerdeki bu düşüş kalfanın dokuma atölyesi işletme hakkını satın almak, dokuma tezgâhlarını temin etmek veya bir atölye kiralamak için gerekli sermayeyi biriktirme şansını iyiden iyiye azaltmıştı. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında tüccarların açıp işlettiği büyük el işçiliği fabrikaları, küçük zanaat dükkânlarına rakip çıkınca, kalfanın kendi işini kurma hayalleri suya düştü. Nissan, Asfar, Sarki, Aruoani gibi varlıklı tüccar aileleri kurdukları işyerlerinde bir sürü kalfa çalıştırıyor ve bunların başına da dolgun ücretle bir usta oturtuyorlardı.[37] Usta başına düşen kalfa sayısındaki artış bir yandan şermaye sahiplerinin ölçek ekonomisinden kârlı çıkmalarını sağlarken, bir yandan da kalfayı fabrika işçisine dönüştürüyordu.

Kalfanın geleceğe dair umutları azalmıştı; dolayısıyla artık kendisini ustayla özdeşleştirmesi ve ona boyun eğmesi için eskisi kadar çok sebep yoktu. Lonca yönetiminin tüm üyelerine iş temin edememesi ve ücretleri iyileştirememesi kalfanın ustaya karşı saygı ve sadakatini azaltan bir başka nedendi. 1870'lerde lonca hiyerarşisi zanaatkârların içinde bulunduğu ekonomik şartların belirlenmesinde neredeyse tüm etkinliğini yitirmişti. İstihdam ve ücretler tüccar tarafından, global ekonominin gerekleri doğrultusunda belirleniyordu.

Dokumacı kalfalarıyla ustaları arasındaki bağı zayıflatan ekonomik krize bir de ustanın sadece kendi çıkarını düşün-

---

35 Bowring (1840), s. 20; De Segur to Ministre des Affaires Etrangeres, 20 Ocak 1850, AE CCC 3, Şam.

36 Bowring ile karşılaştırınız (1840), s. 29.

37 Georges Nissan, mülakat, Şam (31 Ağustos 1977); Shafiq Imam, mülakat, Şam (29 Ağustos 1977).

mesi eklenince, kalfa ustasına karşı cephe aldı. Zanaat-eşrafının hareketleri kalfa-usta çatışmasına zemin hazırlamıştı. Yüzyılın ortalarında, Osmanlı devleti dokumacı camiasına yeni vergiler getirip, askerini buradan temin ederken lonca yönetimini kullanmıştı. Görünüşe göre ustalar ellerindeki gücü kullanarak yükün çoğunu adil olmayan bir şekilde kalfaların omzuna yüklüyorlardı.[38] Ancak kalfayı açıkça ustaya karşı gelmeye iten asıl neden onun bir işveren olarak davranışlarıydı.

Sanayi, ayaklarının üzerine dikilmeye başladığında, tüccarlar Şam kumaşlarının piyasa fiyatını arttırdı. 1862'de en ucuz *alaya* kumaşı 80 kuruştan 85 kuruşa, 1879'da ise 90 kuruşa çıktı.[39] Bu artışlar sayesinde tüccar da, usta ve kalfa da 1830'lardan o yana uğradıkları kaybı kısmen telafi ettiler. Yüksek fiyatlar tüccara kâr, ustaya daha fazla fason ücreti, kalfaya ise parça başına daha yüksek gelir olarak yansıdı. *Alaya*nın parçabaşı dokuma ücreti 1860'ların başında 6 kuruştan 10 kuruşa, 1869'da 12-15 kuruşa, 1878'de 16 kuruşa yükseldi.[40]

Ancak kalfalar ücretlerine yansıyan artıştan bazı nedenlerden dolayı tatmin olmamışlardı. Birincisi, artışlar onları krizden önceki hayat standartlarına ulaştırmaktan uzaktı. İkincisi, sanayinin yaşatılması için hiç şikayet etmeden onca cefa çeken sıradan dokumacılar, kalkınmanın nimetlerinden başkalarının daha fazla yararlanmasına içerliyorlardı. Arslan payı tekstil tüccarına gidiyordu ki o da 1872'de

38 Osmanlı döneminde devlet, dokumacıları daha geniş bir toplumsal zeminde temsil etme görevini lonca yöneticilerine vererek, çeşitli katmanlardan dokumacılar arasında birlik ve beraberlik kurulması fikrine sıcak bakmıştır. Ma'oz (1968).

39 Lecquard to Thouvenel (no.6), 21 Ağustos 1862, AE CCC 4, Şam; Gilbert to Waddington (no.5), 24 Nisan 1879, AE CCC 5, Şam.

40 'Report by Vice-Consul Jago...1879'; Roustan to le Prince de la Tour d'Auvergne (no.14), 20 Ekim 1869, AE CCC 4, Şam.

yüzde 30'un altına kâr demiyordu.[41] Ustaların kazancı nispeten mütevaziydi; çoğu ancak ayakta durabiliyordu.

Sadece bunlara bakarak, kalfaların tüccara karşı cephe alması beklenir. Ancak onlar ustaya karşı greve gitmişlerdir. Kalfa iki nedenden dolayı ustayı hedef almıştır. Birincisi, ustanın mütevazi kazancı açıkça kalfanın sırtından ediniliyordu. Ustanın önceki yıllardaki ziyanını telafi etmesinin tek yolu tüccarın verdiği fason ücretinden daha fazla pay almaktı. Ustanın önünde iki seçenek vardı; ya tüccar, fason ücretini arttırana kadar bekler, aynı anda hem kendi durumunu hem de kalfanın durumunu düzeltirdi, ya da kendi durumunu düzeltmek için kalfanın ücretini düşürürdü ki, 1879'da da bu oldu.

İkincisi, kalfa, yakın ilgiyi tüccardan ziyade ustadan bekliyordu. Örneğin 1879 grevinde, dokumacılar ustanın, kalfanın çıkarını kendi çıkarı gibi gözetme yükümlülüğünü pervasızca görmezden gelmesini gerekçe göstererek grev hareketini haklı çıkarıyorlardı. Grevciler, eğer ücretler kumaş fiyatlarını aşağı çekmek için düşürülmüş olsaydı ses çıkarmayacaklarını söylüyorlardı. Gerçekten de böyle olsaydı Şam kumaşının rekabet gücü artacak ve sonuçta kalfaya daha fazla iş imkânı yaratılmış olacaktı. Ücret kesintisini kabul etmiyorlardı; çünkü ustalar bunu yaparken kendi ufak çıkarlarını düşünmüşler ve ipeği eski fiyatlardan satmaya devam etmişlerdi.[42]

Şamlı dokumacıların 1879 grev hareketini nasıl nitelendirmeliyiz? Bu harekete modern anlamda sınıf esasına dayalı işçi mücadelesi diyebilir miyiz? Hareketin şekline bak-

---

41 'Report by Consul Skene on the Trade, Navigation, Agriculture, Manufactures and Public Works of Northern Syria for the Year 1873', Halep, 31 Aralık 1872, Mayıs 1872 'Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufacture, Commerce and C. of their Consular Districts', (Accounts and Papers 26), 64, s. 571.

42 'Report by Vice-Consul Jago... 1879'.

tığımızda buna olumlu cevap vermek mümkün. Bu ücretli emekçiler işverene karşı disiplinli ve kollektif bir harekete girişmek suretiyle kendi ekonomik çıkarlarını korumak istemişlerdir.

Şimdiye kadar anlattıklarımızdan, grevci dokumacılara, Marksizmin kıstaslarına göre "modern" denilemeyeceği anlaşıyor. En önemlisi de bu dokumacılarda sınıf bilinci tam olarak gelişmemiş. Kalfaların militan tutumları, onların cemaat kimliğinden yoksun oldukları anlamına gelmiyor. Ustanın aynı zanaatten gelen bir kişi olarak, kalfaların çıkarlarını gözetmekle yükümlü olduğu düşüncesi bu militan tutumu ortaya çıkarıyor. Kalfalar, hareketin meşruiyetini sınıf mücadelesinden ziyade "iş ahlakı" çerçevesine oturtmuşlardır. 1870'li, 80'li yıllarda mücadelelerini tanımlarken, alışılmış Marksist kavramları kullanmamışlardır. Şamlı bir tüccar aileden gelen İlyas Kudsi 1883'te pek çok işkolundan kalfaların Şam'da düzenli olarak greve gittiklerini ve bu ücretli zanaatkârların kendi hareketlerini tanımlarken "al-kar gali"[43] (zanaat silkiniyor ya da zanaat isyanda) kelimesini kullandıklarını yazıyordu.[44] Yukarıdaki deyimi istisna tutarsak, bu olaylara ilişkin zaten kıt olan mevcut kaynakların üst ve orta sınıftan gelme yazarları dönemin grevini "grevcilerin" ağzıyla tanımlamamışlardır. Kutsi, grevi "isyan" (*thawwrat*) diye adlandırıyor, grevi gerçekleştirenlerin kalfalar (*sain*) olduklarını belirtiyor: ancak grevciler için "emekçi" anlamına gelen *fa'ala* kelimesini kullanıyor ki; bu kelime öteden beri yarı kalifiye ücretli işçileri zanaatkârlardan ayırmak için kullanılagelmiştir.[45] Marksist terminoloji çerçevesinde grevin Arapça'daki karşılığı *idrab*, işçinin ise *amil*dir.

43 Qudsi (1885),s 15.

44 Rafeq (1991).

45 Qudsi (1885), s.15.

Ancak bu demek değildir ki, kalfalar sadece lonca sorumluluğu ilkesini vurgulamışlar, işçi olduklarının bilincine hiç varmamışlardır. Buradan kalfaların kendilerini nasıl tanımladıkları kesin olarak ortaya çıkmadığı gibi işverenle olan ilişkilerini de kestirmek güç.

Marksist anlamda tam olgunluğa erişmiş bir sınıf bilinci sergilemedikleri halde Şamlı kalfaları işçi diye tanımlayabilir miyiz? Ben bu soruyu "Evet" diye yanıtlıyorum. Her ne kadar bu işçilerin adlarına, liderlerine, örgütlenme şekillerine, başka iş kollarında, ekonominin diğer sektörlerinde ya da imparatorluğun diğer bölgelerinde çalışan işçilerle aralarında nasıl bir ilinti kurduklarına dair elimizde fazla bilgi bulunmasa da... Bildiğimiz bir şey varsa, o da ondokuzuncu yüzyılın sonralarında Şamlı dokumacıların belli bir ölçüde sınıf bilincine ulaşmış olduklarıdır. Yalnız bu, kalfanın lonca kimliğiyle birarada bulunan ve kimi zaman onunla didişen bir bilinçti. Zaten kırk yıl boyunca disiplinli bir şekilde girişilen grevlerin yanısıra, kalfaların zanaat ocaklarından uzaklaşması da bu kanıyı güçlendirmektedir. 1870'lerde zanaat ocaklarından yetişen ve ustaların işlettiği işyerlerinde çalışan kalifiye kalfalardan çoğu prensipte lonca yönetiminin kararlarına tabi olmalarına rağmen loncalara resmen kayıt yaptırmıyorlardı.[46] Gerçi örgütlü bir hareketin içinde değillerdi ya da lonca yönetimine açıkça başkaldırmıyorlardı ama görünüşe göre kalfalar loncayı kendilerine hizmet eden bir teşkilat olarak görmüyorlar, en azından üye olmak için yapacakları masraflara değmeyeceğini düşünüyorlardı.

Modern işçi mücadelesinin zanaat sektörüne has bu örneği, ondokuzuncu yüzyılda modern kapitalist ekonominin doğurduğu çetin koşullara Suriye'deki çeşitli sınıf ve sosyal

46 Qudsi (1885), not s.16.

tabakalardan gelen tepki sonucunda ortaya çıkmıştır. Zanaata dayalı üretim yapısında kapitalist ilişkilerin mantığı geçerlilik kazanınca, çeşitli zanaat kesimleri arasındaki bağlar zayıflamış, eski gerginlikler kangrenleşmiş ve varlığını değişmeden sürdüren bu üretim yapısına yeni bir toplumsal yer biçilmiştir.

Ondokuzunca yüzyılda Şamlı dokumacı kalfalarını "işçi" telakki etmemiz için bir başka mülahaza da şudur: Gelişmiş kapitalist sektörde çalışan Ortadoğu sanayi işçisi Marksist anlamda tam bir sınıf bilincine erişmediği halde, "işçi" kategorisinden çıkarılmamıştır. Son 100 yıldır çok sayıda Ortadoğulu sanayi işçisi sendika kurup greve katılmış olmasına rağmen, Marks'ın sosyalizmin ön şartı olarak gördüğü devrimci işçi sınıfı siyaseti içinde yer almış işçi sayısı pek azdır. Yine tipik bir özellik de işçilerin sınıf kimliğini milli veya dini kimlik içine hapsetmeleri, böylelikle sınıflararası ilişkilerde "çatışmadan" ziyade "uyumu" doğal ve arzu edilir görmeleridir.[47] Sınıf bilinci "olmazsa olmaz" türünden bir unsur olarak ortaya çıkmamaktadır.

İşçi sınıfının teorik olarak birbirinden farklı kategorileri yani zanaatkârlar ve modern sanayi işçileri- arasındaki örtüşme sadece sınıf bilinciyle sınırlı değildir. Ondokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında çok sayıda kalifiye fabrika işçisi zanaatkârdan farksızdı; zaten zanaatkârlıktan gelmeydiler. Büyük atölye veya fabrikalarda çalışmalarına karşın, zanaat hiyerarşi ve ilişkileri çoğu zaman bozulmadan kaldı.[48] Şam'ın militan kalfalarını "işçi" diye niteleyebilirsek, genel anlamda zanaatkârları da işçilerin farklı bir kategorisi sayabilir miyiz? Şamlı dokumacıların grevleri daha geniş bir sosyal olguya mı işaret ediyor yoksa, münferit olaylar mı?

47 Beinin ve Lockman (1987); Longuenesse (1980 ve 1989); ve Ahmad'ın bu kitapta yer alan makalesi.

48 a.g.e.

Ben "münferit" olmadıklarını düşünüyorum. Yakın bir geçmişte, akademisyenlerin büyük bir çoğunluğu zanaatkârların işçi mücadelelerine girişemeyeceği kanaatini taşıyordu.[49] Akademik literatürde Ortadoğulu zanaatkârlara ve işçilere ait çok az sayıda grev örneğine rastlanması da bu kanaati pekiştiriyor. Ancak öyle görünüyor ki, zanaatkârların işle bağlantılı siyasi faaliyetleri hakkında somut bilgilerin bu denli az olması bu tür hareketlerin gerçekte var olmadığından değil, akademisyenlerin konuya eğilmemelerinden kaynaklanıyor. Nitekim işçi mücadelelerine girişen zanaatkârlara dair elimizdeki birkaç somut örnek bu düşünceyi destekliyor.

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında, Şam'da kalfa-usta gerginlikleri ile işçi hareketlerine yer yer rastlamaktayız. Ilyas Kudsi ondokuzuncu yüzyılın sonlarındaki Şam zanaat ocaklarını anlatırken, usta-kalfa çekişmesinden zanaat sektörünün kaniksanmış bir olgusu gibi bahsediyor. Bakın lonca şeyhinin ulağı *shawish* için neler söylüyor:

> Görebildiğim kadarıyla *shawish* loncanın diğer üyelerinden ziyade zanaatkârlara daha yakın. Kendini onlarla öyle özdeşleştirmiş ki zanaatkârlar ne zaman ustadan ücret artışı talep etseler, taleplerinde ısrarlı olmaları konusunda kulisi yapan odur.[50]

Şamlı zanaatkârların mücadeleleri Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle son bulmadı. 1919'da yiyecek fiyatlarını öne sürerek ücretlerinin arttırılması için greve gittikleri biliniyor.[51]

Şam'ın dışındaki yörelerde de zanaatkârlar kapitalist eko-

---

49 Hanna (1985), s. 279-83, ekonominin kötüleşmesi ve baskı yüzünden, 1860'lardan sonra Şam'da geniş kitlelerin katıldığı hareketlerin durgunluk dönemine girdiğini söylerken, yaygın bir görüşü ifade etmektedir.

50 Qudsi (1885), s.15.

51 *Al-'Asima* (16 Haziran 1919), s.1-2. Bu makalenin tam metni Arapça'dan tercüme edilerek, James L. Gelvin tarafından bana iletilmiştir.

nominin tazyiklerine benzer şekillerde tepki göstermişlerdir. Osmanlı'nın son dönemindeki Ortadoğu işçi hareketlerini ele alan yeni çalışmalar sendika kurup grev yapanların madenciler, demiryolu işçileri ve gelişmiş kapitalist sektörün diğer çalışanlarıyla sınırlı olmadığını; terzi, ayakkabıcı ve hamalların da böyle hareketlerde yer aldığını göstermektedir. Bu son grup genel kanının aksine "modern işçi" yerine "zanaatkâr" diye tanımlanırsa daha yerinde olur. Çünkü bu kişiler farklı yerlere dağılmış küçük atölyelerde, kendilerini yetiştirmiş olan kalifiye el işçisinin adına çalışıyorlardı.[52]

Donald Quataert'ın Osmanlı'nın son dönemindeki Anadolulu halı dokumacılarını ele alan çalışması işverene ve kapitaliste hiddetlenen ücretli zanaatkârların mutlaka sistemli ve disiplinli türden işçi mücadelelerine girişmediğini bize hatırlatıyor. Anadolu'nun bu el işçileri işlerini ellerinden alacağı korkusuyla yabancılara ait fabrikalarla makinalara karşı tahrip hareketlerinde bulunmuşlardır.[53]

Ortadoğu'daki çeşitli zanaat kesimleri arasındaki çatışmalar sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemiyle de sınırlı değildir. Örneğin 17. yüzyılda Bursa'nın desenli kumaş yapımevlerinde çalışan zanaatkârlar, ücretlerin düşürüldüğü gerekçesiyle ustalara karşı greve gitmeyi adet haline getirmişlerdi.[54] Bu örnekte, zanaat kesimindeki ilişkilerin gerçek niteliğinin kafalarda tasavvur edilene hiç uymadığı; hatta aradaki uyumsuzluğun Osmanlı'nın son dönemindeki Şam örneğinden bile fazla olduğu görülüyor. Kadife dokuma ustaları kapitalist işveren rolüne soyunmuşlardı. Elli ka-

---

52 Osmanlı İmparatorluğunun Asya vilayetlerindeki işçi hareketlerinin ayrıntılı kronolojisi için Karakışla'nın bu kitapta yer alan makalesine bakınız.

53 Quataert (1986).

54 Gerber (1976) kalfaların töreleri öne sürerek, greve gitmelerini meşru bir zemine oturttuklarını ifade etmektedir. Haim Gerber, 'Guilds in seventeenth century Anatolian Bursa', *Asian and African Studies*, 11 (1976), s. 68, 82.

dar dokuma tezgâhının bulunduğu atölyelerde kalifiye kalfaları çalıştırıyorlardı.[55] Zanaat ocağı, üyeliğin sadece ustalara açık olmasından dolayı zanaatkârlar arasında uyumu sağlamak için pek bir şey yapmıyordu.[56] Bu kurum bir işveren derneği gibi işlev görüyor ve devletin idari araçlarından biri konumunda bulunuyordu.[57]

Onyedinci yüzyılın Bursa'sı ile ondokuzuncu yüzyılın Şam'ındaki işçi hareketlerinin koşul ve niteliklerinin tıpa tıp aynı olduğunu öne sürmüyorum. Her iki dönemin de ortak özelliği pazardaki genişleme olmakla birlikte, Bursa'daki çatışmalar yerli üretimdeki artışla izah edilebilir.[58] Daha da önemlisi; ondokuzuncu yüzyılda işçi mücadeleleri daha farklı ve önemli olmaya aday bir sosyal olgu kimliğini kazanmıştır; bunun nedeni, mücadelenin global ve endüstriyel kapitalist ekonomi ortamında yer almasıdır.

Bahsettiğimiz iki dönemin birbirine paralel olduğu da sanılmamalıdır. Onaltıncı yüzyıl Osmanlı illerinde, zanaatta farklı sosyal tabakalar ortaya çıkıp, çatışmalar artmış olabilir; ancak daha sonraki dönemlerde bu eğilim pekâla tersine de dönmüş olabilir.[59] Bu sektördeki işçilerin hayatlarına ve işyerindeki günlük ilişkilerine veya ne tür bir çerçevede faaliyet gösterdiklerine dair elimizdeki mevcut bilgiler, Osmanlı döneminde zanaatkârların protesto eylemlerinin bir güncesini oluşturmamıza imkân vermiyor.[60] Ancak hiç kuş-

---

55 Halil Inalcık (1973), s. 157.

56 Üyelik vergi ödeme şartına bağlı olduğundan, sadece usta el işçileriyle sınırlıydı. Gerber (1976), s. 62-3.

57 Baer (1980), s. 96.

58 Inalcık (1973), s.158.

59 Osmanlı döneminde zanaatkârların birbirleriyle olan ilişkileri zaman ve mekâna göre farklılık arzediyordu. Bkz. Baer (1980).

60 Zanaat ilişkilerini belirli bağlamlarda ele alan yeni incelemeler arasında Akarlı (yayınlanmamış makale) ve Gerber'in (1988) çalışmaları da yer almaktadır.

kusuz Ortadoğu'nun endüstriyel kapitalist ekonomiyle tanışması öncesinde, buradaki zanaatkârların işçi mücadelelerinde yer aldıklarını, belli bir ölçüde sınıf bilincine sahip olduklarını ve kapitalizmle tanışmalarının sonucunda daha militan bir tutum izleyip, bilinçlendiklerini söyleyebiliriz.

Şimdi bir adım daha ileri giderek, bu hareketi gerçekleştiren kısmen bilinçli zanaatkârlar ile Osmanlı'nın son dönemlerindeki "modern" demiryolu ve fabrika işçileri arasında ilişki olduğunu öne sürmek istiyorum.

Öne sürdüğüm görüşü, modern sosyal kavramların dış kökenlerini inkâr eden milliyetçi söylemleri çağrıştırdığı, mevcut literatürden edinilen izlenime göre mücadeleyi yürüten Ortadoğulu emekçilerin kendi toplumlarından pek fazla olumlu etkiler almadığını söyleyerek bir köşeye atmamalıyız. Ortadoğu'nun endüstriyel kapitalizmle tanışmadan önce protestoyu dillendirmede kullandığı terminolojiyi ve geleneksel protesto biçimlerini bilmeyen akademisyenler, işçi hareketlerinin kökenlerini başka coğrafyalarda aramışlardır. Toplumu ileriye götüren sosyal değişimler için gerekli görülen endüstriyel kapitalist yapı ve işçi hareketlerinde benimsenen model Avrupa'dan ithal edilmiş görünüyor.[61]

Tarihçiler modern sanayi işçisi ile ücretli zanaatkârların tecrübelerini birbiriyle ilintisiz olarak gösteriyor ki, bu kavramsal olarak hatalı. Nitekim insanlar yeni koşullara karşı makul bir tavır alırlarken geçmiş kuşaklardan kendilerine miras kalan terminolojiyi ve davranış modellerini kullanıyorlar. Kişiler dışarıdan birşeyleri ödünç alırken, seçici davranıyorlar ve mevcut sosyal doku için münasip ve faydalı olanları seçiyorlar. Modern olsun olmasın her yeni davranış, değişimi zorlayan dış faktörleri de içerse, mutlaka kökenini geçmişten alır.

---

61 Beinin ve Lockman (1987), s. 56.

Burada yirminci yüzyılın başlarında Mısır'da ortaya çıkan ve Zachary Lockman tarafından belgelenen grevlerin kökenini ne dereceye kadar zanaatçı davranış modellerinden aldığı sorusu ortaya atılabilir.[62] Mısırlı tramvay işçilerinin Avrupalı işçilerden hiç ders almadığını söylemek de, bu işçilerin esin alabilecekleri geleneksel bir başkaldırı biçimleri olduğunu kabul etmemek de cüretkâr iddialar olur. Bu kanı, çok sayıda kalifiye fabrika işçisinin zanaat sektöründen istihdam edildiği düşünülürse, daha da güçlenecektir.

Zanaat sektöründe ve geleneksel olarak teşkilatlanmış işkollarında çalışan kişilerin tarihsel önemi, gelişmiş kapitalist sektörlerdeki işçiler üzerinde bıraktıkları etkiden kaynaklanmıyor sadece. Modern kapitalist ekonomiyle yüzyüze geldiklerinde yok olacakları tahmin edilen bu 'geleneksel' işçiler Birinci Dünya Savaşı'ndan epey bir zaman sonra bile Ortadoğu işgücünde çoğunluğu oluşturmaya devam etmişlerdir.[63] Sırf sayılarına bakarak onları, kendilerine has kaygılarıyla ve Ortadoğu toplumlarında işçinin yerini tayin etmedeki rolleriyle işçi hareketlerinin bir parçası olarak görmek gerekir.

Öyle görünüyor ki, zanaat sektöründe sınıf veya farklı sosyal tabakalara dayalı işçi mücadeleleri yalnızca tezgâh ayarlayıcılar, dokumacılar ve lokanta çalışanları gibi zanaatkârlar tarafından gerçekleştirilmiş. Bu ücretli emekçilerin büyük çoğunluğu geleneksel modeller etrafında birleşmişti. İşbirliği ve eşitlikçi ilişkilerin sürdürülmesi gibi lonca teşkilatının geleneksel idealleri, Osmanlı dönemindeki işçi mücadelelerini meşru kılarak kolaylaştırmıştır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ortadoğu'daki siyaset

62 Beinin ve Lockman (1987), s. 56-7.

63 Hanna (1985), s. 279-83. Bölgenin kapitalist dünya ekonomisiyle entegre olmasından önce bu sektörün mukavemet ve canlılığına dair bkz: Goldberg (1988) ; ve Vatter (yayınlanacak).

rüzgârlarının, dönemin fabrika işçisini nasıl etkilediğine dair elimizde bilgi yok. Bu yüzden her ne kadar 'geleneksel' işçinin sanayideki modern işçi hareketlerine ne tür bir katkıda bulunduğunu veya Ortadoğu toplumlarının evrimi üzerindeki etkisini tayin edemesek de, ondokuzuncu yüzyılda diğer toplumların zanaat kesimlerinde olup bitenler, böyle bir etkinin pekâla da bulunduğunu gösteriyor.

Sean Wilintz'in onsekizinci yüzyılın sonlarında ondokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar New York'lu kalfaları ele alan çalışması göstermektedir ki, gelişmiş kapitalist sektör dışında çalışan ücretli zanaatkârlar dağınık mekânlarda küçük gruplar halinde çalışmalarına rağmen sendikalarda örgütlenerek kültürel ve siyasi açıdan önemli kitle hareketlerinde yer almışlardır.[64] Wilintz sonuç olarak şunları ortaya koymaktadır: "Ondokuzuncu yüzyılın başlarında New York'ta sınıf ilişkilerindeki çarpıcı değişimleri anlamak için zanaatkârlara ve onların işverenlerine bakmalıyız" [65] Öte yandan ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Almanya'nın kırsal yörelerinde evlerinde çalıştıkları halde sağlık sorunları etrafında örgütlenen kadın işçileri ele alan Jean Quataert imzalı çalışma, siyasi bilinç ve örgütlenmenin kentlerdeki işyerleri dışında da görülebileceğine işaret etmektedir.[66]

'Geleneksel' tekstil sektörünün Avrupa menşeli modern kapitalist ekonomiyle ilk ciddi karşılaşması bu döneme rastlar. Kapitalizm, Avrupa'dan ithal ucuz ürünlerin Suriye piyasasına akın etmesiyle kendini hissettirmiştir. 1820'lerden itibaren, ithal pamuk ipliği yerli ipliği rekabette başarıyla alt etmiş, 1830'lu ve 40'lı yıllarda yerli kumaşlara alternatif rakipler, 1870'lerde de yeni tekstil ürünleri peşpeşe piyasaya girmiştir.

64 Wilentz (1982).Ayrıca Hobsbawm ve Scott, Hobsbawm (1984) içinde, s.103-30. Johnson (1978).

65 Wilentz (1982), s.11.

66 Quataert (1984) , s.17-35.

Tekstil sektöründeki gelişmeler kadınlar için birbiriyle çelişik iki farklı sonuç doğurmuştur: Kadınlar 1820-1870 arasında işsiz kalırken 1870-1920 arasında yeni işler bulmuşlardır.

1870'den itibaren tekstil sektöründe yeni iş imkânları yaratılmış, ama kadınlar bu imkânlardan erkekler kadar yararlanamamışlardır. Yeni işler çoğunlukla modern teknolojilerin kullanıldığı üretim kollarında toplanmışlardı. Bu durumun çarpıcı bir örneği olan Avrupa tarzı pamuklu çorap imalatı yerli tüccarlar tarafından gerçekleştiren başarılı bir girişimdir. Yerli tüccarlar pamuklu çorabı piyasaya tanıtan Avrupalı ithalatçıların karşısına dişli birer rakip olarak çıkmışlardır. 1870'lerde kentli kadınlar Avrupa'dan ithal edilen makinalarda çorap örüyorlardı. 1920'ye gelindiğinde çoğunluğunu evlerde imalat yapan kentli kadınların oluşturduğu bu sınai işkolu Suriye piyasasında pamuklu çoraba olan talebin yüzde 20'sini karşılıyordu.

Kapitalistler kalite ve fiyat açısından ithal mallarla rekabet edebilmek için yeni teknolojileri bulup getirmişlerdir. Bunun müteşebbise getirdiği maliyet de, risk de yüksekti. Tüccar, maliyet ve riski düşürmenin yolunu kadın işçi çalıştırmakta buldu.

Kadınlar erkeklere kıyasla daha ucuza çalışmaları bir yana, işi evde yapmaları sayesinde işvereni atölye kiralama masrafından kurtarıyorlardı. Üstüne üstlük işveren yeni makinaların maliyetini işçinin üzerine yıkmıştı. Bunu gerçekleştirmenin yolları sadece Suriye'ye özgü değildi. Makinalar istihdam için önşarttı. İşçi tüccar-işverenden makinayı veresiye alıyor, taksitler ücretinden kesiliyordu.

Çoğunluğu Hıristiyan olan kimi kentli kadınlar ise Avrupa tarzı nakış işi bulmuşlardı. Yabancı işverenlerden öğrendikleri modellere göre yaptıkları nakış işleri Avrupa'ya ihraç ediliyordu.

Kadın işçilerin tercih edilme nedeni belli. Kadın emeği ucuzdu. Kalifiye bir kadın el işçisi kalifiye bir erkek kalfanın yarısına -yani erkek çırağa verilen ücrete- çalışıyordu.

Kadının ailenin geçiminde temel direk olmadığı kanısı kadınların ücretlerini kötüleştiren diğer etken olabilir. Ayrıca işe talipli çok sayıda kadının olması ve buna karşılık iş imkânlarının kısıtlı olması da diğer etkenler arasında yer almaktadır. El işçisi kadınlar kentin fakir sınıflarından geliyor ve ipek çekicilik, yün -pamuk bükümcülüğü ve nakış gibi düşük ücretli işlerde çalışıyorlardı. Düşük ücretlere rağmen, günün altı-sekiz saati çalışıyor olmaları, bu işleri zevk için yapmadıklarını göstermektedir. Ancak yine de ondokuzuncu yüzyıl başlarından itibaren geleneksel kadın işlerinde düşüş yaşanmıştır. 1920'li ve 30'lu yıllarda ortadan silinen binlerce iplik büküm işinin[67] yanı sıra, saçak, kuşak ve çeşitli nakış işleri yapan kadınlar tüketici zevklerinin Avrupa stillerine kaymasıyla birlikte 1840'lardan itibaren işlerini yitirmişlerdir.

Öte yandan kadınlar zanaat ocaklarına veya diğer kollektif iş derneklerine üye değillerdi. Bu da düşük ücret ve kötü çalışma koşullarını protesto etme şanslarını azaltan bir faktördü. Zanaata dayalı geleneksel imalat sektöründe çalışan erkek işçilerin sık sık grev yapması kadınların tercih edil-

---

67 1830'ların ortalarında, Şam'da pamuklu kumaş imalatında en azından 500 tezgâh kullanılıyordu. Her tezgâhın başında üç bükümcünün tam gün mesai yapması gerekirdi; bu, toplam 1.500 bükümcü demekti. Pamuklu-ipekli karışımı kumaşların dokumasında ayrıca 4.000 tezgâh daha bulunuyordu. Şehrin salt pamuklu kumaş tüketimini karşılamak için 7.000'in üzerinde kadın işçinin emeğine ihtiyaç vardı. Bükümcülerin hepsinin tam gün çalışmadığı ve pamuk ipliğinin başka amaçlarla da kullanıldığı gözönüne alınırsa, bu sayı kuşkusuz çok daha fazlaydı. Şam'da kullanılan pamuk ipliğinin tamamı şehirde üretilmiyordu. Hindistan'dan, İran'dan ve Suriye'nin kırsal bölgelerinden de büyük miktarlarda pamuk ipliği geliyordu. Tam gün olsun, yarım gün olsun pamuk büküm işinde çalışan 140.000 işçiyi barındıran Şam'da binlerce kadın bükümcünün bulunduğunu söylemek yanlış olmaz.

mesinde başka bir etken olmuş olabilir.

Örneğin 1840'larda kalifiye kadın el işçilerinin işlettiği atölyelerde kadın nakışçılar ve terziler çalışıyorlardı. Nakışçı kadın mesleğe çırak olarak adımını atar, ücretsiz çıraklık eğitimini bitirdikten sonra kadın işverenin yanında düşük ücretle çalışır ve şansı yaver giderse sonunda kendi işini kurup yanında çalıştırdığı çırak ve kalifiye kalfaların emeğinden kâr ederdi. Bu, kadın işverenlerin bilfiil dükkân işletip, çırak eğittiği durumlarda bile böyleydi.

Tüccar açısından kadın emeğinin erkek emeğine oranla bariz avantajlarına bakıldığında, tüm tekstil sektörüne kadınların hakim olması beklenir. Ancak böyle olmamıştır. Yerleşik üretim kollarında geleneksel olarak erkeklere ait olan işler aynı niteliği korumuştur. Belki de işinden olacak erkeklerin direnişinden çekinen tüccar, böylesine büyük çapta değişiklikler yapmaya cesaret edememişti.

Kapitalistlerin ucuz emek arayışının kimi zaman Şamlı kadının aleyhine işlediği de olmuştur. 1880'lerde tüccarlar, gümüş ve altın sırmalı nakış işlerini ücretlerin nispeten yüksekte seyrettiği Şam'dan, taşrada veya küçük şehirlerdeki köylü kadınlara kaydırmıştır. 1860'lı yılların sonlarından itibaren Humus'un zanaatçı tekstil üretim merkezi olarak önemi artmıştır. Humus ve Hama şehirleri ucuz pamuklu kumaş üretiminde uzmanlaşmışlardı ve Avrupa'dan ithal kumaşlarla rekabet edebiliyorlardı. Halep ve Şam'ın kaliteli ipek ve ipek-pamuk karışımı kumaşlardaki öncülüğü, ithal Avrupa kumaşların çoğunlukla pamuklu olması sayesinde devam ediyordu.[68]

Çok sayıda geleneksel işkolunda kadınların varlığı gün geçtikçe azalıyor, geleneksel zevklerin Avrupa veya yeni

68 Şamlı kadınlar 1890'larda pamuk ipliği büküm işinden el etek çekmişlerdi; buna karşılık Humus ve Hama şehirlerinde kadınlar 1930'ların sonlarına kadar pamuklu kumaş imalatçılarına iplik tedarik etmişlerdir.

Osmanlı tarzına kayması yüzünden saçak, kuşak ve bazı işleme türlerine talep yavaş yavaş düşüyordu. Yüzyılın sonunda yün de pamuğun akibetine uğramış, 1940'larda ise ipeğin yerine sentetik iplikler çıkmıştı.

Emekten tasarruf sağlayan modern teknolojilerin kullanımı sadece yeni sanayi kollarıyla sınırlı kalmamıştır. Kadın işlerinde makinalaşmaya örnek dikiş makinalarıdır. 1870'lerin ortalarında Şam'a ithal edilen dikiş makinalarını Müslüman terzi kadınlar çabucak benimsemiştir.[69] 1900'de parçabaşı çalışan genç kadınlar bugün bile turistler arasında çok rağbet gören Şam tarzı masa örtülerini makinayla işliyorlardı.

Makinalaşmanın işçilerin yararına olduğunu söylemek güç. İş hızlanmış, buna karşılık iş günü kısalmamıştı. Kadınlar zaten düşük olan ücretlerinin bir kısmını makinalar için ödünç para aldıkları tüccara veriyorlardı. Muhtemelen bu borçlar yoksul kesimden gelen kadınların meslek değiştirme veya işi tümden bırakma özgürlüklerini iyice ellerinden almıştır. Masa örtüsü işlemeciliğindeki kadınların durumu, söz konusu koşulların varlığına örnek teşkil etmektedir. Bunların çoğu ana-babalarının evlerinde yaşayıp çalışan genç ve bekâr kadınlardı. Tam gün işleme işinde çalışıyorlar; zaten düşük ücretlerinin bir kısmı ellerindeki makinaların borçlarına gidiyordu.

Ondokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı sanayi işçilerini inceleyen yeni çalışmalar kesin sınırlarla çizilen bir "modern" ve "geleneksel" işçi tipi ayrımını yalanlamaktadır. Lockman ve Ahmad'ın çalışmaları göstermektedir ki, modern kapitalist sektörlerde gelenek-

69 Suriyeli tüccarlar teknolojide kaydedilen uluslararası gelişmeleri takip ediyorlardı. Dikiş makinası o zamanın en gelişmiş teknolojisini yansıtıyordu. Dikiş makinasının Şam'a gelişi 1870'lere rastlar ki, bu da Avrupa ve Amerika'da dikiş sanayisinde kullanılmaya başlandığı tarihtir.

sel değerler yok olmamış ve kalifiye işçiler muhtemelen yine zanaat yapısı çerçevesinde örgütlenmişlerdir. İşverenleri "hami" gibi gören zihniyet sendikalı fabrika ve demiryolu işçilerinin siyasi eylemlerine de yön vermiştir. Ayrıca Donald Quataert'e göre sanayinin geleneksel sektörü de "modern" değerlerden nasibini almıştır. Nitekim insan gücüne dayalı teknolojileri kullanan ücretli zanaatkârlar kapitalistlerin işlettiği büyük atölyelerde çalışmaktaydılar. Gelişmiş kapitalist sektörünün dışında çalışan işçilerin tarihi bu sektörde çalışanlarınkinden çok farklı değildir. 'Geleneksel' sanayideki iniş daima aynı derecede olmamıştır. Bazı 'geleneksel' sanayi kolları, örneğin pamuk ipliği bükümü, sermayenin gazabına uğrarken, bazıları da varlığını devam ettirebilmiştir. Gerçekten de Osmanlı dönemi kapanırken 'geleneksel' sektördeki üretim artışının onsekizinci yüzyılı geride bıraktığı söylenebilir.

Ondokuzuncu yüzyılda Batı Avrupa'nın sanayi ürünleri piyasaya üşüşünce Osmanlı sanayinde üretim ve kâr azalır. Yeni koşullar karşısında çareyi modern fabrikalar kurmakta bulan kapitalistler nitelikli işçi ihtiyacını zanaat kesiminden karşılamış, dolayısıyla geleneksel değerlere sahip bir iş gücü oluşturmuşlardır. Diğer kapitalistler 'geleneksel' sanayi sektörünü gelişmiş kapitalist sektöre benzeterek kan kaybını önlemeye ve kârdaki düşüşü durdurmaya koyulmuştur. 'Geleneksel' sanayi kolları sermayenin şekline ve büyüklüğüne göre -yani kapitalistin daha önce dağınık halde bulunan işçiyi el sanatları fabrikalarında biraraya getirmesine, evde çalışanlara hammaddeyi kendisinden satın aldırmasına, işin temposunu arttırıp, ücretleri düşürmesine bağlı olarak- bir takım 'modern' öğeleri bünyesine dahil etmiştir. 'Geleneksel' sanayi sektörü Avrupa sermayesiyle ilk karşılaşmasında dağılmamış, badireyi 'modernleşmek' suretiyle atlatmıştır.

Araştırmacılar üretim yapı ve şartlarında modernizasyonun önemini vurgularken, karşımıza yeni bir sorun çıkarıyorlar. Sanayi yapısının modernizasyonu sınıf bilincini doğurmuş mudur? Eğer öyleyse, bu ne şekilde oldu ve ehemmiyeti neydi? İşçiler kendi topluluklarında sanayinin yeniden yapılanmasına katkıda bulundular mı? Osmanlı toplumunun genel evriminde herhangi bir payları oldu mu?

Hareketlerin disiplinli, kollektif ve sınıf bilincine sahip olduğunu düşününce -ki tarihsel öneme haiz olan tüm hareketler bu özellikleri mutlaka taşırlar- yukarıdaki soruların cevaplarının olumlu olması ihtimal dahilinde. Bu alandaki literatür sınıf bilinci meselesine doğrudan değinmemekle birlikte, ondan çıkaracağımız cevap ise olumsuzdur. Orada işçiler ücretlerdeki düşüşlere ve üretimin her geçen gün sermayenin kontrolüne daha da fazla girmesine tepki diye fabrikaları tahrip etmiş veya buna benzer beyhude girişimlerde bulunmuş aciz mağdurlar kitlesi olarak karşımıza çıkıyor.

Akademik çalışmalarda revizyonist yaklaşımlar, gelişmiş kapitalist sektör dışındaki işçilerin tarihsel açıdan ehemmiyet taşımadığı şeklindeki kalıp yargılardan sıyrılamamışlardır. Bunun nedenlerinden biri geleneksel sanayi işçisine dair incelemelerin ondokuzuncu yüzyıl sonlarında "geleneksel" sanayinin hiç beklenmedik şekilde direnç göstermesini izah etme çabalarının bir yan ürünü olarak ortaya çıkmasıdır. Bu incelemelerin öznesi kapitalistlerdi; işçiler ise onların eylemlerinden etkilenen nesnelerdi.

Geleneksel sanayide çalışan işçilerin "sınıf bilincine" sahip olduklarına dair alametler mevcut mu? Bu işçiler "sınıf bilinci taşıyan siyasi faaliyet" olarak adlandırabileceğimiz hareketler içinde yer almışlar mıydı? Bu sorulara her daim aynı cevabın verilmesi beklenmemelidir; çünkü gelişmiş kapitalist sektör dışındaki üretim şekilleri Osmanlı'nın son dönemlerinde büyük farklılıklar sergiliyordu.

Kuşkusuz; modern anlamda kapitalist müteşebbislik anlayışının yayılması ve Avrupa işçi hareketlerinin yer alış biçimiyle terminolojisi Osmanlı işçi hareketinin doğmasında etkili olmuş; işçilerin kendilerini nasıl tanımladıklarını, hedeflerini ve örgütlenme stratejilerini belirlemede rol oynamıştır. Ancak işçi sınıfı hareketleri ve onların içerdiği sınıf bilincinin ortaya çıktığı tek mekân modern kapitalist sektör değildir. Ayrıca işçi hareketleri daima, Avrupa'nın iş hayatına ilişkin teamülleri ile felsefesini bilen kişilerin önderliğinde gerçekleşmiş bir olgu da değildir.

Akademik çalışmaların çoğunda çıkış noktası, sınıf bilinci taşıyan işçilerin ve işçi örgütlerinin -özellikle de Marksist veya sosyalist ilintileri olanların- ortaya çıkması için büyük çaplı, modern kapitalist işletmelerin gerekli olduğu varsayımıdır. Sınıf bilinci genellikle Marks'ın deyimiyle "devrimci" sınıf bilincine özdeş sayılmış ve Marksist veya sosyalist örgütlere üyelik "sınıf bilincinin" göstergesi kabul edilegelmiştir.

İncelemelerin ortak özelliği modern kapitalist ekonomideki büyümeyi adım adım izlemeleri ve Marksist-sosyalist fikirlerin Osmanlı toplumuna sirayetini belgelemeleridir. Fakat bu fikirlerin iş hayatındaki mevcut koşullarla beraber işçi sınıfı kurum ve hareketlerine ne şekilde katkıda bulunduğu konusuna değinmemeleridir. Odak olarak seçilen nokta genellikle Marksist ve sosyalist ilintiler ile maden ocağı, tersane, modern fabrika, demiryolu, tramvay, elektrik, gaz ve su işletmeleri veya el sanatları 'fabrikası' gibi büyük kapitalist işletmelerde çalışan Osmanlı işçileridir. Buna karşılık Osmanlı ekonomisinin modern sektöründe çalışıp da sol işçi örgütlerine ait olmayan ücretli işçilerin mücadeleleri ve örgütlenmelerine pek ilgi duyulmamıştır. Demek ki işin içinde Marksist kuruluşların ve söylemlerin yokluğu, yukarıda sözünü ettiğimiz konuların bir köşeye atılması için yeterli bulunmuştur.

Osmanlı işçi sınıfı tarihinde seçilen parametrelerin hatası, modern sanayi işçisini yaşadığı toplumdan kopuk, tek başına bir varlık olarak ele almasıdır. Sadece modern sanayideki işgücüne eğilinip, ücretli zanaatkârların ihmal edilmesi, işçi hareketinin doğuşuyla bu zanaatkârların bir alakası olmadığı varsayımına dayanmaktadır. İşçi hareketinin ilk doğduğu dönemlerde işçilerin 'geleneksel zanaatkâr' ve 'kapitalist işletmenin modern işçisi' şeklinde ayrılması kimi zaman uygun olmamaktadır - özellikle de Osmanlı imparatorluğunun idaresi altındaki Asya topraklarındaki büyük Arap şehirleri söz konusu olduğunda...

Osmanlı'nın son dönemindeki işçi sınıfını anlatan tarih, modern kapitalist üretim yüzünden boşta kalan işgücünün sürekli ve kaçınılmaz olarak küçüldüğünü söylemektedir. Ancak yine de İkinci Dünya Savaşı arifesinde sanayideki ücretli işgücünün büyük çoğunluğu zanaat sektöründe çalışıyordu.

Ben, işçi sınıfı siyaset ve bilincinin sadece modern sektörde ortaya çıkmadığını savunuyorum. 'Geleneksel' diye adlandırılan zanaat sektöründeki işçiler de 'modern' işçi hareketlerinde yer almışlardır. Bu hareketler salt dış etkilere bağlı olarak ortaya çıkmadığı gibi, modern sektördeki hareketlerin taklidi de değildir. Dolayısıyla bu militan zanaatkârlar protesto eylemleri sayesinde Osmanlı işçi hareketleri tarihinde hak ettikleri yeri almalıdırlar. Burada biraz daha ileri giderek, onların tecrübelerinin Ortadoğu'daki modern işçi hareketlerinin nasıl başladığına ışık tutacağını söylüyorum; sırf bu hareketlerin içinde yer aldıklarından değil, ona aynı zamanda harç olduklarından da. İşçilerin bilinçlendiklerine dair ilk işaretleri çeşitli işçi katmanları arasında oluşan farklılaşmadan çıkarabiliriz.

Ücretli zanaatkârın öyküsü, sınıf siyaseti tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü onlar, teknik açıdan işçi sınıfının

bir kolu olmakla kalmıyor, davranışlarıyla işçi sınıfı hareketini ele alan tarihi de ilgilendiriyor. Osmanlı işçi sınıfının erken döneminde onlar da rol oynamışlardı. Osmanlı işçi hareketlerinin kökeni salt Avrupa'da aranmamalı. Sözün kısası, Ortadoğu'daki modern işçi hareketlerinin çıkış noktası ve erken dönemlerinin şimdiye kadar zannedildiğinden daha karmaşık ve çok boyutlu olduğuna inanıyorum.

Ondokuzuncu yüzyılda zanaat kesimindeki kıpırdanmalar yirminci yüzyıl sonunda Ortadoğu'da işçinin durumunu anlamamız açısından yararlı olabilir mi? Ben, olabileceğini düşünüyorum. Her ne kadar Ortadoğu'da zanaatkârlar büyük oranda yok olmuşsa da küçük atölye ve evlerde çalışan işçiler hala mevcuttur. Gelişmiş kapitalist sektör Marks'ın dediğinin aksine işçi sınıfının bu kesimini yutamamıştır; aksine hem nicelik hem de üretimdeki pay açısından bölgedeki en kalabalık işçi kütlesini bu kesim oluşturmakta olup, yok olduğuna dair bir emare bulunmamaktadır.[70] Durum böyle olunca onların öyküsü, işçi sınıfı tarihinde asıl konu alınan modern sanayi proletaryasının sınıf bilinci ve davranışını anlamamız açısından belki hayati değil ama en azından faydalı olacaktır.

Gelişmiş sektörün işçileri üzerinde yoğunlaşan dar bakış açısı, onları faaliyet gösterdikleri geniş sosyal bağlamdan koparıyor. Bir bütün olarak işçi sınıfından ziyade fabrika ortamındaki işçiler araştırmaların ana teması haline geliyor. Modern fabrikalarda, demiryolu ve madenlerde çalışan Ortadoğulu işçiler azınlık olarak kalıyorlar; dolayısıyla değer ve sosyal formlarını kapitalist ortamın dışındaki dünyalardan alan toplumsal yaşamla ister istemez iyice kaynaşıyor, onun çekim alanında bulunuyorlar.

---

70 Marks ve Engels'in beklentileri için bkz. Marks ve Engels (1930). İşçi sınıfının bu kesimi diğer bağımsız ekonomilerde de sayıca önemli bir sosyal kategori teşkil etmektedir. Örneğin, bkz. Beneria ve Roldan (1987).

Küçük dükkân ve evlerde çalışan ücretli işçilerin emeğin tarihini yazanların ilgisine mazhar olmaları için bir neden daha var. Bu işçilerin global kapitalist ekonomiye iyice entegre olmuş bir toplumda ayakta kalmayı sürdürdüklerine bakılırsa sosyal değişimin dinamikleri ve rotası Marks'ın beklediğinden farklı olacağa benzemektedir.[71] Onların, toplumun evriminde -bu ister iyi yönde isterse kötü yönde olsun- Marks'ın öngördüğünden daha farklı rol oynayacakları düşünülebilir.[72] Emek tarihçileri artık biliyorlar ki Marks'ın fabrika dışındaki işçileri gözardı etmesine dayanak olan yapısal değişiklikler çoğu Ortadoğu toplumunda gerçekleşmemiş ve "modern" sanayi işçisi, kendisinden beklenen yerine getirmemiştir. Buna rağmen akademisyenlerin büyük kısmı salt gelişmiş kapitalist sektörde istihdam edilen sendikalı işçilere ve onların devlet ve milliyetçi yönetimle etkileşimlerine ağırlık vermeye devam ediyor.[73]

Emeğin tarihçisi, araştırma alanına küçük dükkân ve evlerde çalışan ücretli işçileri de dahil etsin demekle, "modern" sanayi işçisinin ayrıcalıklı siyasi konumunu inkâr

---

71 Tarihe tek bir pencereden bakan görüşün eleştirisi ve yeni yeni sanayileşen toplumların kendine has yapısı için bkz. Perlin (1983), s.30-95; Sabel (1986), s.27-55. Gelişmiş kapitalist toplumlarda ev imalatı ve küçük üretimin önemi üzerine bkz. Berger ve Piore (1980).

72 Sınıf bilinci taşıyan, örgütlü bir grubun üyelerinin geleceğin anahtarını ellerinde tutup, ona yön verdiği görüşü tarihsel sürecin karmaşıklığıyla bağdaşmamakta olup, 'yeni' sosyal tarihçiler tarafından eleştirilmektedir. Bkz. Anderson (1980), s.16-58; Bourdieu (1977); Hobsbawm (1984); Anderson (1980); Jean H. Quataert (1986), s.191-216. Ortadoğu'da işçi sınıfı araştırma sahası sosyal tarihteki bu yeni yaklaşımdan ve onun getireceği faydalar üzerinde yoğunlaşan tartışmalardan pek nasibini almamıştır. Her ne kadar Berik (1987) ve Çınar (1992)'ın çalışmaları gibi istisnai örnekler olsa da...Dellalar'ın belli bir ücrete bağlı olmaksızın İran'ın kırsal yörelerinde piyasaya yönelik çalışan kadınlar üzerine yaptığı inceleme büyüyen işçi sınıfının ücretsiz işçileriyle ilişkileri konusunda birtakım soruları gündeme getirmektedir. Bkz. Dellafar (1982), inceleme aynı zamanda *Nimeye Digar*, 5 (1987)'de de yayınlanmıştır.

73 Bkz. bu makalenin 1. notunda referans gösterilen kaynaklar.

ediyor değiliz; sadece sermayenin fabrika dışında da etkisini hissettirdiğini dile getiriyoruz. Ortadoğu'da işçi sınıfının tarihi üzerine yapılacak incelemelerin Ortadoğulu işçinin yaptıklarına ve gelecekte neler yapabileceğine ışık tutması için, politika-kültür ilişkisi tartışılırken geleceğe dair teorik tahminlerin yanında Ortadoğu toplumunun somut gerçekleri de gözönüne alınmalıdır. Ortadoğu işçi sınıfı tarihçileri böyle hassas bir noktada kendilerini fabrikanın dört duvarına hapsedemezler.

## KAYNAKÇA


Abbas, Rauf (1974), *Al-Haraka al-'ummāliyyah fi misr, 1899-1867*, Paris.

Ahmad, Kamal Mazhar (1981), *al-Tabaqa al-'amilah al-'Irāqiyahi: Al-Tahawwun wa-bidāyat al-taharruk*, Bağdat.

Akarlı, Engin Deniz (yayınlanmamış makale), 'The Uses of Law Among Istanbul Artisans and Tradesmen: The Story of Gedik and Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly, 1750-1850'.

Ali, Muhammad Kurd (1924), *Khitāt al-Shām*, Şam.

Anderson, Perry (1980), *Arguments Within English Marxism*, Londra.

Baer, Gabriel (1964), *Egyptian Guilds in Modern Times*, Kudüs.

Baer, Gabriel (1980), 'Ottoman Guilds: A Reassessment', Osman Okyar ve Halil İnalcık, der., *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* içinde, Ankara.

Beinin, Joel ve Zachary Lockman (1987), *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class*, Princeton.

Beneria, Lourdes ve Martha Roldan (1987), *The Crossroads of Class and Gender: Industrial Homework, Subcontracting, and Household Dynamics in Mexico City*, Chicago.

Berger, Suzanne ve Michael J. Piore (1980), *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies*, Cambridge.

Berik, Günseli (1987), *Women Carpet Weavers in Rural Turkey: Patterns of Employment, Earnings and Status*, Cenevre.

Boislecomte, Charles (1927), George Douin, der., *La mission du baron de Boislecomte, L'Egypte et la Syrie en 1833*, Kahire.

Bourdieu, Pierre (1977), *Outline of a Theory of Praxis*, R. Nice, çev., Cambridge.

Bowring, John (1840; yeniden basım 1973), *Report on the Commercial Statistics of Syria*, Londra ve New York.

Chevallier, Dominique (1962), 'Un exemple de résistance technique de l'artisanat syrien aux XIXe et XX siècles: Les tissus ikates d'Alep et de Damas', *Syria*, 30, ss. 300-24.

Chevallier, Dominique (1963-4), 'Techniques et société en Syrie: le filage de la soie et du coton à Alep et à Damas', *Bulletin d'Études Orientales*, 18, ss. 85-93.

Çınar, Mine E. (1992), 'Labor Market Opportunities for Home Working Women in Istanbul, Turkey', von Grunebaum Center for Near Eastern Studies, Working Paper no. 2, Los Angeles.

Couland, Jacques (1970), *Le Mouvement Syndical au Liban 1919-1946*, Paris.

David, Jean-Claude (1975), 'Alep, dégradation et tentatives actuelles de réadaptation des structures urbaines traditionnelles', *Bulletin d'Études Orientales*, 28: ss. 19-50.

Dellafar, Arlene (1982), 'The Underestimation of Women's Economic Activity in Subsistence Economies', University of California, Los Angeles, yüksek lisans tezi.

Gerber, Haim (1976), 'Guilds in Seventeeth Century Anatolian Bursa', *Asian and African Studies*, 11, ss. 59-86.

Gerber, Haim (1988), *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Kudüs.

Girard, (1821-9) 'Mémoire sur l'agriculture, l'industrie et le commerce', *Description de l'Égypte*, 4 cilt, Paris.

Goldberg, Ellis (1988), 'Artisans and Craftsmen in Nineteenth Century Egypt: A Premature Announcement o Their Deaths', yayınlanmamış makale.

Güzel, Şehmus (1975), 'Le mouvement ouvrier et les grèves en Turquie de l'empire ottoman à nos jours', Aix-en-Provence, Doktora taslağı.

Hanna, Abdullah (1973), *Al-Haraka al-'ummâliya fi Sûriya wa-Lubnân*, Şam.

Hanna, Abdullah (1985), *Haraka al-'Ama al-Dimashqiyya*, Beyrut.

Hobsbawm, Eric (1984), *Workers: World of Labor*, New York.

İnalcık, Halil (1973), *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, New York.

Izz al-Din, Amin (1967-1971), *Ta'rikh al-tabaqa al-'amila al-Misriyya*, 3 cilt, Kahire.

Johnson, Paul E. (1978), *A Shopkeeper's Millennium: Society and Revivals in Rochester, New York, 1815-1837*, New York.

Joseph, Rick J. (1977), 'The Material Origins of the Lebanese Conflict of 1860', Oxford University, Magdalen College, tez.

Kalla, Mohammad Said (1969), 'The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Syria, 1831-1914', The American University. Doktora taslağı.

Labaki, Butrus (1984), *Introduction a l'histoire économique du Liban, soie et commerce interieur en fin du période ottoman (1840-1914)*, Beyrut.

Longuenesse, Elisabeth (1980), 'Industrialisation et sa Signification Sociale', A. Raymond, der., *La Syrie d'aujourd'hui* içinde, Paris, ss. 327-58.

Longuenesse, Elisabeth (1989), 'État et syndicalisme en Syrie: discours et practiques', *Sou'al*, 8, ss. 97-130.

Maoz, Moshe (1968), *Ottoman Reform in Syria and Palestine, (1840-1861): The Impact of the Tanzimat of Politics and Society*, Oxford.

Marx, Karl ve Frederick Engels (1930), *The Communist Manifesto*, New York.

Perlin, Frank (1983), 'Proto-industrialization and pre-colonial South Asia', *Past and Present*, 98, ss. 30-95.

al-Qasatli, Numan ibn Abduh (1879), *Kitâb al-rawda al-ghanâ' fi Dimashq al-fayha*, Beyrut.

al-Qasimi, Muhammad Said (1960), Zafir al-Qasimi der., *Qamus al-Sina'at al-Shamiyya*, 2 cilt, Paris.

Quataert, Donald (1986), 'Machine breaking and the changing carpet industry of Western Anatolia, 1860-1908', *Journal of Social History*, 3, ss. 473-89.

Quataert, Jean H. (1984), 'Workers' reaction to social insurance: the case of homeworkers in Saxon Oberlausitz in the late nineteenth century', *Internationale Wissenschaftliche Korresspondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 20, ss. 17-35.

Quataert, Jean H. (1986), 'An approach to modern labor', *Comparative Studies in Society and History*, 28, ss. 191-216.

Qudsi, Ilyas (1885), 'Notice sur les corporations de Damas', *Actes du XIème Congrès des Orientalistes*, Leiden.

Rafeq, Abdul-Karem (1976), 'The Law Court Registers of Damascus with Special Reference to Craft Corporations during the first half of the Eighteenth Century', J. Berque ve D. Chevallier, der., *Les Arabes par leurs Archives (XVIe XXe siècles)* içinde, Paris.

Rafeq, Abdul-Karim (1991), 'Craft organizations, work ethics, and the strains of change in Ottoman Syria', *Journal of the American Oriental Society*, 111, ss. 495-511.

Raymond, André (1973-4), *Artisans et Commercants au Caire au XIIIe Siècle*, Şam.

Roux, Charles Francis (1928), *Les échelles de Syrie et de Palestin au XVIIIe siècle*, Paris.

Saba'a, Paul (1977), 'The Development and Decline of the Lebanese Silk Industry', Oxford University, Balliol College, B.litt tezi.

Sabel, Charles F. (1986), 'Changing Models of Economic Efficiency and their Implications for Industrialization in the Third World', A. Foxley, v.d. der., *Development Democracy and the Art of Trespassing: Essays in Honor of Albert O. Hirschman* içinde, Notre Dame, ss. 27-55.

al-Sibâ'i, Bakr ad-Din (1958), *Adwâ' 'ala Al-Rasm al-Ajnabi fi Süriyya: 1850-1958*, Şam.

Vatter, Sherry (1993), 'Journeymen Textile Weavers Lives in Nineteenth Century Damascus: A Collective Biography', E. Burke, III, der., *Struggle and Survival in the Modern Middle East* içinde, Berkeley.

Vatter, Sherry (yayımlanacak), 'A City Divided: A Socioeconomic Study of Damascus, Syria 1840-70', University of California, Los Angeles, Doktora taslağı.

Wilentz, Sean (1982), Chants Democratic: New York City and the Rise of the American Working Class, New York.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

# SELÂNİK'TEKİ İŞÇİLER, 1850-1912[1]

*Donald Quataert*

## *Ulaşım Sektörü*

1912 yılında, bir Osmanlı şehri olma kimliğini kaybeden Selânik önemli bir ulaşım ve endüstri merkezi olmaya başlamıştır. Şehrin ilerlemesinde, ilk kez 1870'li yılların başında demiryoluna ve bundan on yıl sonra da telgraf bağlantısına kavuşması büyük rol oynar. O çağın bitmesinden önce yapılan demiryolu hatları Selânik'i Osmanlı başkenti İstanbul'a bağlıyordu; bu arada bir başka hat da, Selânik'le Sırbistan'ı, bir anlamda da Avrupa'yı birleştirmekteydi.

Güney Balkanların ithalat-ihracat trafiği üç hattın bitim noktası olarak gittikçe büyüyen Selânik üzerinden akıyordu. Örneğin Selânik limanındaki gemi tonajı 1912'de ikiye katlanarak iki milyon tona ulaşmıştı. Yine aynı tarihlerde Selânik limanı, şehir olarak kendisinden kat kat büyük olan İzmir ve İstanbul'un ardından Osmanlı limanları arasında

1 Bu makalenin farklı bir versiyonu aslen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve Modern Türkiye'deki Yahudiler üzerine, İstanbul'da yapılan (31 Mayıs-4 Haziran 1992) Uluslararası Konferans'ta sunulmak üzere hazırlanmıştır.

Beyrut'la beraber üçüncü sıradaydı. Deniz ticaretindeki bu muhteşem ilerlemeye rağmen, limanın modernleştirilmesi çok zaman aldı. Avrupa sermayesiyle finanse edilen, Batılı şirketlerce üstlenilen modern tesislerin yapımını çok farklı iki etken sekteye uğratmaktaydı. Birincisi limanların Batılılar tarafından yenileştirilmesiyle Osmanlı ekonomisinin daha fazla yabancı kontrolüne gireceğinden ve belki de Çin'de olduğu gibi devletin hukuki egemenlik alanı dışında liman bölgelerinin oluşacağından endişe duyan Osmanlı devletiydi. Bir de Selânik'teki hamal loncaları tüccarların yenileştirme çabalarını baltalıyorlardı. Büyük çoğunluğu Yahudi olan bu işçiler için modernizasyon ne tanrının bir lütfuydu ne de ilerlemeydi. Olsa olsa ellerindeki hamallık işini kaybetmelerine neden olacak bir musibetti. Diğer Osmanlı limanlarında olduğu gibi Selânik'teki hamal loncaları yüzyılın sonuna dek gelişmelere ayak dirediler. Nihayet 1897'de Osmanlı hükümeti dış baskılara mağlup olarak bir Fransız firmaya imtiyaz tanıdı. Limanı genişletme çalışmaları 1904'e doğru tamamlanmıştı. Bundan bir kaç yıl sonra hamal loncalarının biraz daha kan kaybettiğini görüyoruz. 1909'da Selânik Rıhtım Şirketi, Şark Demiryolları Şirketi ve Selânik İstanbul Hattı Şirketi, trenlerin direkt rıhtımlara kadar gitmeleri ve yüklerini doğrudan limandaki gemileri boşaltmalarını temin edecek bir anlaşma imzaladılar. Eskiden trenler istasyonda durur, hamallar buradan aldıkları malları limana kadar bir kilometrelik bozuk yolda elde taşırlardı. Yeni düzenleme ise nakil işini daha etkin hale getirmiş, ancak bu bozuk yolda malları sırtlanan hamalları da işlerinden etmişti.

### *Ulaştırma İşçileri: Selânik'teki Yahudi Hamallar*

İsrail'e göç etmiş eski Selânik hamallarından yaşlı kişilerle 1960'lı yıllarda yaptığımız bir dizi röportaj sayesinde, Os-

manlı döneminin sonlarına doğru bu işçilerin yaşamlarına ilişkin müthiş ayrıntıları öğreniyoruz.[2] Anlatılanlara göre her hamal hesap defterlerini tutan ve kendi içerisinde alt-üst ilişkisi bulunmayan bir gruba (*tayfa*) bağlı olarak çalışırmış. Tayfa diye anılan grubun üyeleri günün sonunda akşam namazı için buluşurlar, üstlerini değiştirirler ve meyhanede toplanarak rakı içip, o günkü işi konuşurlarmış. Ücret günleri olan perşembeleri, işveren tüm grubu temsilen gelen kişiye borcunu takdim edermiş. Bu paradan ortak sandıkta ve hayır işlerinde kullanılmak üzere ufak bir miktar ayrılırmış. Toplu olarak içilen rakılar ile söylenene göre her hamala bir sonraki hafta evinde tüketmek üzere verilen bir şişe rakı bu miktardan karşılanırmış. Bakiye, grup üyeleri arasında paylaştırılırmış.

Belli bir gruba giren hamal bir takım avantajlardan yararlanırmış. Hasta olduğunda, ne kadar süreyle çalışamayacağı belli olmasa bile, onun payı grubun geçici olarak tuttuğu kişinin ücreti düşüldükten sonra verilirmiş. Grup, doktor, ilaç ve geceleri hastaya refakatçi temin edermiş. Üyelerden birinin ölmesi halinde, grup mezar taşı da dahil tüm cenaze masraflarını karşılarmış. Bu durumda oğulları ölen babalarının yerine otomatikman geçebilirlermiş. Erkek varis yoksa, dul kalan kadının önünde iki seçenek varmış; ya kocasının yerine sürekli birini tutar ve bu kişiye verdiği ücretle kocasının ortalama ücreti arasındaki farkı alır, ya da kocasının yerini bir başkasına satar, tüm parayı cebine indirirmiş.

Selânikli hamallar genellikle çalıştıkları bölge veya taşıdıkları mala göre gruplara ayrılıyorlardı. Sıkı bir disiplin içinde çalışıyorlardı. Anladığımız kadarıyla resmiyete dö-

---

2 Centre (1967), s. 242-3. İbranice'den yaptığı tercüme için Binghamton Üniversitesi'nden Sn. Izhar Eliaz'a teşekkür ederim. Metnin Fransızca özetinde hamallar konusundaki dokümanların Isaac Broudo tarafından temin edildiği, ekonomi üzerine bilgilerin ise A .Taggar tarafından sağlandığı bildirilmektedir.

külmemiş olmakla beraber sağlam bir örgüt yapısı oluşturmuşlardı. Bazıları sokaklarda ve dükkân önlerinde günübirlik iş için bekleyen yevmiyeli işçilerdi; bunlar çoğunlukla evlere ısınma ve yemek pişirmede kullanılan kömür taşıyorlardı. Diğerleri ise çalıştıkları bölge veya taşıdıkları mala göre örgütlenmişlerdi. Görüştüğümüz yaşlı işçilerin anımsadığı yedi ana grup var. Bunlardan biri (*hamal dil sivi*) şehrin ticaret merkezini (*sivi*) parsellemişti; kuru meyve, zeytin, salamura balık, portakal, limon ve peynir gibi malları naklediyorlardı. Diğer bir grup *los jurikus*lular (civar camilerden birinden geçen iki küçük derenin adı) diye biliniyor ve deri, yağ, sabun, tereyağ gibi mallara bakıyordu. Büyük ardiyeleriyle şehrin ana ticaret bölgesi olan *iştiran*ın yüzlerce hamalı ise buğday, arpa ve un gibi toptan malları taşıyorlardı. On hamaldan az olan her grup belli bir tüccarla iş yapardı. Bankacılık ve tekstil satış merkezi olan Malta köşesinin (*de la köşe Malta*) hamalları Makedonya, Sırbistan ve Arnavutluk'a gönderilecek malların nakil ve ambalaj işini yapıyordu. Adını ibadethaneleri için kullanılan lakaptan alan ve tümü Archbarim ailesinden gelen "fare" grubunun (*los ratones*) hamalları metal ev eşyası, büyük makinalar ve diğer ağır yükleri taşımaktaydılar. Tren istasyonunun hamalları biri Levy ailesinden, diğeri de Nehame Romano'nun oğullarından oluşan iki grup halinde çalışıyorlardı. Aslen yedi kardeşin kurduğu Levy grubu kuşaklar boyunca aynı ailenin elindeydi. Levy grubu yük vagonlarına bakıyor, Romano'lar ise yolcu bagajlarını taşıyorlardı.

Liman bölgesinin tanınmış hamalları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na yönelik 1908-9 boykotunun gerçekleşmesinde kilit rolü oynamışlardı. Bu hamallar her biri belli bir alanı tekeli altında alan pek çok gruba bölünmüştü. Molcho'nun oğulları un, Tzhimino'nun oğulları şeker nakliyle uğraşırken, Faluda grubu (dazlaklar) büyük gemilerden kıyıya

mal götürüyorlardı. Ayrıca afyon (*taife afyon*) ve ipek kozalarıyla (*taife kokoya*) ilgili çalışan ayrı gruplar da mevcuttu.

### *Sanayi Sektörü*[3]

Fabrikalarla beraber atölyeleri de dahil edersek, Selânik, sanayi altyapısıyla 1870'li yılların sonlarından başlayarak Osmanlı döneminin kapanmasına kadar devam eden harikulade gelişmeler sayesinde belki de Osmanlı şehirleri arasında bir taneydi. 1878-83 arasındaki beş yıl içinde Selânik'te ve civarında açılan yeni atölye ve fabrika sayısı 30'u bulmuştu. Bu işletmeler büyüklük ve teknolojik imkânlar açısından köklü farklılıklar gösteriyorlardı. Yeni işletmeler arasında şunlar vardı; içki imalathanesi, altı sabun fabrikası, tuğla fabrikası, ithal telden çivi yapan bir fabrika, demir karyola fabrikası, el yapımı sandalye imal eden dört atölye, üç tane makarna ve on tane un imalathanesi ve iki pamuk bükümhanesi. Bütün bu imalathane ve fabrikalar (tütün endüstrisi hariç) şehrin ekonomik bağımsızlığını iyice perçinlemiştir. Başka bir deyişle yeni sanayilerin pek çoğu iç piyasaya hizmet etmiş, şehir ve civar bölgedeki evlerde yabancı ürünler yerine Selânik yapımı mallar kullanılır olmuştu.

Yünlü kumaş sanayisiyle ve pamuklu kumaş dokumacılığıyla ünlenen Selânik onsekizinci yüzyıl ve öncesine kıyasla tekstil üretiminde bayağı gerilemişti. Sanayinin genelinde imalat geri teknolojiyle yapılıyor ve imalathaneler işçi ücretlerinin düşük olduğu kırsal bölgelerde dağınık halde bulunuyorlardı.[4] 1880'lere gelindiğinde şehirde örgü eşya ve

3 Bu başlık altında yer alan bölümden bazı kısımlar biraz farklı bir şekilde 'Premieres fumees d'usine' adlı eserinde de yayınlanmıştır; Veinstein (1992) içinde, s. 177-94.

4 Great Britain Foreign Office (bundan böyle GB FO diye anılacakur) 195/293, Blunt, Selânik, 1849.

pazen gömlek üreten birkaç büyük atölyenin açılmasıyla, bu gerileme eğilimi tersine döndü. Daha da önemlisi kaba yün kumaş üretimi büyük sıçrama göstermekteydi. Bu arada yerli dokumacıların hammaddeye olan talebi büyüyünce, bir zamanlar Selânik'in hiç de azımsanmayacak ham yün ihracatı hızla azalarak, iç piyasaya yöneldi. Gerçekten de öncelikle Osmanlı ordusunun, sonra da halkın kumaş ihtiyacını karşılayan dokumacılar için artık ham yün ithal edilmeye başlanmıştı. Yirminci yüzyılın başında yün dokuyan fabrikaların sayısında çarpıcı bir artış kaydedildi; önceleri bu işletmelerde el tezgâhları kullanılmaktaydı. Öte yandan Fransız ve Alman yün ipliği kullanılarak evlerde de dokuma yapılıyordu; ev dokumacılığı bir sanayi gibi gelişerek, çeşitli yün kumaş ihtiyacını karşılıyordu. Bu tür ev işletmelerinde genellikle birkaç dokuma tezgâhı ve çok basit presler bulunuyordu.[5]

Yün sanayi, makinalarla çok geç tanışmıştır. 1908'de birkaç küçük makinalı fabrika açılmıştı. Yeni açılan bir başka imalathanede Bielefeld'den getirilen beş adet dokuma tezgâhıyla Osmanlı hükümeti için yüksek kalitede, boyanmış yün kumaş mamülleri yapılıyordu. 1911'de Selânikli Yahudilerin finanse ettiği anonim şirket otuz dokuma tezgâhıyla ikinci makinalı imalathaneyi kurdu. Ancak çok geçmeden de battı. Ayrıca Selânik'te bir de jüt dokuma imalathanesi vardı. Torres, Misrachi ve Fernandez aileleri tarafından 1906'da açılan bu fabrika iki yıl sonra yandı. Söylenene göre fabrika sahipleri bu işten kârlı çıkmıştı. 1909'da tekrar faaliyete sokulan fabrika altmış dokuma tezgâhı ve modern

5 Bkz. örneğin, Selânik *Vilayeti Salnamesi* (bundan böyle VS olarak anılacaktır) 1307/1889, s. 228; GB *Accounts and Papers* (bundan böyle A&P diye anılacaktır) 1873, 67, 3655, Wilkinson, Selânik 8/12/1872; A&P 1897, 946016, Heathcote for 1895; *Berichte der k.u.k. Österr.-Ung. Konsularamter über das Jahr ..*(Viyana) (bundan böyle *k und ka* diye anılacaktır), 1906, XXI, 3, Selânik.

teçhizatla tütün sanayisine yönelik çuval üretiyordu. 1908'-de bir de fes fabrikası kuruldu ve nerdeyse kurulduğu gibi de yandı. Ancak, jüt imalathanesinin akibetine uğrayan fes fabrikası yeniden faaliyete sokulmadı.[6]

Selânik'te ondokuzuncu yüzyılın sonunda pamuklu tekstil üretimi yünlü kumaş üretimindeki artışa paralel olarak gittikçe büyüyordu. Yüzyıl dönümünde şehirdeki irili ufaklı sayısız atölye iki üç tezgâhla pamuklu çorap (yanı sıra yün gömlek ve şal) üretiyordu. Fransız malından taklit edilerek çok ucuza üretilen yerli çoraplar, ithalatı büyük oranda azaltmıştı. Yirminci yüzyılın başında kadın hazır giyim sanayisinde yüzlerce kadın işçi istihdam ediliyor ve büyük ilerlemeler kaydediliyordu.[7]

Yüzyılın sonunda bir dizi makinalı pamuk imalathanesinin açılmasıyla Selânik, pamuk ipliği üretiminde atağa geçti. 1900'de Selânik ve Makedonya'nın iç bölgeleri diğer tüm Osmanlı şehirleri arasında makinalı pamuk bükümhanelerinin en yoğun olarak toplandığı yerlerdi. En eski bükümhane Niausta'da 1870'lerde kurulmuştu. 1900'den sonra ise beş tane daha kuruldu. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Makedonya'da toplam 10 tane bükümhane vardı. Bunlardan üçü Selânik'teydi ve sözü edilen on bükümhanedeki toplam 60.000 kirmenin üçte birine sahipti. 1878 ve 1885'te Selânik'te iki iplik fabrikası açılmıştı. Schalon Sayas ve Ripote grubunca kurulan ilk fabrikayı daha sonraları I. Sydes ve Company devralmıştı. İkinci fabrika ise Torres, Misrachi ve Company tarafından açılmış olup, daha sonra başına Societe Anonyme Ottomane Nouvelle Filature de Salonique geçti. Her ikisinde de sadece İngiliz yapımı ekipmanlar kullanılı-

6 *k und k* 1906, XXI, 3, Selânik ve 1907, XXI, 5, Selânik; Almanya, İçişleri Bakanlığı, *Berichte über Handel und Industrie* (bundan böyle Bühi diye anılacaktır), XIX, Heft 6, 4/13/1913, s. 444-6.

7 *a.g.e.*

yordu. 1909'da şehirde buharla çalışan üçüncü bükümhane açıldı, ancak işletmecisi Yahudi değildi. Osmanlı devleti bu fabrikaların rekabet gücünü arttırmak için vergi muafiyeti tanımıştı. Torres-Misrachi bükümhanesi 1886'da ve 1890'da genişletildi; on yıl sonra tamamı İngiliz yapımı, yepyeni makinalara kavuştuğu söyleniyordu. 1905'te Torres-Misrachi anonim şirket haline getirildi. Selânik'teki büküm sanayisine Yahudiler hakim olmasına karşın, şehrin dışına çıkınca Niausta, Karaferia ve Wodena'daki bükümhanelerin tümü Osmanlı Rumlarının elinde bulunuyordu. Bu bükümhanelerden hiçbiri tek kişiye ait değildi; çok ortaklı olmaları riskin paylaşılmasını sağlıyordu. Ortakların ailelerinin de bükümhanede bazen yönetici konumunda bazen de üretim hattında çalıştıklarına sık sık rastlanıyordu.[8]

Epey bir zaman sonra, yaklaşık 1913'de, iç bölgelerde Rumların işlettiği yedi bükümhaneden altısı piyasaya hakim olmak amacıyla birleştiler. İhtimal ki, birleşme girişimi Osmanlı topraklarını kasıp kavuran etnik iç savaş ortamında Rumların Yahudileri piyasadan silme manevrasıydı. Bükümhane sayısındaki hızlı artışla birlikte Makedonya'da pamuk ekiminde büyük bir atılım gerçekleşti; 1880'li yılların ortalarında bu atılım gözle görülür boyuttaydı. Selânik imalathaneleri geniş bir pazar için kaba iplik üretiyorlar, çeşitli İtalyan ve İngiliz iplikleriyle kıyasıya rekabet ediyorlardı. Yüzyılın sonunda Selânik bölgesinde tüketilen pamuk ipliğinin dörtte bire yakını sözü edilen imalathanelerin toplam üretimiydi; geri kalanı da İngiltere, İtalya ve

8 A&P 1893-4,-97, 5581, Blunt, 9/30/1893; A&P 1908, 17, 7253, Selânik, 1907; A&P 1910, 103, 7472; Fransa, *Bulletin consulaire français. Recueil des rapports commerciaux adresses au Ministere des affaires etrangeres par les agents diplomatiques et consulaires de France a l'etranger* (Paris), (bundan böyle RCC diye anılacaktır) 1905, no. 515, Selânik, 1904; *k und k* 1900, II, 7, Selânik; RCC, Library of Congress (bundan böyle LC diye anılacaktır) Microfilm Reel 33, Selânik, 1900, Nr.76; Reel 35, Selânik, 1903

Avusturya'dan geliyordu, üretimlerinin üçte biri Makedonya ve Arnavutluk'a, diğer kısmı ise Sırbistan, Anadolu, Ege Adaları ve Bulgaristan'a gitmekteydi. Ancak Bulgaristan pazarı, 1908'deki bağımsızlık ilanından sonra kaybedilmiştir. Ege'nin Anadolu yakasında bir liman kenti olan İzmir, daha 1885'de Selânik'ten 650 balya bükülmüş pamuk ipliği ithal ediyordu.[9]

Selânik'in bükümhaneleri Makedonya'nın iç bölgelerindeki fabrikalarla rekabet etmekte zorlanıyordu. Nitekim 1900'de hâlâ ilk günkü makinalarla çalışan, Sayas ve ortaklarına ait bükümhane bir süre kapandı; kimilerine göre bu süre yedi uzun yıldı. Selânik'in bükümhanelerinde buharlı makina kullanıldığından imalat maliyetleri yüksekti. Makedonya'daki rakip işletmeler ise daha az güvenli, ancak ucuz olan hidrolik enerjiyi kullanıyorlardı. Hatta hidrolik enerjiye dayanan kimi işletmeler sistemlerini turbinli motorla takviye ederken, Selânik'teki buharlı bükümhaneler modernize edilmeden, yorgun ve modası geçmiş makinalarla çalışmayı sürdürüyorlardı. Ayrıca şehirdeki arsa fiyatlarının taşraya göre yüksek olması, maliyetleri arttıran başka bir unsurdu. Tütün sanayisindeki büyük atılım iplik fabrikalarının ucuz kadın emeğini kendisine doğru çekip, iplik sanayisine darbe indiriyordu. Genel olarak söylersek ekonominin 1885'deki şahlanışı sonrasında Selânikli işçilerin önünde farklı istihdam seçenekleri varken, iç bölgelerdeki işçiler için iplik fabrikası dışında çok fazla ekmek kapısı yoktu. Ayrıca, daha sonra da göreceğimiz gibi Selânikli işçiler Makedonyalı işçilere göre daha iyi örgütlenmişlerdi. İşte bütün bu etmenlerin sonucu olarak, Selânik iplik fabrikalarının işçileri, Karaferia, Niausta ve Wodena bükümhanele-

9 *k und k* 1900, II, 7, Selânik ve 1905, XX, 6; A&P 1893-5, 97, 5581, Selânik, 1891-2, Blunt, 9/30/1893; RCC 1905, no. 515, Selânik, 1904 yılı, no. 927; 927, 1911 yılı ve no 506; İzmir, 1904 yılı.

rinde çalışan Makedonyalı kızlardan üç kat daha fazla kazanmaktaydılar.[10]

Selânik'in ipek sarım (ipek çekicilik) sanayisi uzun süren bir saltanat döneminden sonra gözden düştü ve Selânik ekonomisinin ondokuzuncu yüzyıl sonundaki atılımı sırasında da yok oldu. Avrupa fabrikalarının dokumalık kumaş için kullandıkları ipek ipliğinin yapımında Batı teknolojisini Osmanlı ipek üreticileri arasında ilk benimseyenler, 1829 yılından itibaren, Selâniklilerdir. 1840'lara gelindiğinde, Selânik'teki otuz modern bükümhanede birkaç yüz iplik sarım makinası bulunuyor, buralarda belki de 1.000 kadar kişi istihdam ediliyordu. Eski tarz imalathanelerin tamamı Yahudilerin elinde bulunuyordu. Yeni Batı teknolojisinin şehre sokulmasında anahtar rolü oynayanlar ise İtalyanlardı. Yeni imalathaneler son derece başarılı olmakla birlikte, Selânik halkı bu imalathanelerin yarattığı hava kirliliğinden şikayet ederek, yerel makamlardan fabrikaların şehir sınırları dışında kurulması uygulamasını getirmelerini istiyorlardı. Böylece 1860'ların başında şehirdeki iplikhane sayısı 19'a, sarım makinası sayısı 791'e düşerken, civar köylerde bir o kadar işletme ve üstüne üstlük on beş tane de iplik sarım fabrikası vardı. Artık bu fabrikaların çoğunu eskiden olduğu gibi Yahudiler değil, yabancılar kuruyor veya kiralıyorlardı.[11]

Selânik ve civarında yaşayan halk, ipeğin makinalarla sarılmasına alışmıştı ki, Selânik de dahil tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda ipek sanayisi bir buhran dönemine girdi. İpek böceğine musallat olan hastalık Fransa'dan Ortadoğu'ya sıçramış, bu arada Doğu Asya, Avrupa'ya büyük mik-

10 *a.g.e.*; Bühi, X, 9, 8/20/1907; Board of Trade *Journal*, 3/27/1913.

11 FO 195/100, 12/31/1838 ve FO 195/176, 2/2/1843; Blunt, Selânik, United States, Commercial Relations of the United States with Foreign Countries 1851, T 194, National Archives Reel 3; Urquhart (1833), s.180-1

tarlarda ipek ihraç etmeye başlamıştı. Selânik'te ve genel olarak da tüm Osmanlı'da ham ipek üretimi on yıllarca durgunluktan kurtulamamış ve neyse ki Louis Pasteur'ün ipek böceği hastalığına çare olan buluşları sayesinde dirilerek, uluslararası çapta aranır olma özelliğini tekrar kazanmıştır. Selânik'te iki büyük iplik fabrikası ile civardaki köylerden altı küçük fabrika 1880'lerin sonuna dek ayakta kalabilmişti. Selânik hızla açılan çeşit çeşit fabrikayla sanayide şaşırtıcı bir hamle dönemine girdiğinde, Osmanlı Düyûn-u Umumiyesi yerli kapitalist ve müstakbel girişimcilere örnek olsun diye Gevgeli yakınlarında bir ipek sarım fabrikası kurdu. Boutet Freres adlı Parisli firmaya kiralanan ipek bükümhanesi ise nispeten büyüktü ve en modern makinalarla teçhiz edilmişti. Bütün bu çabalara ve genelde olumlu ekonomik ortama rağmen Selânik ve civarındaki ipek sarıcılığı bir işkolu olarak sonunda yok olmaktan kurtulamadı.[12]

Peki ama neden? Görünüşteki bu çelişkinin izahını ipek sarım sanayisinin yapısında ve ondokuzuncu yüzyıl sonunda güçlenen Selânik ekonomisinde aramak lazım. İşletmelerin büyük kısmında ipek sarım işinde rekabet edebilmenin şartı ucuz ücretlerdi. İpek sarıcılar (çekiciler) sadece Osmanlı tekstil işçileri arasında değil, genel olarak Osmanlı sanayi işçileri arasında da en düşük ücretlerle çalışan kesimi oluşturuyorlardı. İşçiler konusundaki bölümde daha ayrıntılı anlatacağımız gibi, Selânik ondokuzuncu yüyılın sonlarında fabrika akınına uğrayınca, ücretler yerli ipek sarımının kaldıramayacağı düzeyde artmıştı. Yani bir anlamda yörede genel refahın ve fabrika sayısının artması, ne kadar bol sermayeli olursa olsun Selânik ipek sanayisini eninde sonunda yok olmaya mahkum edecektir. Örnek olarak Osmanlı Düyûn-u Umumiyesi'nin Gevgeli'deki ipek sarım

12 Quataert'in makalesinde ipekle ilgili olan kısma bakınız (1993).

fabrikasını verebiliriz; yakınlardaki bir tütün fabrikasının daha yüksek ücretlerle işçi çalıştırması, bu fabrikayı olumsuz etkilemiştir.[13]

İpek sarım işkolu gerilerken, tütün üretim ve işlemede büyük bir çıkış yapıldı. Yirminci yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ihraç edilen toplam tütünün yüzde 50-yüzde 75'i Avrupa vilayetlerinde üretilmekteydi. Amerikan Tütün Şirketi'nin adeta ardı arkası kesilmeyen tütün talebinin de etkisiyle, Osmanlı'nın son döneminde tütün ihracatı fırladı. 1892-1909 arasında Avrupa'daki Osmanlı bölgelerinden yapılan tütün ihracatı tam tamına yüzde 250 oranında artmıştı. Tütün sanayisi Selânik dışındaki Kavala bölgesini merkez tutmuştu; Avrupa vilayetlerinin tütün ihracatındaki en büyük pay bu bölgenin idi. Selânik ise işlenmiş tütünün beşte birini sağlıyor ve imparatorluğun en önemli sigara fabrikalarını barındırıyordu. 1883'te Selânik'teki tütün rejisine ait fabrika, makinalarla günde 100.000 adet sigara üretiyordu; o tarihten sonra fabrikanın yıllık sigara üretimi mütemadiyen artmıştır.[14]

Selânik'te bazı yeni fabrikalarda dayanıklı tüketim malları üretiliyordu. 1880'lerin son yıllarında çoğunluğunu Ermeni ve Rumların oluşturduğu bir grup demirci ustası İstanbul'daki İngiliz imalathanelerden veya manevra istasyonlarından öğrendikleri zanaatı Selânik şehrinde icra ediyorlardı. 1900 yılında mevcut demir dökümhaneleriyle, tamir ve saç atölyelerini modernize etmek üzere çok hisseli bir ortaklık kurulmuştur. Yöredeki Yahudiler tarafından oluşturulan ortaklık teneke kutu ve lamba ayağı gibi büyük miktarda el yapımı saç eşyayı ucuza imal ediyordu. Önem sırasında daha önde gelen bir başka işkolu ise bakırcılıktı. Şe-

13 *a.g.e.*; FO 195/649, 6/12/1860, Calvert, Selânik; RCC 1878, 7/1/1878, s. 838-40.

14 Stich (1929), s. 69-75; Buhl, 1912, XVII, 7.

hirdeki dükkânlarda yılda 100.000 ton kadar metal kullanılıyordu. 1887'de bakır dökümhanesi kurmak üzere bir Fransız getirilmiş, ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Öte yandan o dönemin sonunda Selânik'te başarılı faaliyetler gösteren bir pirinç dökümhanesi bulunuyordu. Yine aynı tarihlerde bir Ermeni tarafından açılan atölyede motor, vites kutusu ve zirai makinalar imalatına başlanmıştı. 1907'de şehirde üç tane döküm ocağı vardı. Böylece Selânik ekonomisi sanayi altyapısını korumak için ithal mala olan bağımlılığını bir ölçüde aşmayı başarmıştır.[15]

1883'te Allatini grubuna ait bir fabrika adi inşaat tuğlası ve kaliteli kiremit üretip, Rumeli ile Adalara gönderiyordu. 1905'te şehrin birkaç kilometre dışındaki bir sahadan getirdiği balçığı kullanarak, üretimini iki katına çıkardığı halde, yine de patlayan talebi karşılayamıyordu. Daha sonra Allatini fabrikasından biraz daha düşük kalitede elle preslenmiş tuğla yapan iki tuğla imalathanesi açılmıştı. İki yıl içinde el yapımı tuğla imalathanelerinin sayısı dörde ulaştı.

Birçok fabrika da yiyecek ve içecek maddesi üzerine yoğunlaşmıştı. Genel olarak çeşitli gıda maddesi üretimi yirminci yüzyılın başında, özellikle de 1906'dan sonra, gözle görülür biçimde arttı. Allatini un imalathanesi gıda işleme fabrikaları arasında en dikkat çekici olandı. 1857'de kurulup, sonradan Allatini grubunun Fransız Grand Moulins de Corbeil firmasıyla ortaklaşa devraldığı imalathane 1898'de çıkan yangının ardından genişletilip, modernize edilmiş ve parmakla gösterilir hale gelmişti. 1902'de 28.000 ton un üretiyor, başta Selânik ve yakın çevresinden olmak üzere, ta Beyrut'a kadar alıcı buluyordu. Ayrıca bağlı iki küçük imalathane daha düşük kalitede un üretiyordu. Allatini imalat-

15 Avusturya-Macaristan konsolosluğunun raporları Selânik'te fabrika açma furyasını belki de en iyi anlatan belgelerdir; bkz. *k und k* 1906, XXI, 3 ve 1907, XXI, 5, Selânik. Bkz, Bühi XIX, 6, 1913.

hanesi 1906'da ikinci kez büyütüldü. İtalya'dan getirilen 650 beygir gücündeki buhar motoruyla yıllık un üretimi 49.000 kilograma çıkarılmış, dört yıl öncesine göre büyük ilerleme kaydedilmişti. Ne var ki imalathane modern makinalara sahip olmasına karşın, demiryolu ve limana uzak düşmesi önemli bir dezavantajdı. Küçük bir rıhtım ve asansörlü ambar yapılması bir ölçüde faydalı olmuş, ancak konumdan kaynaklanan dezavantajlar giderilememişti. Daha da vahimi, imalathanenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genel geri kalmışlıktan olumsuz etkilenmesidir. Ayrıca İstanbul ve diğer şehirlerdeki un imalathaneleri gibi Allatini imalathanesi de yerli un kullanıyordu, yerli unun bir sakıncası vardı; Osmanlı üreticisi hububatı modern un makinalarında kullanılmaya uygun hale gelecek şekilde tertemiz ayıklamıyordu. Dolayısıyla Allatini (diğer imalathaneler gibi) çoğu zaman yabancı hububatı tercih ediyor, Makedonya tahıl tarlalarının yakınlığını avantaja dönüştüremiyordu.[16]

1906'da Selânik'te iki makarna fabrikası kuruldu. Bunlardan biri buhar gücüyle çalışıyor ve üstün kalitede üretim yapıyordu. Olympos bira fabrikasının asıl kurucusu olan ve sonradan La Societe Anonyme Brasserie Olympos adlı anonim ortaklığa dönüşen Modiano, Fernandez ve Company firması Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Misrachi, Fernandez ve Company firmasının yönetimine geçmişti. Yirminci yüzyılın başında, bira fabrikası hem yöreye yönelik üretim yapıyor, hem de İstanbul ve İzmir'e ihraç ediyordu. Allatini un imalathanesi gibi bira fabrikası da üretim kapasitesini büyük ölçüde arttırmıştı; fabrika modern buhar makinası için genellikle Zonguldak kömürü kullanmış, 1908'den sonra ise merkezi elektrik sistemine kavuşmuştur. 1909-1913 arasında dört Rum ortağın finansmanıyla

16 *a.g.e.*; Stich (1929); FO Annual Series 4579, 1909 yılı.

ikinci bira fabrikası kuruldu. Bu ortaklar, Musevilere ait Olympos bira fabrikasının Rum müşterilerini çekmek için milli unsurlardan yararlanma yoluna gitmişlerdir. Olympos bira fabrikasında aynı zamanda buz üretilen ayrı bir bölüm bulunuyordu. 1900'de günlük buz üretimi on tonu bulan bu bölüm limandaki gemilere de satış yapıyordu. 1906'da Selânik'te iki atölye o zamanlar için nispeten lüks sayılan buzdolabı üretiyordu. 1901 yılına doğru yeni bir sabun fabrikası açılmış, Marsilya, Midilli ve Girit Adası'ndan gelen düşük kaliteli ithal sabunların yerine üretim yapıyordu. Bir yıl sonra da yörenin parfüm fabrikaları sermayelerini artırıp, ithal esans, pudra ve sabunları daha düşük fiyattan satmaya başlamışlardı. Bu imalatçılar Selânik dışında İstanbul, İzmir ve Beyrut'a da mal satmışlardır. 1907'de Selânik'te bulunan yedi sabun firması günde toplam 160.000 kg'a yakın imalat yapıyordu. 1880'lerin başında bazı Rum ve Maltalılar önceleri ithal edilen sandalyelerin imalatını yapmak üzere atölyeler açtılar. 1905'te şehir, harıl harıl işleyen bir mobilya fabrikasına sahip oldu. 50-70 kadar çalışanıyla, fabrika ileriki yıllarda daha da gelişti. Ayrıca bir de yetmiş kişinin çalıştığı bir ahşap işleme fabrikası bulunuyordu. 1907'ye kadar iki olan tabakhane sayısı, Nouchia Fils ve sekiz ortağının açtığı yeni tabakhaneyle üçe ulaştı. Dört yıl sonra, 1911'de, Selânikli Calderon ve Arvesti firması imparatorluğun Avrupa vilayetlerinde ilk ayakkabı fabrikasını açtı. Sadece askeriyeye çalışan fabrika, 75 makinayla günde 600 çift postal üretiyordu.

Bu döküme bir de 1906'da faaliyet gösteren beş matbaayı eklemeliyiz. Hepsi iyi makinalarla donatılmış matbaalar Osmanlıca, Yunanca, Bulgarca okul kitapları yanında Osmanlıca, Yunanca, Fransızca ve İbranice gazete basıyordu. Yine aynı tarihlerde güneş ve yağmur şemsiyesi, yapma çiçek, yük arabası, çimento, rakı, kanyak ve rom imalatı yapan

atölyeler de mevcuttu. Bütün bunlara ilaveten şehirde iki maden suyu fabrikası, çoğunlukla Makedonya'nın iç bölgeleriyle iş yapan üç tane büyük ve modern şeker fabrikası bulunuyordu.[17]

Osmanlı İmparatorluğu'nda fabrikatörler arasında bu kadar çok Musevi'ye sadece Selânik'te rastlanır. Allatini ailesi imparatorluğun Avrupa vilayetlerindeki en tanınmış ve önemli sanayi grubuydu. Un ve ipek sektöründe önemli başarılara imza atan Allatini'ler servetlerini tarım ürünleri ihracatından kazanmışlardı. Aile bu servetle ilkin şehirde buharlı un imalathaneleri, daha sonra da yine buharlı tuğla fabrikası açmış ve 1890'larda İtalyanlardan teknik yardım alarak sözü edilen tuğla fabrikasını modernize etmişti. Allatini ailesi Makedonya'nın çeşitli yerlerinden Selânik'e yapılan tütün ihracatında söz sahibiydi. 1880'li yılların ortalarından itibaren Macar, Amerikan ve diğer yabancı tüccarlar piyasayı ele geçirerek, yerli tütün imalathanelerini tasviye etmeye başladı. Bunun üzerine 1895'te Allatini tütün imalathanesi tütün ticaretini finanse etmek için Selânik Ticaret Ltd'i kurar ve böylece Macar Herzog and Company firması ardından tütün sanayisinin iki numaralı patronu olarak saltanatını korumayı başarır.[18]

Selânikli Musevi tüccarlar -Capandji, Jahiel ve Benussan- 1911'de Niausta'da anonim şirket olarak kurulan kumaş fabrikasının başlıca finansörlerindendi. Misrachi, Fernandez ve Torres'ler gibi önde gelen Musevi aileleri Selânik'in fabrikalara kavuşmasında önemli bir rol oynamışlardı. Allatini ailesi ilkin Fernandez ve Misrachi aileleriyle ittifak oluşturdu, sonra Torres ailesi ile evlilik ittifakları tesis etti. Bütün fabrikaları çok ortaklı olmakla birlikte, 1908 yılın-

17 *k und k* 1900, II, 7; 1901, XIX, 2; 1902, XVIII, 2; 1905, XX, 6, 1906, XXI, 3; 1907; XXI, 5.

18 Bühl 1912, XVIII, 7.

dan sonra Allatiniler ekseriyetle hisse senedi çıkaran firmalarla haşır neşir oldular.[19]

### *Sanayi İşçileri*

Selânik güçlü imalat yapısı sayesinde görülmemiş yoğunlukta sanayi işçisini barındırmıştır. Bir tahmine göre yirminci yüzyılın başında Selânik imalat sektöründe çalışan işçi sayısı 20.000 idi; bu rakam ulaştırma sektöründe çalışanların dört katıydı ve toplam şehir nüfusunun belki de yüzde 17'sine karşılık geliyordu.

Selânik'teki işçilere ve çalışma koşullarına ilişkin bilgilerimiz gerçekten de çok sığ. Loncalar ondokuzuncu yüzyılın yarısından itibaren bariz bir şekilde görünürlük kazanıyor. 1860'larda şehirde çoğu ulaştırma sektöründe olmak üzere 100'ün üstünde lonca yasal olarak varlığını sürdürüyordu. Loncaların sadece dörtte birinde farklı dinlerden üyeler biraraya gelmişti. Diğer Osmanlı şehirlerine göre, bu oran düşük olmakla birlikte, işçiler arasındaki ağırlıklı grubun Museviler olduğu düşünülürse bu hiç de şaşırtıcı değil. Selânik'teki Musevilerin yaşantısını anlatan Joseph Nehama'ın işçi kuruluşlarına dair çizdiği portre, işçi sınıfı gerçeklerinden ziyade ideal olanı yansıtıyor (Zaten anlatısını ondokuzuncu yüzyılın başına ait kaynaklara dayandırıyor). Yazarın anlattıklarından tüm esnaf-zanaatkârların loncalarda toplandığı sonucu çıkıyor. En güçlü loncaların, Arnavut tabakhane işçileri ve yazarın esnaf kategorisine soktuğu Musevi hamallar (*charretier*) tarafından kurulduğunu öğreniyoruz. Her loncanın başında bir kahya bulunduğunu; kahyanın uyuşmazlıklarda hakemlik ettiğini; cezai müeyyide uygulandığı-

19 Diğer kaynaklar yanında 17. notta anılan kaynaklara bkz.; ayrıca RCC 1888, Selânik, 25Temmuz 1883.

nı; lüzumsuz gördüğü dükkânları kapattığını ve kendi loncasının devletle ve diğer loncalarla olan ilişkilerini düzenlediğini görüyoruz. Hangi mertebeden ve meslekten olursa olsun tüm işçiler için esas olan iş ahlakıymış; tartma, ölçme ve diğer ticari işlemler tam bir dürüstlük içinde yapılırmış.[20]

Bazı Osmanlı şehirlerinde, loncalar imparatorluğun çöküşüne dek aktif ve önemli olma özelliğini korumuştur. Belki bu, Selânik'te de böyleydi. Ancak 1850'den sonra gelişme kaydeden sanayi dallarına ve buralarda genellikle kadın emeği kullanıldığına bakılırsa, Selânik'teki esnaf loncalarının ondokuzuncu yüzyıl sonlarında epeyce güçten düşmüş olması daha akla yakın bir ihtimaldir (daha önce belirtilenlerden de anlaşılacağı üzere ulaştırma işçilerinin kurduğu loncalar etkinliklerini önemli ölçüde korumuşlardır).

Girişimciler fabrika üst yönetici ve müdürlerinin çoğunu yurtdışından getirtiyordu. 1880'li ve 90'lı yıllarda pamuk bükümhanelerini İngiliz müdürler yönetiyordu; onlara, kalacak yer ve nispeten yüksek maaş veriliyordu. Aynı şekilde 1890'ların ilk yıllarında tütün rejisinin başında bir İngiliz vatandaşı bulunuyordu. Allatini tuğla fabrikasında üretime İtalyan uyruklular yön veriyordu. Yüzyılın başında ipek sarım atölyelerini yönetenlerin ekserisi yine İtalya'dan gelmeydi.[21]

İşçiler ise genellikle yöre halkındandı. Ucuz olduğundan her yerde kadın emeğinden bol bol yararlanılıyordu. Tekstil atölyelerinde çalışan kadın sayısı sekiz-yirmi arasında değişmekteydi. 1880'lerde şehirdeki pamuk bükümhanelerinde çalışan toplam 800 işçinin tamamı Museviydi (Bulgarları çalıştıran Wodena bükümhanesi hariç, bölgenin diğer yer-

20 Selânik VS 1307/1889, s. 231. Nehama (1978), s. 576. Selânik'teki Yahudilerin yaşantısını anlatan bu önemli kaynakta, maalesef, ekonomi ve emek tarihine ilişkin konulara rastlayamıyoruz.

21 GB FO 195/240, 3/27/1846, Blunt, Selânik; 17 notta anılan kaynaklar; RCC 1888, Selânik, 25 Temmuz 1883.

lerindeki işçiler Rum'du). Selânik bükümhanelerinde çalışanların dörtte üçünde on iki-on sekiz yaşları arasında kızlar, aynı yerdeki yaşıtları erkek işçi ücretlerinin tam tamına yarısına denk gelen başlangıç ücretleriyle çalışıyorlardı. İş şafakla başlıyor karanlık çökünceye kadar devam ediyordu. Dolayısıyla iplik bükümcüler yazın on beş saat, kışın ise on saat çalışırlardı. Akşam yemeği için 35 dakika molaları vardı, ancak kahvaltı için sabah molası verilmiyordu. Bazen genç kızlar çeyiz parasını biriktirdikten sonra fabrikadan ayrılır ama çoğu kez evleninceye kadar çalışırlardı. Selânikli Musevi kızları için bu takriben 15 yaş demekti.[22]

Allatini tuğla fabrikası (kil ocağı da dahil) yaklaşık 200 işçiyi istihdam ediyordu; gençler 1912'de on kuruş, diğerleri ise 16-18 kuruş yevmiye alıyorlardı. Rum ve Bulgar işçiler çoğunluktaydı. Bu hususun altını özellikle çizmekte fayda var; çünkü Ortadoğu ekonomisini inceleyen bazı gözlemciler işverenlerin salt aynı milliyet ve dinden kişileri işe aldığını savunuyorlar. Bunu uygulamanın, özellikle işgücüne erişim gibi gerçek avantajları vardı, ancak sözü edilen kurala burada riayet edilmediğini görüyoruz. Musevilere ait bu tuğla fabrikasında yönetimin, farklı dinlerden işçileri çalıştırdığını gözlemliyoruz. 1912'de Musevilere ait Olympos bira fabrikasında da benzer bir duruma rastlanır. Fabrikanın seksen dolayında işçisinden, makina bölümünde çalışanlar genellikle Rum, malt hazırlama ve mayalama işlemlerini yapanlar ise Bulgardı. Bulgarlar aynı zamanda meyhaneleri de işletiyorlardı.[23] İşin kesintiye uğramamasını isteyen Musevi girişimcilerin özellikle Hıristiyan işçileri tercih ettikleri söylenmektedir. Selânikli Musevi işçiler Sebt gün-

22 FO195/299, 3/27/1846, Blunt, Selânik; A&P 1893-4, 97, 5581, Selânik, 1891-2 yılları, Blunt, Selânik, 9/30/1893; 17. notta anılan kaynaklar.

23 RCC, LC Microfilm Reel 35, Selânik 1902 yılı; *k und k* 1900, XX, 7 ve 1901, XIX, 2.

lerinde çalışmayı reddettiklerinden, sanayiciler teknolojinin gereklerinin dini uygulamalarla çelişmesi yüzünden işçilerini Musevi olmayanlar arasından seçmeyi tercih etmişlerdir.[24] Yine de şişeleme işlemlerinde çalışanlar ağırlıklı olarak Bulgar ve Yahudi işçilerdi. Selânik'teki ipek fabrikalarında 1889'da 450 işçi çalışıyordu. 1911'de açılan ayakkabı fabrikasında çalışan işçi sayısı ise yaklaşık altmıştı; ancak bu işçilerin etnik kökenleri ile cinsiyetlerine dair bilgi yoktur. Allatini bükümhanesinde işin çeşitli aşamalarında çalışan işçi sayısı 1912'de 100 idi; yalnız yirmi işçi bizzat bükümhanenin içinde çalışıyordu.[25]

Tütün tasnif ve işleme tek başına Selânik'te en kalabalık işçi kütlesini barındıran iş koluydu. Yaklaşık 4.000-5.000 kişi (bu rakam Kavala bölgesinde en az 15.000, İskeçe'de en az 5.000 idi) tütün tasnif ve paketleme işinde çalışıyordu. Bir sürü atölyede işçiler üreticiden gelen tütün balyalarını çözer, renk ve kaliteye göre tütünü yeniden tasnif edip, paketlerlerdi. İskeçe gibi bazı bölgelerde en çok erkek işçiye rastlanırken, Kavala'da tütün işleme işinde erkek-kadın oranı yarı yarıyaydı. Tütünün tasnif edildiği Selânik atölyelerinde ise çalışanların büyük çoğunluğu kadınlardı. Tütün tasnif ve paketleme işlerinde çalışanların yanı sıra, 1883'te çoğunluğunu Yahudilerin oluşturduğu 250 kişi de tütün rejisinde sigara imalatında çalışıyordu. 1891'de üçte ikisi kadın ve 270'i Yahudi olmak üzere sigara imalatında çalışan 300 işçinin başında 15 ustabaşı vardı. Ayrıca aynı fabrikada yüzde 83'ünü kadınların oluşturduğu 60 Rum ve Bulgar işçi ile 5 tane de Türk bekçi bulunuyordu. Bir işgünü 9 saatten oluşuyordu; kadınların ücretleri erkeklerinkinden en az

24 Centre (1967), s. 237, kaynağa göre limandaki Yahudi işçiler cumartesileri çalışmaya yanaşmıyorlardı. Rum işçiler de sayıca yetersiz olduğundan yabancı gemiler programlarını değiştirmek durumunda kalıyorlardı.

25 GB A&P 1893-4, 97, 5581, Blunt, Selânik, 30 Eylül 1893.

yüzde 50 azdı. Hepsi beraber 335 eden toplam işçinin yüzde 90'ı Yahudiydi.[26] Ondokuzuncu yüzyıl sonları ile yirminci yüzyıl başlarında Selânik'te ücretlerin yükselip, militan işçi eylemlerinin ve işçi örgütlenmelerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmedik derecede yoğunluk kazanması birbirine eklenen benzersiz koşulların ürünüdür. Hiç şüphesiz Selânikli işçiler imparatorluğun siyasi açıdan en fazla bilinçlenmiş işçi sınıfını oluşturuyorlardı. Selânikli işçilerin ücretlerindeki artış 1896'lardan sonra başlar. Ücretlerdeki iyileşmenin bir sebebi de Osmanlı ürün fiyatlarının genel olarak artmasıdır. 1873-1896'da tüm dünyada görülen buhranın sona ermesiyle işçi ücretlerindeki artışlar da yavaşlamıştır. Fakat Selânik'e has koşullar yöredeki işçi ücretlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun başka hiçbir yerinde görülmedik oranda artmasına vesile olmuştur. 1906'da vasıfsız erkek işçilerin ücretleri 5-8 kuruşa, vasıflı işçilerinki ise 15 kuruşa kadar yükseldi; ancak kadın ve genç kızların ücretlerindeki artış 3-8 kuruşta kalmıştı. 1896'dan itibaren enflasyon altında ezilen tütün rejisi işçileri 1904'te greve gitmişler, yine aynı yıl ayakkabıcılar da (*cordonnier*) greve girmişlerdi. 1905'de tekstil işçileri işi bırakma eyleminde bulunmuşlar, 1906'da onları Allatini tuğla fabrikası işçileri takip etmişti. Çeşit çeşit yeni fabrikaların kurulmasıyla işçiler kıymete binmiş, çok geçmeden işveren işçi bulmak için açık arttırmaya çıkar hale gelmiştir. Elimizde ayrıntılı veriler bulunmamakla birlikte, şurası kesin ki işçiler daha iyi ücretlerle fabrikadan fabrikaya transfer olmuştur. Yerli tütün sanayisi, Osmanlı tütününe olan uluslararası talebin ve pek tabi tütün fiyatlarının fırlamasıyla birlikte diğer fabrikalardan çok daha yüksek ücretler teklif edebiliyordu. Durum böyle olunca Selânik'teki pamuk bükümhaneleri ile

26 Bühi 1912, XVIII, 7, bilhassa s. 331-7.

ipek sarım fabrikaları yüksek ücret ödeyememiş, bu yüzden işçiyi elinden kaçırarak, kan kaybetmiştir. Selânikli işçilerin militan eylemlere girişmesinde belirleyici rolü oynayan tütün üretimi ve ihracatındaki büyük artıştır.

Temmuz 1908 Jön Türk Devrimi ile yeni anayasa hükümeti Osmanlı işçilerine yeni fırsat ve özgürlükler vaadediyordu. Devrimi izleyen haftalarda ücret artışı talebiyle yüzlerce grev olayı patlak vermiş, başarılı işçi eylemleri Osmanlı hükümetinin aldığı önlemlerle alelacele bastırılmıştı. İmparatorlukta hemen hemen her işkolundan işçiler ayağa kalkmışlar; tekstil işçileri, garsonlar, berberler, demiryolu işçileri, eczacılar, tezgâhtarlar, yükleme işçileri ve daha pek çoğu ücret artışı talep etmişler ve sonuçta istediklerini elde etmişlerdir. Olympos bira fabrikasında 7-8 kuruş olan düz işçi ücretleri ilkin 11 kuruşa, grevlerden sonra 12 kuruşa yükselmişti. 1909'da Allatini un imalathanesi işçileri, iki hafta süren lokavtın ardından ücretlerde yapılan son derece tatminkâr artışlar sayesinde eskiden 10-11 kuruş alırken, 15 kuruş almaya başlamışlardır. 1913'e gelindiğinde Selânik'te kadın işçilerin asgari ücretleri 1906'ya göre iki kat artarak 7 kuruşa yükselmiştir.[27]

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarıyla yirminci yüzyıl başlarında bir başka önemli olgu olarak ortaya çıkan göçler Selânikli işçilerin lehine işlemiştir. Osmanlı uyruklarının imparatorluktan göçmesi kısmen Akdeniz havzasında görülen genel nüfus hareketliliğinin bir yansımasıdır. O zamanlar Sicilyalılar, İtalyanlar ve Rumlar akın akın Yeni Dünya'ya gidiyorlardı. Ancak Osmanlı topraklarından yeni diyarlara göçler Jön Türk yönetiminin ilk kez Osmanlı uyruklu Hıristiyan ve Yahudileri askerlik hizmetine tabi kılmasıyla yeni bir ivme kazanmıştı. Hıristiyan Osmanlı vatandaşları

---

27 Bühl 1904, VII, 4; *h und h* 1906, XXI, 3 ve 1907, XIX, 5.

-Rumlar, Ermeniler, Lübnanlılar- büyük kitleler halinde askerlikten ve dolayısıyla da imparatorluktan firar ediyorlardı. İşte o zaman piyasada işçi bulmak zorlaşmış ve buna bir de tütün sektöründeki atılım da eklenince işgücü açığı büyümüştür.

Böylece Selânikli işçiler müthiş bir pazarlık gücü ele geçirmişlerdi. Selânik'teki pek çok işçi 1908 Devrimiyle beraber başlayıp, daha sonra çığ gibi büyüyen bir harekete, yani işçi sendika ve birlikleri kurup sıkıntılarını yüksek sesle dile getirmeye girişmişlerdir. 1910'da Selânik'in önemli sendikalarını kuranlar tütün işçileri, iplik bükümcüler, hamallar ve Selânik-Manastır demiryolu işçileriydi. Ayrıca dülgerler, jüt bükümcüleri, garsonlar, ayakkabıcı ve sigara kağıt işçilerinin de sendika kurma hazırlıkları içinde olduğu bildiriliyordu.[28]

Çoğu işçi kuruluşu sınıf olgusuna dayalı değildi. Örneğin Yahudi ahşap işçilerinin (*menuisiers*) liderliğini imalathane sahipleri yaparken, Rum terzilerinin sendikasına bir doktor öncülük ediyordu. Hiç şüphe yok ki milliyetçi çekişmeler işçiyi sınıf birlik ve dayanışmasından yoksun bırakarak işçi hareketlerini büyük zaafa uğratmıştır. Osmanlı Rumları için milli kaygılar işçi sınıfıyla sosyalist görüşün önceliklerini hep gölgede bırakmıştır.[29]

Öte yandan milli farklılıkların aşılması yönünde verilen başarılı çabalara da Osmanlı İmparatorluğu içinde ilk önce Selânik'te tanık oluyoruz. Bunun yanı sıra Selânik sosyalist kuruluşların etkinliği açısından da çarpıcı bir şehirdir. Selânik'te diğer yerlere kıyasla daha yoğun görülen sendikalaşma hareketleri ile sosyalizmin işçiler tarafından yekten be-

---

28 GB Annual Series, 4597, 1910 yılı; Bühi 1913, XIX, s. 416'dan itibaren; Paul Dumont 1908 sonrası Selânik'teki işçi örgütleri üzerine epeyce yazmıştır; örn. bkz. Dumont (1975 ve 1992).

29 28. notta anılan kaynaklara bkz.

nimsenmesi bir ölçüde bölgedeki olağanüstü olumlu koşullardan kaynaklanmaktadır. Bu koşullar tütün sektöründeki büyük hamlenin yarattığı yüksek ücretlerin, sanayideki genel büyüme ve göçler yüzünden beliren işgücü açığının harmanlanması sonucu oluşmuştur. Ayrıca Selânik işçi hareketlerine şekil veren bir diğer unsur Osmanlı devleti ile çeşitli dini cemaatlerin çabaları ve Alliance Israelite Universelle'in programları sayesinde ulaşılan nispeten yüksek okur yazarlık oranıdır. Bölgenin kendine has işçi eylemlerinde payı bulunan etkenleri belirtirken şehrin konumunu, Batı Avrupa ve çeşitli Balkan şehirlerine uzanan bir ulaşım merkezi olarak rolünü de unutmamak gerekir. Ayrıca Selânik, coğrafi yakınlığı ve mükemmel demiryolu bağlantısı sayesinde, Bulgaristan gibi zengin sosyal-demokrat geleneğe sahip bir ülkeden gelen fikirlerin yanı sıra Avusturya-Macaristan, Almanya ve diğer daha kuzey ve batı istikametinden gelen fikirlerden de etkilenmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ilerici ideolojilerin bayraktarlığını yapmıştır.

Selânik'te sosyalizme benzersiz niteliğini kazandıran sosyalist hareketin tohumu, şehrin Yahudi tütün işçileri tarafından atılmıştır. Tütün işçilerinin kurduğu sendika, sınıf esasına dayalı işçi örgütlerinin ilk örneklerinden biridir. Ağustos 1908'de sendikanın Gevgeli, Kukush ve Selânik'teki 3.200 üyesinden yüzde 63'ü Yahudi, kalan kısmı ise Rum, Türk ve Bulgardı. Mayıs-Haziran 1909'da kurulup şehrin belki de en gözde sosyalist kuruluşları arasına giren La Federation Socialiste Ouvriere de Selonique en büyük desteği bu tütün işçilerinden almıştır. Federasyonun kurucu üyeleri A. Benaroya, A.J. Arditti, D. Recanati ve J. Hazan gibi militan İspanyol musevileri ve A. Tomov ve D. Vlahov gibi tanınmış Bulgar ve Makedonyalılardı. Kuruluşundan birkaç ay sonra Selânik'teki Club des Ouvriers'i bir Alman ziyaret etmişti. O sıralar Klüp, *Journal del Laborador/ Amele*

*Gazetesi* adlı dört dilde yayınlanan küçük bir gazetenin ikinci sayısını çıkarıyordu. O zaman klübün, Alman sosyal demokrasisi üzerine son derece bilgili olan 100 üyesi olduğu kaydediliyor. Federasyon kurulduğu günden, 1912'de Selânik'in Yunanlılar tarafından alınmasına değin Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli sosyalist kuruluşu olma özelliğini sürdürmüştür. 1910 yılında, federasyona bağlı on dört sendika vardır. 1912'de 8.000 kadar işçiyi çeşitli gösterilerde seferber etmesi federasyonunun gücünü göstermektedir. Birçok millet ve dinden işçileri bünyesinde toplayan federasyon asıl gücünü hangarlarda tütün tasnifini yapan Yahudi işçilerinden alıyordu. Bazı işçiler, özellikle de Bulgarlar, federasyonun Jön Türklerin maşası olduğuna, işçi sınıfını temsil etmediğine inanıyorlardı. Selânikli Yahudiler Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma fikrine şiddetle karşı çıktıklarından, onların hakimiyetindeki bu kuruluş da Osmanlıcı ve federatif devlet yanlısıydı. Federasyonun tutumu mutlaka devlete yaranma şeklinde algılanmamalıdır. Federasyonun tüm çabasının, milliyetçi söyleme dayalı siyasetin dışında kalmaya ve üyelerinin işçi sınıfı kimliğini ön plana çıkarmaya yöneldiğini söylemek daha doğru olacaktır.[30]

## KAYNAKÇA


Centre de recherches sur le Judaisme de Salonique (1967), *Salonique. Ville-Mère en Israel* (İbranice, Fransızca özet ile beraber) Kudüs ve Tel Aviv.

Dumont, Paul (1975), 'Une organisation socialiste ottomane: La Fédération ouvrière de Salonique (1908-1912)', *Etudes Balkaniques*, 1, ss. 76-88.

Dumont, Paul (1992), 'Naissance d'un socialisme ottoman', Veinstein, der. (1992) içinde, ss. 195-207.

Nehama, Joseph (1978), *Histoire des Israélites de Salonique*, VII, Selânik, yeniden basım.


30 28. notta anılan kaynaklara bkz; ayrıca Bühi 1912, XVIII, 7, s. 331-7.

Quataert, Donald (1993), *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge.

Stich, Heinrich (1929), *Die weltwirtschaftliche Entwicklung der Anatolischen Produktion seit Anfangs des 19 Jahrhunderts*, Kiel.

Urquhart, David (1833), *Turkey and its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; the State and Prospects of English Commerce in the East*, Londra.

Veinstein, Gilles, der. (1992), *Salonique, 1850-1918. La 'ville des Juifs' et le reveil des Balkans*, Paris.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

# CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNDE SINIF BİLİNCİNİN OLUŞMASI, 1923-45

*Feroz Ahmad*

1923'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla beraber, ülkenin Müslüman vatandaşları kimlik sorunuyla yüz yüze geldiler. Çok dinli bir imparatorluktan ulus-devlete geçiş süreci yaşanmaktaydı. Bu yeni devlet, eskisine oranla daha homojen olmakla birlikte, yine de son derece karışıktı. "Türk" tabiri artık yaygın olarak kullanılıyordu, ama anlamı açıklığa kavuşturulmamıştı. Kürt, Laz ve Çerkez sözcükleri de daha az duyuluyor değildi. Dillerden düşmeyen bir başka kelime ise "millet"di. Ancak millet deyince akıllara hâlâ "Osmanlı Milleti" geliyordu. Bu millet artık çok büyük oranda Müslüman'dı.

Anadolu'daki gayrimüslim halk, 1913'den 1923'e kadar süren savaşların neticesinde gitmiş ve Lozan Konferansında nüfus mübadelesi konusunda varılan anlaşma bu sürece noktayı koymuştu. 1927 nüfus sayımına göre 13.6 milyonluk toplam nüfusun yüzde 2.6'sı gayrimüslimdi. Savaştan önce ise bu rakam yüzde 20 dolayındaydı. Çağdar Keyder'in "savaştan önce bugünün Türkiye'sinde yaşayan her dört kişiden biri gayrimüslimdi" sözleri durumun çarpıcı-

lığına bir örnektir.[1]

Demografik yapıdaki bu değişim Türk'ü tanımlama işini çok değil, bir nebze kolaylaştırmıştı. 19 Şubat 1920'de (muhtemelen daha sonrasında da) İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'da 'Türk' ve 'millet' kelimeleri hararetle tartışılıyordu. Mebuslar arasındaki ortak görüş "Türk" kelimesinin çeşitli etnik grupları içerdiği yolundaydı. Milletten ise "Osmanlı Milleti" anlaşılmalıydı. Karesi mebusu Abdülaziz Efendi şöyle diyordu: 'Bundan maksat Türk, Kürt, Laz gibi anasır-ı muhtelife-i İslamiyedir. Bu böyle midir? ('Hayhay böyledir' sedaları, alkışlar). Eğer Türk kelimesinin manası bu değilse, rica ederim, Türk tabiri yerine anasır-ı İslamiye (İslam unsurlar) densin'[2] 1920'lerin başlarında hâlâ İslamcı olan, daha sonraları Türkçülüğe geçen Doktor Rıza Nur da Abdülaziz Efendi ile hemfikirdi. Erzurumlu Hüseyin Bey bir adım daha giderek Yahudilerin bile "Türklüğe" dahil edilmesini teklif ediyordu.[3]

Bütün bunların son Osmanlı Meclisinin hislerinden ibaret olduğunu Milliyetçilerin görüşlerini yansıtmadığını düşünenler için Mustafa Kemal'in 1 Mayıs 1920'de Ankara'daki Meclis'te tıpa tıp aynı görüşleri ifade ettiği şu sözlerine kulak vermekte yarar var: "Beyler burada maksut olan ve

---

1 Keyder (1987), s. 79. Gayrimüslimlerin ülkeyi terketmesi yeni cumhuriyetin toplumsal ve ekonomik hayatını derinden etkilemişti. Gazeteci Suphi Nuri İleri) şu tespitlerde bulunuyordu.

> Türkiye'de üretici ve tüccarlar Rum ve Ermeniydi. Onlar gitti, yerleri bize kaldı. Peki onların yerini doldurmaya muktedir miyiz? Türkler İzmir'in, Karadeniz'in Hıristiyan tüccarlarının yerine geçebilir mi? Savaştan önce, ihracatımız ne kadardı; şimdi ise ne kadar? Ticaretten anlıyor muyuz? Şu aşikâr ki, ticaret durgun, halk acı ve yoksulluk içinde kıvranıyor, ortalık işsiz insanlardan geçilmiyor...
>
> Henderson'un, Kedleston Markizi Curzon'a gönderdiği mektupta İleri'den (20 Kasım 1923) yapılan alıntı, İstanbul, 24 Kasım 1923, FO371/9172.

2 Tunaya (1986), s.193, not 37.

3 *a.g.e.*

meclisi alinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslamiyedir."[4]

Okumuş yazmış, eğitimli tabakanın zihninde kimlik konusunun hala netleşmemiş olduğuna bakılınca, işçilerin geldiği daha alt tabakaların kafalarındaki karışıklığı tahmin etmek zor olmasa gerek. Bu tabakanın kimlik duygusu daha geleneksel temellere dayanıyordu. "Millet" kelimesi Osmanlıcılık ideolojisinden ziyade dini çağrışımları taşıyordu. Çoğunluğu zanaatkârlıktan gelme işçiler daha önceden edinmiş oldukları beceri ve disiplin sayesinde yeni kurulan fabrikalarda çalışabilecek durumdaydı. Birinci Dünya Savaşı'nda hükümetin eğitim için Almanya'ya gönderdiği işçiler ya usta zanaatkârlardan ya da genç öğrencilerden oluşmaktaydı. Bu insanların kimliklerini tanımlayan şey zanaatlarıydı, sınıf bilincinden tamamen yoksundular; ancak bir kısmı Almanya'da yarım yamalak da olsa sınıf konusunda bilinçlendiler. Aslına bakılırsa İttihat ve Terakki Cemiyeti politik nedenlerle lonca bilincinin daha faydalı olduğunu düşünerek lonca tipi oluşumları teşvik etti. Nitekim böyle lonca zihniyeti taşıyan işçileri politik amaçlı yürüyüş ve gösteriler için seferber etmek daha kolaydı. Tıpkı 1914 Eylül-Ekim aylarında kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılmasını kutlama etkinliklerinde olduğu gibi...

Zafer Toprak, 1910 Şubat'ından (cemiyetlere ilişkin yönetmeliğin yürürlük tarihi) Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek İstanbul'da kurulan 51 esnaf ve zanaatkâr cemiyetinin listesini çıkarmıştır. Her cemiyetin kurucu üye sayısı toplandığında 11.760 kişiyi bulmaktadır. Bu sayı küçük atölyelerde çalışan kadın ve erkeklerin epeyce geniş bir işgücünü[5]

4 Atatürk (1961), s. 73.

5 Toprak (1982), s. 401-2.

temsil ettiğini göstermektedir. İstanbul esnafının çalıştığı iş kollarına ayna tutan bu listeye göz atmakta yarar var:

1. Turşucu Esnafı Cemiyeti
2. Ekmekçi Cemiyeti
3. Kantar İmalcı Esnafı Cemiyeti
4. Simitçi ve Ekmekçi, Börekçi, Kurabiyeci ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti
5. Bedestan-ı Atik (antika mezatçıları) Esnafı Cemiyeti
6. Nakkaş, Sıvacı, ve Kalemkâr Esnafı Cemiyeti
7. Saraç Esnafı Cemiyeti
8. Kereste Merkepçi Esnafı Cemiyeti
9. Hakkak Esnafı Cemiyeti
10. Lağımcı ve Kuyucu ve Ocak Süpürücü Esnafı Cemiyeti
11. Uzun Çarşı Esnafı Cemiyeti
12. Araba İmalcı Esnafı Cemiyeti
13. Kahve Değirmenci Esnafı Cemiyeti
14. Markasya Deniz Amelesi Cemiyeti
15. Sepetçi Esnafı Cemiyeti
16. Binek Arabacı Esnafı Cemiyeti
17. Celep Esnafı Cemiyeti
18. Saka Esnafı Cemiyeti
19. Saatçi Esnafı Cemiyeti
20. Havyarcı Esnafı Cemiyeti
21. Toptancı Sığır Kasap Esnafı Cemiyeti
22. Bağçevan ve Çiçekçi Esnafı Cemiyeti
23. Hamal Esnafı Cemiyeti
24. Ekmekçi Esnafı Cemiyeti
25. Kasap Esnafı Cemiyeti
26. Taze Balık Satıcı Esnafı Cemiyeti
27. Tahin Helvacı Esnafı Cemiyeti
28. Mest Dikici Esnafı Cemiyeti
29. İpçi Esnafı Cemiyeti
30. Kaldırımcı Esnafı Cemiyeti

31. Hamamcı Esnafı Cemiyeti
32. Peynirci Esnafı Cemiyeti
33. Deniz Sandalcı Esnafı Cemiyeti
34. Kuyumcu Esnafı Cemiyeti
35. Osmanlı Terziler Cemiyet-i İttihadiyyesi
36. Deniz Sandalcı Esnafı Cemiyeti (33'den farklı mı?)
37. Mavuna ve Salapuryacı Esnafı Cemiyeti
38. Sigara Kağıtçı Esnafı Cemiyeti (genellikle kadınlar ?)
39. İnekçi ve Sütçü Esnafı Cemiyeti
40. Haliç Piyade Kayık ve Sandalcılar Esnafı Cemiyeti
41. Leblebici Esnafı Cemiyeti
42. Muhallebici Esnafı Cemiyeti
43. Şekerci Esnafı Cemiyeti
44. Bakkal Esnafı Cemiyeti
45. Yufka ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti
46. Kıraathaneci ve Kahveci Esnafı Cemiyeti
47 Manifaturacı ve Tuhafiyeci Cemiyeti
48. Terzi Esnafı Cemiyeti
49. Şerbetçiler Esnafı Cemiyeti
50. Otelciler Esnafı Cemiyeti
51. Culha Esnafı Cemiyeti

Bu liste o dönemdeki esnaf-zanaatkâr kesimlerin tamamını içermiyor. Müslümanların varlığını hissettirdiği çok sayıda meslek kolu eksik olmakla birlikte, sınıf bilincinin oluşmasını engelleyecek biçimde katıksız bir iş bölümünü görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sussnitzki'nin söylediği gibi[6] büyük oranda etnik ayrıma dayanan bir iş bölümü olmuş olsaydı, ekonomik rekabet neticede etnik ve dini duyarlılığın daha fazla kabarmasına yol açardı. İttihat ve Terakki'nin sosyal ve ekonomik politikası 'milli ekonomiyi' güçlendirip, bir 'milli burjuvazi' yaratma amacını güdüyordu.[7]

6 Sussnitzki (1966), s.114-25.

7 Ahmad (1980), s.329-50 ve Toprak (1982), ilgili eserin çeşitli yerlerinde.

Bu, ancak azınlıkların ekonomideki hakimiyetlerini kırarak başarılabilirdi; o halde mücadelenin toplumsal yönünden ziyade 'milli' yönü öne çıkarılmalıydı ya da en azından azınlıklar, sömüren sınıf olarak lanse edilmeliydi.

Jön Türk döneminin işçileri, bir yandan muhafazakâr güçlere karşı siyasi mücadelenin verildiği, diğer yandan iç meselelerin, emperyalist güçlerin varlığı altında uzun süre gölgelendiği ve Hıristiyan azınlıkların milli bilinç kazandığı çalkantılarla dolu o on yılda olgunlaşmışlardı. İttihat ve Terakki ilkin bir siyasi örgüt daha sonra ise hükümet sıfatıyla halkı davaya çekmiş ve bir anlamda hakların ancak savaşılarak elde edilebileceği kanısını yerleştirmişti. Aynı zamanda savaşlardan, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkler devlete ve topluma daha eleştirel gözle bakar olmuş, bir dava için ancak menfaatleri varsa seferber olma özelliği geliştirmişlerdi. Zaten Kemalistler de köylü ve işçileri harekete geçirmek için az ter dökmemişlerdi. Çünkü bu insanlar uğruna savaşmaları istenen davanın, ne olduğunu iyice bilmeden, mücadeleye katılmaya yanaşmıyorlardı.

Savaşın sonunda, cılız da olsa hâlâ varlığını sürdüren modern işgücü içinde, sömürüldüklerinin farkına varan ve çıkarlarının daha o günden 'patron' adıyla anılmaya başlamış işvereninkiyle çakışmadığını anlayan çekirdek bir işçi kitlesi vardı. Savaş sırasında sıkı yönetim altındaki imparatorlukta herhangi bir işçi kıpırdanması veya örgütlenmesine fırsat verilmemişti. Ancak 1918'de çöküşün ve devrimin eşiğinde olan Almanya'da durum hiç de öyle değildi. Oradaki Türk işçi ve öğrencileri Nejat Ethem gibi radikal kişilerin rehberliğinde solun etkisi altına girerek, Türkiye İşçi ve Köylü Partisini kurmuşlardı. Partinin yayın organı "Kurtuluş" 1919'un 1 Mayıs günü yayın hayatına başlamış ve aynı yıl daha ileriki tarihlerde, bu kişiler İstanbul'a dönerek Türkiye İşçi Derneği'nin, kurulmasında öncü olmuşlardı.

Çoğu Rum ve Ermenilerden oluşan bir grup işçi ise Beymelmilel İşçiler İttihatı'nı vücuda getirmişlerdi.[8]

Milli mücadeleyi yürütenlerin Yunan Ordusuna ve padişah yandaşlarına karşı başlattığı Kurtuluş Savaşı'nda işçiler milli mücadeleden yana saf tutmuşlardı. Sovyetlerin milli mücadeleyi desteklemesi, mücadelede yer alan işçilerin vatanperverlik duygusunu ideolojik bir kıvılcımla beslemişti belki de. Bolşevik İhtilali'nin Anadolu'da nasıl karşılandığı konusu hâlâ araştırılmayı bekliyor. Ancak İstanbul basını takip edildiğinde, Lenin'in Rusya'yı savaştan çıkararak, Almanya ve müttefikleriyle ayrı bir barış antlaşması yapacağını ümit eden İttihatçıların Kerensky'nin devrilmesini memnuniyetle karşıladıkları ortaya çıkıyor. Nitekim Mart 1918'de Lenin kendisinden umulanı Brest-Litovsk'da yapmıştır. Basın ihtilale geniş yer vermiş, her ne kadar Lenin'e kalıcı gözüyle bakılmasa da, başarılarına alkış tutulmuştur. Bolşevik İhtilali Türkiye'yi derinden etkilemişti; nitekim 1 Mayıs kutlamaları da işçiler ile aydınların politize olmalarının bir tezahürüdür. 1920'de Karadeniz'in liman şehri Trabzon'da 1 Mayıs vesilesiyle yapılan gösterilerde Enver Paşa ve Lenin'i metheden sloganlar atılmıştı;[9] o zamanlar Mustafa Kemal adı pek telaffuz edilmiyordu.

1919-1922 yılları arasında Kemalistler varolma mücadelesi verirken milliyetçilik ve enternasyonalizm el ele gider. Kemalistler korporatif halkçılık ideolojilerine aykırı düşen sosyalist işçi hareketlerine göz yummak durumunda kalırlar; işçiler geniş bir tabana yayılan milliyetçi hareket içinde belli derecede özerklik elde etmişlerdi. İşte milliyetçi Ankara ile işgal altındaki İzmir ve İstanbul'da işçiler 1 Mayıs

8 *Kurtuluş* (1975), s.9-22 ve Sülker (1968), s.11-122.

9 Şehmus Güzel'in Türkiye'de 1 Mayıs kutlamalarının tarihçesi üzerine *İlâhiye Doğru* dergisinde yayınlanan makalesi, 14 Mayıs 1989, s.33.

1921'i bu koşulların etkisiyle kutluyorlardı. Kutlama ve yabancı karşıtı gösterileri Eylül 1919'da kurulan Türkiye İşçi ve Köylü Sosyalist Partisi organize ediyordu. Hatta gözden ırak bir liman şehri olan Mersin'de, Fransız donanmasına karşı protestolar düzenliyor ve "Çok Yaşa 1 Mayıs", "Kahrolsun Emperyalizm" sloganları atılıyordu.[10]

İşçiler, milli mücadelede önemli bir rol oynadılar. Ancak bu rolün niteliği ve etkisi hâlâ el atılmayı bekleyen ciddi bir araştırma konusudur. Şu kadarını söyleyebiliriz: Milli mücadeledeki yerleriyle işçiler Şubat 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde kendilerini temsil ettirebilmişlerdir. İşçilerin grubunu kontrol altına alıp yönlendirmek isteyen Kemalistler, grubun başına bir işçi temsilcisi yerine kendi yandaşlarından Aka Gündüz'ü koymuşlardır. Aka Gündüz'ün uzaktan yakından işçilikle alâkası yoktu. Kendisi siyaset yazarı olup, Jön Türk döneminde ünlenmişti. Zekâsı ve belagattaki ustalığı sayesinde işçileri sindireceği düşünülmüştü. Kemalistler işçileri kadın-erkek diye gruplara bölüp, İzmirli Rukiye Hanım'ın liderliğinde kadınların ayrıca temsil edilmesini ayarlamıştı. Rukiye Hanım da işçi değildi. Ne var ki işçiler programlarını, taktire şayan bir şekilde, hiç vesayet altına girmeden ortaya koymuşlardı; muhtemel ki, işçilerin bu başına buyrukluğu, onların çabucak üstesinden gelinebileceğini uman Kemalistleri şaşırtmış, hatta tedirgin etmişti.

Programdaki istekler ekonomik hususlarda yoğunlaşmış ve işyerindeki olumsuz koşulların düzeltilmesini hedeflemişti. İstekler arasında işgününün sekiz saatle sınırlandırılması, cumanın dinlence günü olarak ayrılması ve bir işletmede bir yıl sonunda işçiye yıllık tatil izni verilmesi yer alıyordu. Ayrıca, amacı işçilerin sınıf olarak konumunu güçlendirmek olan bazı öneriler de vardı ki, daha güçlü bir

10 Güreli (1979), s.15 ve Tunaya (1952), s. 438-9.

kimlik duygusu yaratmak, dayanışma ve işbirliği simgelerinden yararlanmak için örgütlenme hakkının verilmesi isteğini içeriyordu. Çalışan insanları tanımlamada daha muğlak ve genel bir deyim olan ve beceri değil kas gücüyle bağdaştırılan 'amele' yerine 'işçi' deyiminin kullanılması grubun bir başka önerisiydi. Örneğin işçilerden meydana getirilen ve başlıca görevi Bağdat demiryolunu inşa etmek ve karayolu ağının bakımını yapmak olan taburlar 'amele taburu' diye tabir ediliyordu. 1 Mayıs'ın İşçi Bayramı olarak kutlanması, grevi yasaklayan 1909 Tatil-i Eşgal Kanunu'nda değişiklikler yapılması, sendika ve benzeri işçi kuruşlarının tanınması işçiler tarafından ortaya atılan diğer önerilerdi.[11]

1920'lerde sosyalist hareketin önderliğini Nejat Ethem ve Dr. Şefik Hüsnü (Değmer) gibi aydınlar yapıyorlardı. Bu iki aydın *Aydınlık* dergisini çıkararak fikirlerini duyuruyorlardı. Yazıları Türkiye'de sınıf bilincinin hangi noktada olduğundan ziyade kendi vizyonlarını yansıtıyordu. Kimi zaman eli kalem tutan bir erkek veya kadın işçinin yazıları dergide yayınlanırdı. Bunlardan biri de Yaşar Nezihe'dir. 1882 İstanbul doğumlu olan Yaşar Nezihe son derece çetin şartlarda yetişmişti. Geçmişini hatırlarken "Hayatta çok çektim. Hayatım baştan başa facia ile geçti" diyordu. Babası belediyede çalışırken, işini kaybetmiş, hayatı boyunca ekmek parası için didinmiş ve sonunda tifodan ölmüştü. Yaşar Nezihe altı yaşındayken annesi ölür ve ona okur-yazarlığı olmayan yaşlı halası bakar. Ona öğrenme şevkini aşılayan, hikâyeler anlatan halası olur. Babasının karşı çıkmasına rağmen mahalle-

11 Ökçün (1968), s. 430-5. Resmi dokümanda geçen 'sendika' deyimi, daha yaygın olarak kullanılan ve lonca sistemini çağrıştıran 'işçi derneği' anlamında muhtemelen ilk kez bu kongrede kullanılıyor. Ancak kongrede bazı işçi gruplarının hala lonca benzeri derneklerce temsil edildiklerini görüyoruz. Buradan işçilerin kendilerini sınıf yerine zanaatla özdeşleştirmeye devam ettikleri sonucu çıkıyor. Sözü edilen işçi gruplarına örnek olarak İstanbullu hamallar ile terziler verilebilir. Bkz. *a.g.e.*, s. 190-1.

deki hocaya giderek okuma yazma öğrenir ve sonradan kendi kendini yetiştirir. Üç kez evlenmiş ve üçüncü evliliğinden üç çocuğu olmuştur. Ancak kocalarından hiçbiri geçimini sağlayamaz. Oğlunu okutmak için bir kadının yapabileceği her türlü işte gece gündüz çalışır. Çocukları Koruma Derneği ve Kızıl Haç için nakış işlemiş, Şark Malları mağazasında, Darphanede çalışmıştır. Artık kendi kendine bakacak hale gelmiştir; ufak tefek edebiyat dergilerinde çıkan şiirleri de dar bütçesini takviye etmektedir.

1920'lerde Yaşar Nezihe'nin şiirleri dergilerde yayınlanıyordu, 1923 ve 1924 yıllarında 1 Mayıs için iki şiir yazdı. '1 Mayıs'a Methiye' adlı ilk şiiri Haziran 1923'de *Aydınlık*'ta yayınlanır.(Bu şiir için bkz Ahmad, 1993), 1924'te yayınlanan, sömürüden dem vuran 1 Mayıs şiirini burada tümüyle aktarmaya değer:[12]

---

12 Söz konusu şiiri Cerrahoğlu'nun kitabında bulmak mümkün (1968) s. 209-10. Ayrıca bu şiir için bkz. Ahmad (1993).

Ey işçi!.
Bugün hür yaşamak hakkı seninken
Patronlar o hakkı senin almışlar elinden
Sa'yınla edersin de "tufeyli"leri zengin.
Kalbinde niçin yok ona karşı yine bir kin?..
Rahat yaşıyor; işçi onun emrine münkad;
Lakin seni fakr etmede günden güne berbad..
Zenginlere pay verme, yazıktır emeğinden
Azm et de esaret bağı kopsun bileğinden.
Sen boynunu kaldır ki onun boynu bükülsün.
Bir parça da evlatlarının çehresi gülsün
Ey işçi !..
Mayıs birde; bu birleşme gününde
Bir şüphe kalmadı bir mani önünde..
Baştan başa işte koca dünya hareketsiz,
Yıllarca bu birlikte devam eyleyiniz siz.
Patron da fakir işçilerin kadrini bilsin
Ta'zim ile, hörmetle sana başlar eğilsin
Dün sen çalışırken bu cihan böyle değildi.
Bak fabrikalar uykuya dalmış gibi şimdi.
Herkes yaya kaldı, ne tren var, ne tramvay.
Sen bunları hep kendin için şan-ü şeref say...

Ey işçiler! Bir Mayıs: Sizin serbest gününüz;
Yürüyünüz ileri "Aydınlık" tır önünüz.
Atelyeler kapandı, dünya sanki uykuda,
Şimdi istismarcılar hep telaşta, korkuda.
Bugün kızıl bayrağın kızıl nurlar saçarken,
Yarın için kurtuluş yollarını açarken,
Meşru olan hakkını istemekten usanma.
"Sabret biraz..." derlerse bu sözlere inanma!
Burjuvazi yalanla dolabını döndürür,
Kalbindeki emelin nurlarını söndürür
Sen mağdur işçisin, senelerce ezildin.
"Bir Mayıs"ta hür oldun, bunu bayram bildin.
Evet hürsün, yarın da hür olmaksa emelin,
Esaret bağlarını kırsın kuvvetli elin.
Bir günlük hürriyetin sana bayram oluyor,
Dudakların gülüyor; kalbin sevinç doluyor.
Fakat... idrak etmedin sen hakiki bayramı,
Yine yarın hırpalar maişetin alamı.
En büyük bayram sana hakkını aldığın gün,
İstismardan kurtuluş ne tatlıdır bir düşün.
Böyle daim birleşip kuvvetini göster sen!
İttihattan ayrılma, galip olmak istersen.
Patronların elinde sen oyuncak değilsin.
Biraz kaldır başını, sana başlar eğilsin.

Şiir gösteriyor ki, Yaşar Nezihe işçinin menfaatlerinin patronunkilerle örtüşmediğini yürekten duyumsamış, patronun işçinin emeğini sömürerek servet sahibi olduğuna

---

Bir gün bırakınca işi halk şaşkına döndü.
Ses kalmadı; her velvede bir mum gibi söndü
Sayende saadetlere mazhar beşeriyet;
Sen olmasan etmezdi teali medeniyet
Boynundan esaret bağını parçala, kes, at!
Kuvvettir hak. Hakkını haksızlara anlat

inanmıştır: İşçiler, şiirin kendilerine kırın dediği "esaret zincirlerine" tahammül eden mağdur ve boynu bükük bir kitle olarak tasvir ediliyorlar. İşçilerin paydos demesi -yani o zamanlar pek bilinmeyen tabiriyle 'grev'- etkili bir silahtı ve şehir yaşamını felce uğratacak, patronları tedirgin edecekti. Şiir işçilere seslenerek gücünüzü bilin ve birliğinizi muhafaza edin mesajını veriyor; kurtuluşun ancak bu yolla mümkün olduğunu söylüyor.

Cerrahoğlu -1960'larda Kerim Sadi takma adını kullanıyordu- Nezihe'nin ikinci şiirinde daha mağrur ve kendinden emin bir üslubun göze çarptığına işaret etmekte, bunun muhtemel nedeni olarak Mayıs 1924'ün bir yıl öncesine göre gelecek için daha çok umut vaadetmesini göstermektedir. Artık işçilere öncülük edecek bir parti vardır; Yaşar Nezihe, şiirinde partinin yayın organı Aydınlık'tan ve kızıl bayraktan bahsederken dolaylı yoldan partiyi ima ediyordu. Ancak bir yıl önce yazılmış şiirdeki fikirlerin özde değişmemiş olduğunu; sömürü, baskı, işçinin güçlüklerle dolu yaşamı, mücadeleyi sonuna kadar sürdürme ve birleşme temalarının aynen işlendiğini görüyoruz. Yine 1924 şiirinde 'burjuva' kelimesine rastlamak, bu kelimenin o dönemdeki ortalama işçi için ne ifade ettiğini ister istemez düşündürüyor. Şairin "burjuva" yı kullanmaktan maksadı, sınıf mücadelesi kavramını tanıtmaktı. Cumhuriyetin ilk günlerinde ağızlardan "iktisat" dan başka kelime duyulmadığı düşünülünce sınıf mücadelesi kavramı radikal bir yenilikti.[13]

Kemalistler ideolojik açıdan boşluğa düşmüş bir toplumda işçilerin ve sosyalizmin potansiyel gücünü anlamışlardı. Halkçılık ve milliyetçilik gibi muğlak kavramlar dışında henüz bir ideoloji de tanımlamış değillerdi. Dünya çapındaki

13 Bu şiiri, 1920 Bakü Konferansında okunan "International March" adlı şiirle kıyaslayınız. Şiir metni için bkz Tunçay (1982), s. 25-6.

ekonomik buhranın Türkiye'yi kritik bir noktaya getirmesiyle birlikle, Kemalistler 1930'ların başında nihayet kendi ideolojilerini ortaya koyacaklardı. Bu arada sosyalizm yeni Türkiye için önerilen "sınıfsız" korporatist ideolojiyi tehdit etmeye devam ediyordu ve iyice palazlanmadan bertaraf edilmeliydi. Mustafa Kemal, Sovyet Büyükelçisi Aralov'a Türkiye'de işçi sınıfının olmadığını çıtlatırken haklıydı. Fakat sayıca az da olsalar işçiler haklarını almak için mücadeleye başlamışlardı. 1923 yılının 1 Mayıs kutlamalarında Ankara'daki Meclis'e yürüyen işçiler İzmir İktisat Kongresi'nde öne sürdükleri taleplerini aynen tekrarlayarak sekiz saatlik iş günü, hafta tatili ve 1 Mayısın işçi bayramı olarak kutlanmasını istiyorlardı.[14]

Anadolu'yu istila eden Yunanlıları geri püskürttükten sonra kendisine güveni artan hükümetin bu gösteriye cevabı ele başları tutuklamak, işçi yanlısı bazı gazeteleri yasaklamak ve Amele Teali Cemiyeti'ni kapatmak oldu. Hemen akabinde bir kanun çıkararak, 1 Mayısı Bahar Bayramı olarak ilan edecekti; böylece 1 Mayısın hafızalarda İşçi Bayramı olarak yer tutması önlenecekti. O tarihten 1976'ya dek, 1 Mayıs ne resmen ne de örgütlü olarak kutlandı. Ancak unutulmadı da. Rejimin işçi hareketini kontrol altına alıp, bastırma konusundaki kararlılığı, Kemalistlerin bu hareketi resmi ideolojiye potansiyel rakip görerek tedirgin olduklarını düşündürüyor.

Türkiye'de işçiler arasında sınıf bilincinin oluşmasını engelleyen bir dizi etmen vardı ki, bunlardan ikisi, üzerinde durulmaya değer. Toplam nüfus içinde ücretli işgücü ufak tefek atölyelere dağılmış küçük bir azınlık olma niteliğini devam ettiriyordu. 1927 nüfus sayımına göre işletmelerin yüzde 70'i dörtten az işçi istihdam etmekle, fabrikadan çok zanaat atöl-

14 Güreli (1979), s.16-17.

yesi olarak nitelendirilmeye uygundu. Sadece 150.000 işçi, yani sınai işgücünün yüzde 10'u dörtten fazla işçiyi istihdam eden iş yerlerinde çalışıyordu. Bu işçiler arasında kadın ve çocuklar da vardı. On beş yaşın altındaki çocuklarda sınıf bilinci ve militan eylemcilikten bahsetmek ne derece mümkün.[15]

Başka bir çalışmamda da öne sürdüğüm gibi,[16] sınıf mücadelesi söylemini yürütmek için gerekli kavramların Türkçe karşılıklarının bulunmaması da sorundu. Bu tür fikirleri anlayıp, ifade edebilenler başta Fransızca olmak üzere yabancı dil bilen aydınlardı. Öyleyse halkın öz dilinde anlayıp içselleştirebileceği kavram ve kelimeler yaratılmalıydı. Sosyalist fikirler 'iman' gibi tüm sınıfları kucaklayan olgular etrafında örgütlenmiş bir topluma sokulacaktı ki, bu, başlı başına bir engeldi. Örneğin İngilizce "class" kelimesinin Türkçe'de karşılığı olan "sınıf" farklı anlamlar içeriyordu. Esnaf ve zanaatkârları çağrıştırıyor ve İngilizce'deki sınıf kavramından ziyade mertebeyi ifade eden zümre veya tabaka gibi kelimelerle eş anlamlı olarak kullanılıyordu. Emeğinden başka satacak bir şeyi olmayan ücretlileri tanımlayacak terim bile henüz tam oturmamıştı. İzmir Kongresi'nde işçi grubu amele yerine "işçi" kelimesinin kullanılmasını istemişti. "Emekçi" ve niteliksiz işgücünü tanımlayan "rençber" amele teriminin yanı sıra kullanılan kelimelerdi.

Sosyalist hareketin öncüleri, işçilerde sınıf bilincinin oluşmasını çabuklaştırmak için terminoloji sorununun bir an önce çözülmesi gerektiğini biliyorlardı. *Kurtuluş*'un İstanbul'a taşındıktan sonra çıkan ilk sayısında bu konuya değinen Nejat Ethem "proletarya kimlerdir?"[17] sorusunu ortaya atıyordu.

---

15 Işıklı (1987), s.312; daha ayrıntılı istatistikler için bkz. Tüm İktisatçılar Birliği (1976), s.62'den itibaren; *Tütengil'e Saygı 1921-1979* (1981), s. 263-8.

16 Ahmad (1993).

17 'Proletarya Kimlerdir?', *Kurtuluş* (1975), s.75-83.

Nejat Ethem ilk önce uluslararası *kapital* ve *kapitalist* terimlerinin Marksizm'deki klasik anlamlarını okuyucuya açtıktan sonra (birbirine karıştırılmasın diye Türkçe sermayedar kelimesini kullanmamıştı), kapitalist toplumda, biri her şeyin sahibi konumunda diğer insanları çalıştıran, öteki çalışanlar olmak üzere iki sınıfın bulunduğunu anlatıyordu; bu sınıflardan birisi *kapitalist*, diğeri *proletarya* idi. Nejat Ethem yazısına dipnot olarak şu bilgileri düşmüştü:

> Proletarya teriminin Türkçe'de karşılığı bulunmamaktadır. Kimileri bu terimi halk, avam, ahad-i nas ve fakirler sınıfı olarak tercüme ediyor, ancak bunların hiçbirisi terimin tam karşılığını vermiyor. Nasıl telefon, telgraf ve sosyalist kelimeleri tüm dünyada kullanılıyorsa, proletarya da uluslararası bir kelime olarak kabul edilmiş. Bizim de bu şekilde kabul etmemiz gerekir.[18]

'Proletarya kimlerdir? Proletarya hayatı boyunca çalışıp, emeğinin karşılığını alamayan, iki yakası bir araya gelmeyen sınıftır.

Proletarya sadece fabrika işçilerinden oluşmaz; daha genel tanımıyla, proletarya ondokuzuncu yüzyılın çalışan kesimlerinin oluşturduğu yığınlardır.

Proletarya diğerlerini çalıştırmak yerine, hayatını kendi emeği ile kazanır. Günümüzün kapitalist dünyasında iki seçenek var; soymak ya da soyulmak... İşte soyulanlar proleterlerdir. Proletaryayı en veciz olarak eski bir Türk deyişi "yevmün cedid, rizkün cedid" anlatır. Yani bu, günü birlik yaşamaya mahkum edilen, rızkları için bir sonraki günü bekleyen yığınların tarifidir. Proletaryanın öyle geniş bir tarifi var ki nüfusun yüzde 95'i proleter sayılır.

---

18 *a.g.e*

Nejat Ethem sözlerini gerçekçi, ama karamsar bir tespitle bağlıyordu: "Ne acıdır ki sömürü, baskı ve yoksulluk içinde her geçen gün büyüdüğü halde sindirilen Türk proletaryası çoğu yerde kendi varlığından habersiz."[19]

Nejat Ethem *Kurtuluş*'un bir başka sayısında yine "proletarya" terimini açıklarken, Dr. Şefik Hüsnü (Değmer) de "Bugünün Proletaryası ve Sınıf Kavramı"nın bir çözümlemesini yapıyordu. Ona göre geniş anlamda "proletarya" diye tanımlanan Türk halkında bir sınıf hissi, bir sınıf anlayışı ve dayanışması yoktu. Çünkü toplum "serbest çalışıp kazananlar" ve "küçük büyük, devlete çalışıp, devlet kesesinden yiyenler" diye hatalı bir şekilde iki sınıfa bölünmüştü. Bunlar aynı zamanda ayrıcalıklı tabaka olarak görülüyor ve kendilerini başka bir sınıfa mensup sayıyorlardı; hele bir de devletle bir bağlantıları varsa...

> Ancak gerçek menfaatlerinin nerede yattığını göremediklerinden işçi hareketinden uzak duruyorlardı. Öte yandan; proletaryanın özü olan işçiler durumun vahametini anlayıp, çıkarlarını korumanın sosyalist partilerle mümkün olacağını görmüşlerdir. Zaten yakın zaman önce yaşadığımız bir deneyim de bunu kanıtlamaktadır. İşçiler bizim girişimlerimize anında ses vermişler ve bizden aldıkları cesaretle hemen örgütlenmeye girişmişlerdir.[20]

Sosyalist aydınlar, hâlâ geleneksel fikir ve değerlerle şekillenen bir siyasi düşünce tarzına sahip işçileri politikaya çekmenin zorluklarının farkındaydılar. Ayrıca biliyorlardı ki, aydınlar ile işçiler arasında ittifak kurulursa, bunun siyasetteki meyveleri daha çabuk elde edilebilecekti. Bu ara-

---

19 *a.g.e.*

20 'Bugünkü Proletarya ve Sınıf Şuuru', *Kurtuluş* (1975), s.170-5.

da Kemalistler de soldan gelen tehlikenin kokusunu alarak, benzer sonuçlar çıkarıyorlardı.

Türkiye'nin işçileri siyasi söylemlerindeki dil fukaralığının yanı sıra bir de Kemalizm'in ideolojik söyleminin bombardımanı altına girmişlerdi. Milli mücadele sırasında Kemalistler radikal bir tavır sergilemişler, emperyalist güçlere ve eski düzene karşı savaşta en büyük destekçileri olarak *halkı* görmüşlerdi. Gerçekten de bu radikal söylem yüzünden başlangıçta Avrupalı gözlemciler Kemalistlere "Bolşevik" yaftasını takarlar. Aynen 1789 devrim öncesi Fransa'sındaki halk yığınları gibi *halk* kelimesi ulusun, sosyo-ekonomik ayrım yapmaksızın çok geniş bir kısmını kapsıyor ve sadece eski düzenin iflah olmaz yandaşlarını hariçte bırakıyordu. Bu kütlenin ana hedefi eski düzeni yıkarak baştan başa yeni bir düzen kurmaktı. Bu iş için her şeyden önce bütünün teker teker her bileşeni, yani halkın her kesimi birlik ve dayanışma içinde hareket etmeliydi; burada sınıf çatışmasına yer olmadığı üstü kapalı ima ediliyordu. Kemalistler 1923'te yeni baştan inşa ettikleri devlete "Halk Devleti, Halkın Devleti"[21] adını takmışlar ve kurdukları partiye de Halk Fırkası demişlerdi.

Kemalistler milli mücadeleyi aynı zamanda Türkiye'nin önüne yeni çığırlar açacak bir başlangıç olarak görüyorlardı. Yepyeni bir devlet, modern bir toplum ve Osmanlı'dan çok farklı bir Türk tipi yaratmak istiyorlardı.[22] Onun için sağdan da gelse soldan da gelse farklı ideolojik fikirlere tahammülleri yoktu. Soldan korkuyorlardı, çünkü solun yeni Türkiye için ön gördüğü alternatif vizyon, yığınları Kemalizm'den pekâla koparabilirdi.

Daha 1924'de sosyalistler özellikle 1 Mayıs gösterilerinin

---

21 Ahmad (1981), p.156.

22 *a.g.e.*, s. 149.

ardından tutuklanıyorlardı. Şubat 1925'te Kürt isyanının patlak vermesi ve 4 Mart 1925'te de Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra tüm muhalif faaliyetler son buldu. Sol basın, hükümetin ayrılıkçılara karşı izlediği politikaya destek verdiği halde, solun en büyük üç gazetesi *Aydınlık, Yoldaş* ve *Orak Çekiç* kapatıldı. Bu arada muhafazakâr Terakkiperver Cumhuriyet Partisi çatısında toplanan sağ muhalefetin gazeteleri de kapatmalardan payını aldı. Şefik Hüsnü daha emekleme dönemindeki sosyalist hareketin 57 üyesiyle birlikte 1927'de tutuklanarak bağımsız mahkemelerde yargılandı ve hapse atıldı. Şefik Hüsnü, Nisan 1929'da salıverildikten sonra Avrupa'ya sürgüne gönderildi. Artık işçilerin başında akıl hocaları yoktu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar kendi başlarının çaresine bakacaklardı; savaş ertesinde ise ülke çok partili sisteme geçecek ve bir sosyalist parti kurulacaktı.

1920'lerin sonlarında hükümet ekonomiyi canlandırmak ve bir sanayi politikası uygulamak üzere kolları sıvamıştı. İstatistikler sanayideki durumun en az savaş öncesindeki kadar kötü olduğunu gösteriyordu. Sanayi işletmelerinin çoğunu idare eden gayrimüslimlerin ülkeyi terk etmesi yüzünden belki de savaş öncesinden de beterdi. Gazeteci-yazar Celal Nuri (İleri) *Milliyet*'te çıkan bir yazısında nüfusun mübadelesiyle esnaf-zanaatkârların azaldığını,ülkeyi adeta köylülerin bastığını, Ankara dışında şehirlerin nüfusunun çok büyük oranda düştüğünü yana yakıla anlatıyor ve "Daha çok zanaatkâr, sanayici yetiştirmeliyiz" diye veryansın ediyordu. Gerçekten de gayrimüslimlerin ülkeyi terketmesi ekonomide bir boşluk doğurmuştu. Bu boşluğun doldurulmasında hizmeti geçen bir zanaatkâr bakın neler yazıyordu:

> O günlerde İzmir'de işinin erbabı elektrik veya tamirci ustası mumla aranıyordu. Rumlar, Fransız ve İtal-

yanlar (yabancı uyruklu Levanten'lerden bahsediyor) piyasayı ele geçirmişlerdi. Sonra birer ikişer Türkiye'den göçtüler. 1929'da yabancıların Türkiye'de çalışmalarına izin yoktu. Piyasada iş bolluğu vardı ve benim gibi ustaların şansı açıktı.[23]

1927 ve 1929 yıllarında sanayiyi desteklemek için çıkarılan kanunlar Türkiye' deki kapitalistlere cömert teşvikler sunuyordu. Kurulacak veya genişletilecek sınai tesisler için devlet bedelsiz arazi tahsisi yapıyordu; kapitalistler, bazı vergilerden muaf tutuluyor, ithal sinai makinaları için gümrük vergisi ödemiyor, devlet demiryolları üzerinden mal nakil ve sevkiyatında yüzde 30'luk indirimden yararlanıyor ve bazı ürünler için devlet desteği alıyorlardı. Ancak bu teşvikler özel sektör üzerinde hükümetin beklediği kamçı etkisini yaratamayınca, bu sefer devlet ekonomiye bilfiil el atarak, sanayiye yatırımlar yaptı. Sonuç olarak işçiler "halkın" yani kendilerinin olduğu söylenen devlete karşı örgütlenmeye zorlandılar. İşçinin kafası karışmış, ikileme düşmüştü.

Sosyalist/komünist aydınlarla işçilere yönelik tutuklama ve yargılamalar 1930'larda da devam etti; mahkemeye çıkarıldılar; özellikle de 1930 yazında işçilerin Serbest Fırka deneyine coşkulu destek vermesinden sonra tutuklamalar, mahkemeler birbirini izledi. İşçilerin mahkemelerde verdikleri ifadeler, bize onların ideolojik bilinçlerine dair ipuçları verir. Milliyetçilerin Moskova'yla can ciğer oldukları dönemlerde Ankara hükümeti, bir grup aydın ve işçiyi eğitim için Sovyet Rusya'ya göndermişti; tıpkı bir zamanlar İttihatçıların aynı kesimden insanları Almanya'ya gönderdiği gibi... Bu kişilerden bazıları daha sonradan devlete karşı yıkıcı faaliyette bulunmaktan tutuklanıp, yargılandılar.

1929 Haziran-Temmuz aylarında görülen duruşmalarda,

23 Topaloğlu (1975), s. 32-3.

işçilerin verdikleri ifadeler oldukça aydınlatıcıdır. Örneğin Laz Ismail mahkeme başkanının sorusuna yanıt olarak Moskova Bilim Akademisi'nde okuduğunu söylüyor, ancak kumpas kuran örgütle herhangi bir bağlantısı olduğunu reddediyordu. İşkence altında yapılan itirafın hükmü olmadığını belirttikten sonra, diyordu ki "Ben inkılapçıyım. İşçilerin içinden geliyorum; tabii ki komünizm mücadelesine katılırım. Komünizm işçi sınıfının idealidir."[24] Rusya'da bulunmuş olan Hüsamettin isimli bir başka işçi, ideolojik konulara pek girmeyerek, sadece örgütten haberdar olduğu iddialarını reddetmişti.

Ne yazık ki, bu konularda basında çıkan haberler genellikle kısaydı. Belki de gazeteler "Komünizm propagandası" yapar duruma düşmemek için sanıkların ifadelerini aktarmak istemiyorlardı. Nitekim Laz İsmail'in ifadesini, muhabir "sonra felsefe yapacak oldu" diyerek es geçmişti. Aynı kumpas davasında yargılanan bir işçinin ifadesinde anlattıklarını Topaloğlu'ndan daha detaylı olarak öğreniyoruz.

İbrahim Sırrı Onbaşı da Rusya'da okumuş, elektrik mühendisi çıkmıştır. Sonra İzmir'e dönerek bir büro açar. Yüksek eğitim almasına, yani liseden ötesini okumasına karşın, askerlik görevini er olarak yapmak ister. Ancak teknik personel yetersizliğinden dolayı görevi Hava Kuvvetleri'nin yeni kurulan bir birimine çıkar. Bir süre sonra tutuklanıp hapse atılır ve "sözde" kumpas hakkında bildiklerini itiraf etmesi için işkence görür. Onu, komutan Hüseyin Hüsnü Paşa'nın huzuruna çıkarırlar. Her iki tarafın tutumunu göstermesi açısından paşayla arasında geçen diyalog ilgi çekicidir. Paşa onu azarlamaya başlar:

---

24 'İzmir'de komünistlerin muhakemesi', *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1929. Sovyet Rusya'ya gönderilerek, orada radikal görüşleri benimseyen tanınmış Türk aydınlarından biri de Şevket Süreyya Aydemir'dir. Aydemir tutuklanarak, yargılanmıştı. Bir eserinde (Aydemir, 1965) deneyimlerini aktarır.

İbrahim Sırrı Onbaşı, gözünü budaktan sakınmayan birine benziyorsun; terhisine şunun şurasında iki ay kalmış. Ne diye komünistlik yaparak ortalığı karıştırıyorsun. Sen askersin. Ne işin var da gidip sivillerle örgüt kurarsın? Polis çok iş başarmak istediğini söylüyor. Komünist icadı bir sendika kurup, işçileri ayaklanmaya teşvik ediyormuşsun. İş kanunu çıksın, işçiler sekiz saatlik mesai için işi bırakma eylemi yapsın diyormuşsun. İşçilere 'size sosyal haklar tanınmıyor' dediğinde, devleti alaşağı etmek için isyana davetiye çıkarırsın. Hatta polis, askeriyede bile örgüt kurduğunda ısrar ediyor. Bu da ne demek oluyor? Madem işçi örgütü kurmak istiyorsun, o zaman dernek kur...! sendika da neyin nesi? Kökü dışarıya uzanan komünist işi bir kuruluş. Polisin iddiaları doğru mu? Eğer şerefli bir askersen, bana dürüstçe cevap ver.[25]

İbrahim Sırrı konuşmak için paşanın müsaadesini istedikten sonra, hikâyesini anlatmaya koyuldu:

Paşa, polis ne derse desin, birini zincire vurup, günlerce kırbaçlayarak doğruyu söyletemezsiniz. Bana göre bu tutuklamaların asıl amacı askerlerle sivilleri karşı karşıya getirmek, büyük bir skandal yaratıp, işçilerin masumane isteklerini ifade etmek için kullanacakları sendikayı daha doğmadan boğmaktır... sivillerle bir örgüt kurmak istediğim doğrudur. Bu örgüt sendikadır. Sendika komünist işidir deniyor; sendika kurmaya kalkışınca komünistlikle suçlanıyoruz. Evet, İzmir İşçi Birlikleri Cemiyeti'ni kurmayı istedik: şimdi de kurma aşamasındayız. Reji sigara fabrikası işçileri, tekstil ve iplik fabrikası işçileri, tütün,

25 Topaloğlu (1975), s. 22-3.

kuru üzüm, depo işçileri ve daha nice bağımsız işçi ve zanaatkâr bu sendika kanalıyla hükümetten birtakım sosyal haklar elde etmeyi istiyorlar. Paşa bu bir parti değil, sendikadır. Partiler siyasidir, ama sendikalar siyasetle uğraşmazlar. Devleti yıkmak gibi bir niyet de yok ortada. Polis, bu işe siyasi bir anlam yüklemeye çalışırken, haksızlık yapıyor...[26]

İbrahim Sırrı sendikalaşmayı siyasi mücadeleden saymıyordu. Zaten bu düşüncesini daha sonraki ifadesinde de tekrarlayacaktı. İşçilerin tek dileği çalışma koşullarının düzeltilmesi için bir takım haklara kavuşmaktı. 1923 yılından beri bu konuda diretiyorlardı. İbrahim Sırrı, Paşa'ya derdini daha iyi anlatmak için, kendi karısını örnek vererek kadınların hangi zor şartlar altında çalıştıklarını anlattı:

Paşa, karım Melek şu anda hapishanede yatıyor. Bir sigara fabrikasında baş makinist olarak çalışıyordu. Çeşitli fabrika ve işyerlerinde bir sürü kadın çalışıyor. İşe sabahın yedisinde başlayıp, akşam dokuzda çıkıyorlar. Günde on iki saat mesai yapıyorlar. Bir insan için, hele bir de kadınsa, bütün gün tütün ve nikotin tozu içinde ya da tezgâhlarda hiç durmadan sağa sola giden mekiğin gürültüsünde on iki saat çalışmak işkencedir...[27]

Paşa, İbrahim Sırrı'nın anlattıklarından etkilenmişti. Yumuşak ve düz bir ses tonuyla "Bu söylediklerinde haklı olabilirsin.(Sendikalaşmayı kastederek) Lakin bizim için daha çok erken"[28] dedi.

---

26 *a.g.e.*, s. 24.

27 *a.g.e.*, s.25.

28 *a.g.e.*, s.27. Paşa, İbrahim Sırrı'ya işkence yapılmaması ve iyi muamele gösterilmesi için talimat verir. Paşa'nın sözleri Kemalist rejime damgasını vuran

Halk Fırkası rejimine karşı duyulan hoşnutsuzluk 1930'da kurulan muhalefet partisi Serbest Cumhuriyet Fırkası'na halkın coşkulu teveccüh göstermesiyle kendisini belli ediyordu. Dünya genelindeki buhranın Türkiye ekonomisindeki etkileri halkın iktidar partisinden uzaklaşmasının başlıca nedeniydi. Ahmet Hamdi Başar'a göre İzmir gibi geniş kitle gösterilerinin yer aldığı büyük şehirlerde muhalefete en fazla desteği Türk işçileri veriyorlardı.[29] İşçi sınıfının Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemesi bir anlamda ironiktir; çünkü parti, programında işçileri hiç hesaba katmamıştı. Ne vardı ki, işçilerin de başka çaresi yoktu.

Kemalistler uysal olacağını umdukları muhalefetin böylesine vaveyla koparmasından tedirgin olmuşlardı. Kuruluşundan daha 99 gün geçmişti ki Serbest Fırka lağvedildi. Ancak halkın iktidara yabancılaşmasından duyulan kaygı olduğu yerde duruyordu. İşçileri tekrar kazanmak, en azından öfkelerini yatıştırmak için şimdi acilen bir ideolojiye ihtiyaç vardı. Çare korporatizmde bulundu. Korporatist devlet ideolojisi Mussolini İtalya'sında işe yaramıştı, pekâla Türkiye'de de işe yarayabilirdi.[30]

Türkiye'yi 'imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kütle' gibi göstermeyi isteyen bir rejim için korporatizm muhakkak ki çekiciydi. İşçiyi patronun, köylüyü toprak sahibinin karşısındaki saflarda, yatay ittifak grupları halinde organize eden kapitalist toplumun sınıfa dayalı düzeni yerine, korporatizm, toplumu çeşitli dikey gruplar halinde organize edecek, bu arada gruplar arasındaki ayrılık ve çatışmalar toplu-

---

zihniyeti yansıtmaktadır.: 'Ülkenin yararına olanı en iyi biz biliriz ve amaçlarımıza ulaşmak için ne gerekirse yapacağız'. Bu zihniyetin en veciz ifadesi, Parti'nin 'halka rağmen halk için' sloganıdır.

29 Bkz. Başar (1945) s.11-13.

30 Çağdaş bir bakış açısıyla korporatizm için bkz. Haşim (1930 ve 1931), s 6718-30 ve s.6983-98. Ayrıca bkz. Tunçay(1981), s.245'ten itibaren; Yetkin (1982), s.17.

mun tepesindeki tarafsız devlet tarafından çözüme kavuşturulacaktı. Serbest Fırka'nın kapanması ardından Mustafa Kemal 28 Ocak 1931'de partisinin İzmir Kongresi'nden seslendiği halka işte bu ideali anlatıyordu:

> Malumu alinizdir ki, siyasi fırkaları muayyen, mahdut maksatlarla teşekkül ederler. Mesela İzmir tüccarları yalnız kendi menfaatlerini temin edebilecek bir fırka yapabilirler. Yahut yalnız çiftçilerden bir fırka olabilir. Böyle mahdut bir fırka olabilir; halbuki bizim fırkamız böyle mahdut bir nazar takip eden bir teşekkül değildir. Bilakis,her sınıf halkın menfaatlerini mütesavi bir surette, biri diğerini mutazarrır etmeden temin etmeyi istihdaf eden bir teşekküldür.[31]

Tüccar ve çiftçilerin adı geçerken, işçilerle köylüler unutulmuştu. Sanayinin fazla boy atmadığını düşünen Kemalistler işçilerin adını bile anmıyor, onları bir çıkar grubu olarak kaale almak gereğini duymuyorlardı. Türkiye'de bir köşede sessiz sedasız oturan çoğunluk olan köylülere ise güçlü toprak sahiplerinden sıra gelmiyordu.

Yunus Nadi ülkenin zayıf sinai alt yapısına hayıflanırken, hafif mübalağalı ve alaylı bir uslupla "Henüz bütün memlekette adamakıllı peynir yapmayı bilmiyoruz"[32] diye yazıyordu. Yeni Türkiye için bir ideoloji oluşturmayı amaç edinmiş radikal kadro grubunun üyelerinden, Şevket Süreyya Aydemir Türkiye'yi yarı sömürge, harap, sermayesiz bir ülke olarak tanımlıyordu: 'Ülke sanayisizdi. Şehir, kasaba ayan ve eşrafı ile İstanbul ve İzmir'de yabancı ülkelerle ticari ilişkilere aracılık eden dar ve zayıf bir levantenler zümresinden başka keskin sınıf ayrılıkları yok' diyordu. Aydemir,

31 *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1931; ayrıca bkz. Celal Bayar'ın benzer bir bakış açısını aksettiren demeci, *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1931.

32 'Genel İktisadi Program Etrafında', *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1931.

çağdaş sınıf ayrılıklarının doğmasını karma bir ekonomi düzeni içinde önlemenin pekâla da mümkün olduğunu öne sürüyordu.[33]

Serbest Fırka'nın lağvedilmesinden hemen sonra, Mustafa Kemal ülkenin nabzını tutmak için Anadolu'ya gider. Ocak 1931'de döner dönmez siyasi sistemde kökten reform yapmaya girişir. Bu reformlardan biri de partinin hem politika üretmede hem de uygulamada öncülük etmesi yolunda alınan karardır ki, bu tek partili devlet düzeninin tescili olur.

Nisan 1931'de parti o güne kadar milliyetçi ideolojinin kalbi olan Türk Ocakları'nı yutar ve onların yerine "Halkevleri"ni kurar. Halkevleri, Kemalist fikirleri Türkiye'de yaymakla görevli kurumlardır. Mayıs 1931'de yapılan üçüncü parti kongresi cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve devrimciliği simgeleyen altı oklu Kemalist ideolojinin başlangıcı olur. Halkçılık ilkesi sınıf söylemi ve mücadelesine hayat hakkı tanımaz.

Sanayi alt yapısının gelişmemiş olması, sosyalist partilerin bulunmaması ve milliyetçi korporatist ideolojinin amansız rekabeti Türkiye'de işçi sınıfı bilincinin doğmasını epeyce yokuşa sürdü. Sanayinin zayıf olması yetmezmiş gibi 1930'ların sanayileşme çabaları devletin gözetiminde devam ediyordu. Yeni devlet, vücuda geldiğinden beri "halkın devleti"(parti de halkın partisiydi!) diye tanımlanmıştı. Kemalist ideolojiyle yetişen işçiler için devlet işletmelerine karşı hırçınlaşmak ve greve gitmek psikolojik açıdan zordu. Ancak buna rağmen 1930'larda yer yer grevlere rastlanmaktadır.

Paradoksal olarak, sanayileşme hızlanıp, işçiye ihtiyaç arttıkça Türkiye'deki bir parça sınıf bilinci de köreldi. Dev-

---

33 Yazarın Türk Ocakları'nda verdiği, aylık *Kadro* dergisinde de yayınlanan seminerlerden. Bunlar daha sonra *İnkılap ve Kadro* adlı kitapta toplanmıştır (İstanbul, 1932). 1930'lu yıllara dair fikir edinmek için kitabın 1968 baskısı için yazarın yazdığı önsöze bakınız.

let, köylüleri (tekstil gibi sektörlerde buna kadınlar da dahildi) alıp, işçi yapıyordu. Devlet için sanayileşme sırf kârdan ibaret değildi, aynı zamanda ekonomiyi ve toplumu dönüştürmenin vazgeçilmez yoluydu. Dolayısıyla fabrikalar aklı başında her kapitalisti isyan ettirecek şekilde Anadolu'nun dört köşesine yayılmıştı. İşgücü açığı vardı ve kadınlar da işgücüne çekilmeye çalışılıyordu; ancak *Cumhuriyet* yazarının feveranlarına rağmen, yeni işlere talip olan kadın sayısı fazla değildi.[34] Dünya genelindeki ekonomik buhranın bir sonucu olarak, tarım ürünleri fiyatlarında keskin düşüşler kaydedilmiş, Türk köylüsü toprak ağalarına girtlağına kadar borçlanmıştı. Köylüler geçim derdinden şehirlere göç ediyor veya yeni fabrikalara işçi olarak giriyorlardı. 1935'de açılan Kayseri fabrikasının yapımında 4.500 amele çalışmış ve bunlardan belki de bir kısmı inşaat tamamlandıktan sonra fabrikanın işçisi olmuşlardı. Zonguldak kömür madenleri ta Erzurum'dan, Gümüşhane'den gelen 10.000 köylüye ekmek kapısı açmıştı.[35] Köy kökenli işçiler köylüye has zihniyet ve davranış kalıplarını koruyor, köyleriyle bağlarını devam ettiriyorlardı. Zaten ücretlerin düşük olduğu düşünülürse geçinmek için köylerine muhtaçtılar.

Kemalist devlet, işçiler kadar avukat, doktor gibi meslek mensuplarını, gençleri ve kadınları yanına çekmek için bu kişileri kendi şemsiyesi altında birtakım kuruluşlarda toplama yoluna gitmişti. İşçiler sendika kurmasalar da, dernek veya birlik kurabilirlerdi. Paşa sorgulama sırasında İbrahim Sırrı'ya tam da bunu öğütlememiş miydi? Bu kuruluşlardan İzmir Sanayi İşçileri Birliği 1932'de kuruldu. Birlik işçi sınıfı kuruluşlarına model olarak alınıyordu - ta ki 1945'ten

34 Üzel (1936). Temmuz 1935'de açılan fabrika Beşinci Beş Yıllık Plan kapsamında kurulan dört fabrikadan ilki ve en büyüğüdür. Diğer fabrikalar ise Ereğli (Konya), Nazilli ve Malatya'da kurulmuştur.

35 Avni (1935).

sonra çok partili dönem birtakım değişiklikler getirene kadar... Bülent Varlık'ın da işaret ettiği gibi bu tür birliklerin liderleri tarafından özümsenen apolotik, sınıf karşıtı ve rejim yanlısı tutum bir süre sonra hareketle iç içe geçmiş ve 1960'lara kadar da etkinliğini sürdürmüştü.[36]

Devlet, Sanayi İşçileri Birliği'ni kurarken, işçi ve esnaf gibi birbirine yabancı iki zihniyeti aynı yerde toplayıp, onları tutarlı bir bilinçlenme sürecinden mahrum bırakmayı amaçlamıştı. İzmir en gelişmiş işçi sınıfı kuruluşlarını barındırdığından, böyle bir deney için biçilmiş kaftandı. O tarihlerde bu şehirde faaliyet gösteren bir dizi sendika ve dernek vardı. 1932'de devlet, işçi kuruluşların özerkliğine son vererek, onları yerel partinin vesayeti altına soktu. Artık, Birlik milli bayramlarda ve kutlamalarda kortejde yer alan bir 'protokol kuruluşu' olup çıkmıştı. Değil siyasi işlev, ekonomik işlev bile görmesine izin verilmeyen Birlik, İzmir valisi Kazım Dirik tarafından kurulan İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği'ne 1935 yılında dahil edildi. Bu arada Cumhuriyet Halk Fırkası, kurduğu İşçi ve Esnaf Bürolarıyla işçiler üzerindeki denetimini arttırmıştı. İşçi ve Esnaf Büroları o günlerde bir nevi çalışma bakanlığı işlevini görüyorlardı. 1946'da partinin mıntıka müfettişi (işçi veya esnaf kökenli değildi) birlik başkanı seçilince ne olduysa oldu, birliğin izine bir daha rastlanamadı. Varlık, bu kuruluşun ne zaman lağvedildiğine dair hiçbir belge bulunmadığını kaydetmektedir.[37] En akla yatkın ihtimal, Birliğin irili ufaklı birtakım kuruluşlara bölünmesi ve bunlardan bir kısmının daha sonradan 1925'te AFL-CIO'nun* önerisi üzerine Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (kısaca Türk-İş diye anılı-

36 Varlık (1993), s.35-40.

37 *a.g.e.*

(*) American Federation of Labor - Congress of Industrial Organizations, ABD'deki merkezi işçi örgütüdür (e.n.).

yor) çatısı altında toplanmış olmasıdır.

1925'i izleyen yıllarda işçilerde sınıf bilincinin zayıflaması sosyalist ve Marksist yayınların eksikliğinden değildi. Özellikle de Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükten kalktığı 1928'den sonra, Zekeriya Sertel'in (1925) *Resimli Ay* dergisi, Arif Oruç'un *Yarın* dergisi İç İşleri Bakanlığı'nın sürekli tacizleri altında o yıllarda yayınlanıyordu.[38] Kimilerine göre 1908 Kanun-i Esasi döneminden sonra Türkiye'de düşünce ve ifade özgürlüğünün altın yılları 1930'lardır. Türkiye böyle bir özgürlük ortamını bir daha ancak 1960'larda yaşayacaktı; fakat Rasih Nuri İleri'nin dediği gibi bu sefer şartlardan istifa etmesini bilen olgun bir solla...[39]

Kerim Sadi (asıl adı A.Cerrahoğlu), Dr. Hikmet Kıvılcımlı ve Haydar Rıfat gibi sol görüşlü aydınlar 30'lu yıllar boyunca yayınladıkları broşür ve kitapçıklarla Türk okuyucusunu Marksist / Sosyalist söylemle tanıştırıyorlardı. Kerim Sadi "İnsaniyet Kütüphanesi"ni, Kıvılcımlı "Marksizim Bibliotheği"ni ve Haydar Rıfat "Dün ve Yarın Tercüme Külliyatı"nı yayınlamıştı. Bu çabaların sonucunda Rosa Luxemburg'un *Sermaye Birikimi* adlı eserinin bazı bölümleri, Karl Kautsky'nin küçük sanayi üzerine yazıları, Marks'ın *Felsefe'nin Fakirliği, Anti-Dühring* ve *Komünist Manifesto*'su ile *Kapital*'in bazı bölümlerini artık Türkçe okumak mümkündü. Ayrıca Kerim Sadi, Marks ve eserleri üzerine kısa bir biyografi kaleme almıştı. Lenin'in *Devlet ve Devrim* ile *İşçi Sınıfı İhtilali* gibi eserlerinin yanı sıra Hegel'in felsefesi üzerine bir kitap, ayrıca Namık Kemal ve Tevfik Fikret'i Marksist bakış açısıyla değerlendiren yazılar da mevcuttu. Şunu da belirtmeliyiz ki, bu kitaplardan bazıları İç İşleri Bakanlığı tarafından sık sık yasaklanarak toplatılıyordu. Kerim Sadi,

38 Arif Oruç ve *Yarın* hakkında bkz. Tunçay (1991)

39 Berke'nin kitabında Rasih Nuri'ye ayrılan kısım (1969),s. 110-11.

yayınlandıktan on yedi gün sonra *Komünist Manifesto*'nun da aynı akıbete uğradığını bildirmektedir.[40]

Peki bütün bu yayınlar gelişmekte olan işçi sınıfı bilinci üzerinde ne gibi bir etki yapmıştır? O günlerde okur-yazarlık oranına bakılırsa bu etki pek marjinal olmuştur herhalde. Resmi istatistiklere göre 1927'de Türkiye'de okur-yazarlık oranı ancak yüzde 10.6'ydı; bu oran, 1935'te yüzde 20.4'e, 1950'de ise yüzde 34.6'ya yükselmiştir.[41] Ayrıca bu tür yayınların zor anlaşılır olduğu düşünülürse, okur-yazar işçiler arasından onlara ilgi duyanların sayısı fazla olmasa gerek.

Sözü edilen kitapçık ve broşürleri okuyan kesim, sayıları her geçen gün artan bürokrat aydınlar, üniversite öğretmen ve öğrencileriydi. *Cumhuriyet* gibi o yılların ciddi gazetelerinde siyasi yayınlar için çıkan reklamlardan anlaşıldığı üzere yayıncıların hitap ettiği kesim elitlerdi. Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmed Hamdi Başar ve Peyami Safa gibi sol akımlara muhalif yazarlar tehlikeyi sezmişler, yine aynı kitleye seslenen dergilerinde Marks'ı ve fikirlerini eleştiriyorlardı. Kerim Sadi bu kişilerin eleştiri ve saldırılarına kinayeli bir üslupla cevap vermişti. "Zavallı Marks, sınıfsız bir toplumda bile ne çok düşmanın var!"[42]

Kemalistler başta öğrenciler ve silahlı kuvvetlerdeki subaylar olmak üzere, aydınların sol görüşlere bağlanabileceklerinden endişe ediyorlardı. Nitekim Kerim Sadi, Hikmet Kıvılcım, Nazım Hikmet gibi ünlü isimlerin yanı sıra

---

40 Berke (1969); özellikle Kerim Sadi'nin Aziz Nesin ile mülakatı, s.51. Solcu aydınlar 'revolution' kelimesini Türkçe'ye tercüme etmede zorlanıyorlardı. Kerim Sadi, Lenin'in *State and Revolution* adlı eserini 'Devlet ve İnkılap' diye tercüme ederken, Haydar Rıfat yine Lenin'in 'Working Class Revolution'ını (Bunun Lenin'in hangi eseri olduğunu bilemiyorum) 'İşçi Sınıfı İhtilali' şeklinde tercüme etmişti.

41 Lewis (1968), s. 310-11.

42 Berke (1969), s.106. Savaş sırasında pek çok solcu gibi tutuklanan Kerim Sadi, Konya'ya sürgüne gönderilmişti.

daha nice solcu aydına sert davranmalarının altında sözü edilen endişe yatıyordu. Onları tutuklamış, uzun süreli hapis cezasına çarptırmış veya ülke içinde sürgüne göndermişlerdi. Kemalistler işçilere öncülük edecek bir parti olmadığı sürece, rahat bir nefes alabilmişlerdir. 1945'ten sonra çok partili sisteme geçilmesinden sonra bu tür partilerin açılmasıyla sıkı yönetim makamları tarafından kapatılmaları bir olmuştur. Değişim ancak 1961 yılında Türkiye İşçi Partisi'nin kurulmasıyla gerçekleşmişti. Bu olay Türk işçi sınıfının tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu arada devlet, aydınların siyasete bulaşmalarını önlemek için elinden geleni yapıyordu. Özellikle Atatürk'ün Kasım 1938'de vefatıyla solcu aydınlar üzerindeki baskılarını iyice arttıran devlet, kanunlar vasıtasıyla dizginleri elinde tutuyordu. Bunların en meşhuru Ceza Kanunu'nun 141.ve 142. maddeleriydi. 1936'da İtalyan Ceza Kanunu'ndan uyarlanan bu maddeler sınıf ve sınıf mücadelesi söylemini önlemek amacını güdüyordu. Nitekim bu amacı layıkıyla yerine getirmişler ve rafa kaldırılmaları için 1990'ların başına kadar beklemek gerekmişti.

## KAYNAKÇA


Ahmad, Feroz (1980), 'Vanguard of the Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks, 1908-1918', Osman Okyar ve Halil Inalcık, der., *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* içinde, Ankara.

Ahmad, Feroz (1981), 'The Political Economy of Kemalism', Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun, der., *Atatürk-Founder of a Modern State* içinde, Londra.

Ahmad, Feroz (1993), 'The Development of Class Consciousness in Turkey', Zachary Lockman, der., *Workers and Working Classes in the Middle East: struggles, histories, historiographies* içinde, New York.

Atatürk (1961), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt I, Ankara.

Avni, Hüseyin [Şanda] (1935), 'Türkiye'de Toprak Reformu', *Varlık*, İstanbul.

Aydemir, Şevket Süreyya (1932), *İnkılap ve Kadro*, İstanbul.

Aydemir, Şevket Süreyya (1965), *Suyu Arayan Adam*, İstanbul.

Başar, Ahmad Hamdi (1945), *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul.

Berke, E (1969), *Kerim Sadi Yazı Hayatının 50. Yılında*, İstanbul.

Cerrahoğlu, A. (1968), *Türkiye'de Sosyalizm (1908-1925)*, İstanbul.

Güreli, Nail (1979), *İki 1 Mayıs*, İstanbul.

Güzel, M. Şehmus (1989), *İkibine Doğru* içinde, 14 Mayıs.

Haşim, Nüsret (1930 ve 1931), 'Faşizm ve Korporatif Devlet-nasıl doğdu?-nedir?-ne olacaktır?', *Ayın Tarihi* içinde, Ankara.

Işıklı, Alpaslan (1987), 'Wage Labor and Unionization', I.C. Schick ve A.E. Tonak, der., *Turkey in Transition* içinde, New York.

Keyder, Çağlar (1987), *State and Class in Turkey*, Londra.

*Kurtuluş* (1975), İstanbul.

Lewis, Bernard (1968), *The Emergence of Modern Turkey*, 2. baskı, Londra.

Ökçün, A. Gündüz (1968), Türkiye İktisat Kongresi, Ankara.

Sülker, Kemal (1968), *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul.

Sussnitzki, A.J. (1966), 'Zur Gliederung wirtschaftslicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei', Charles Issawi (der.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914: A Book of Readings, Chicago* içinde 'Ethnic Division of Labour' adıyla yer aldı.

Topaloğlu, İbrahim (1975), *Türkiye'de İlk Sendika Sarıkışlada 1932*, İstanbul

Toprak, Zafer (1982), *Türkiye'de 'Millî İktisat' (1908-1918)*, Ankara.

Tüm İktisatçılar Birliği (1976), *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.

Tunaya, T.Z. (1952), *Türkiye'de Siyasî Partiler 1959-1952*, İstanbul.

Tunaya, T.Z. (1986), *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt II, İstanbul.

Tunçay, Mete (1981), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Ankara.

Tunçay, Mete (1982), *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, Ankara.

Tunçay, Mete (1991), *Arıf Oruç ve Yarını (1933)*, İstanbul.

*Tütengil'e Saygı 1921-1979* (1981), İstanbul.

Üzel, Şakir (1936), 'Kayseri Fabrikası Günde 40.000 Metre İş Çıkarıyor', *Cumhuriyet*, İstanbul.

Varlık, M. Bülent (1993), 'İzmir Sanayi İşçileri Birliği (1932)', *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, cilt XVII, n. 155, Mayıs, Ankara.

Yetkin, Çetin (1982), *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul.

BEŞİNCİ BÖLÜM

# SANAYİDEKİ İŞGÜCÜNÜN DURUMU, 1923-40

*Erdal Yavuz*

## *Ana Hatlarıyla Türk Ekonomisi, 1923-40*

1908 Jön Türk devrimini izleyen on yıl, burjuva sınıflı demokratik bir toplum yaratmak amacıyla imparatorluk ekonomisinde köklü değişikliklerin yapıldığı, bir anlamda milli kapitalizmin kurulmaya çalışıldığı bir dönemdir diyebiliriz.[1] Bu girişimin hayal kırıklığıyla sonuçlanmasını, yani sanayileşme hamlesinin tam anlamıyla gerçekleşmemesini ekonomik bağımlılık ve savaş gibi nedenlerin yanısıra mevcut sınıfların yapısına da bağlayabiliriz. 'Sanayici' olmaktan çok 'tüccar' olan burjuvazi serbest ticarete dayalı bir kalkınma politikası öngörüyordu. Genç Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı'dan miras kalan sanayi çok zayıftı; dolayısıyla sınai işgücü dikkate değer olmaktan uzaktı. On üç yıl neredeyse kesintisiz devam eden savaşlardan sonra ülke ekonomisi haraptı.[2]

---

1 1908-18 döneminde ağırlığı hissedilen milli öğeler, politika ve tedbirler için bkz. Toprak (1982).

2 Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden I. Dünya Savaşına kadar olan dönemde Osmanlı ekonomisinin genel görünüşü için bkz. Eldem (1970).

1923 yılı, ekonomi politikasındaki eğilimler açısından yeni bir başlangıç noktası değil, bilakis eskinin çok belirgin şekilde devamından ibaretti; bu en azından, kalkınma ve modernleşmede lokomotif görevini görecek bir 'milli' burjuvazi oluşturma çabaları için kesinlikle böyledir.[3]

Dolayısıyla 1923-29 yılları bir açık ekonomi ve yeniden yapılanma dönemidir; ülkede özel sermaye birikimini teşvik edip, arttırmak için birtakım ayrıcalıklar ve imkânlar tanıma yoluna gidilmiştir.[4] Bu tür bir politika, aracılardan oluşan yeni bir sınıfın (o zamanki ifadesiyle 'iş bitiriciler') hükümetin içinde kendine yer edinip, karar mekanizmasında etkili olmasıyla uygulanabilmiştir. Yine bu dönemde sanayi politikasının ana hatlarının 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde çizildiğini görüyoruz. Kabul edilen temel öneriler arasında gümrük duvarları ile yerli sanayinin korunması ve yatırım malları için vergi muafiyetleri getirilmesi vardı.[5] Yine de, bu dönem boyunca, tarımdaki gelişme sanayideki gelişmenin iki katı oldu ve sanayideki gelişme 1923 ile 1929 yılları arasında GSMH'da gerçekleşen büyümenin gerisinde kaldı. Ayrıca büyümenin salt Osmanlı döneminden miras kalan sanayi yapılarına hapsolduğunu söyleyebiliriz. Organizasyon, makine kullanımı ve ürünlerin çeşitliliği en ilkel düzeyde olup sanayi, zanaatçi üretim tarzının egemenliğindeydi. Ancak bu dönemde Sanayii Teşvik Kanunu (1927) ve 1925'te kurulan Sanayi ve Maadin Bankası gibi 1930'larda meyve verecek birtakım adımlar da atılmamış değildir. Ne var ki 1923-30 döneminin ekonomik politika-

3 1923-29 döneminin genel hatlarıyla teorik açıdan tahlili için bkz. Keyder (1982), s.11-19, 181-5; döneme ait kısa bir değerlendirme için bkz.Boratav (1989), s. 28-44.

4 Çağlar Keyder o dönemi Türkiye'de 'milli' tüccar tipinin ortaya çıkması açısından ele alırken, hükümetin Türkleri kayıracak ciddi ve tutarlı politikaları olmadığı sonucuna varmıştır. Keyder (1980), s. 250.

5 Ökçün (1971), s. 426.

ları bir nevi yeni zengin tüccarlar sınıfı yaratmakla beraber sanayileşmeyi sağlam bir alt yapıya oturtmada başarılı olamamıştır. 1929 dünya ekonomik bunalımı bir çevre ülke olan Türkiye'yi de sarsmıştır. Yeni ticaret hadleri zirai ürün ve hammadde ihracatçısı ülkeleri daha da dezavantajlı bir konuma itmişti;[6] dolayısıyla Türkiye bizzat devlet eliyle ithal ikâmesine dayalı korumacı bir ekonomik politika izleyerek hızla sanayileşmeliydi.[7] Üstüne üstlük 1929 krizinden sonra liberal piyasa ekonomisine olan inanç zayıflamış, devlet müdahale ve yatırımlarına artık eskisi gibi yüz karartılmaz olmuştur. 1930-31 yılları devletin dış ticaret hariç ekonomiye doğrudan müdahale etmediği bir geçiş dönemidir. Sonuç olarak korumacı politikalar daha yeni yeni serpilen, o da sınırlı sayıda, sanayicinin işine yaramış, başta köylüler olmak üzere geniş halk yığınlarının durumunu kötüleştirmiştir. Hoşnutsuzluk 1930'da kısa ömürlü Serbest Fırka'ya gösterilen yoğun ilgide tezahür etmiştir. O tarihten sonra devletin demokratik haklar konusundaki baskıcı önlemleri artarken, ekonomideki ağırlığı da daha fazla hissedilir olmuştu. Cumhuriyet Halk Fırkası devleti ve kadrolarını koruma misyonunu üstlenerek, tamamiyle ayrı bir yol tutturmuştu.[8] 1932'ye gelince 'devletçiliğe' dayalı yeni bir döneme girilmiş ve beş yıllık bir kalkınma planı benimsenmişti.[9] 1940'ların sonunda yabancı bir gözlemci, ekonominin planlı bir ekonomiden çok 'sermayenin büyük kısmının

---

6 1923-32 yılları arasından ihracat/ithalat fiyatları indeksinde kaydedilen düşüş eğilimi için bkz. Kepenek (1990), s 44.

7 Bu dönemde Türkiye'nin kalkınma stratejilerindeki dönüm noktalarına dair mükemmel ve geniş kapsamlı bir çalışma için bkz. Tekeli ve İlkin (1977).

8 1923'den 1931'e kadar olan dönemde tek parti sisteminin geçirdiği evrim Tunçay tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir (1989b).

9 'Devletçiliğe' geçişe zemin hazırlayan aşamalar Tekeli ve İlkin'in (1982) çalışmasında ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur. Birinci Beş Yıllık Planın metni ile 1936 yılında yapılan ikinci plan için sırasıyla bkz. İnan (1972) ve (1989).

devletçe sağlandığı kötü yönetilen kapitalist bir ekonomiyi andırdığını kaydediyordu.[10]

1930'ların sonuna dek devam eden 'devletçilik' İkinci Dünya Savaşı'nın araya girmesiyle kesintiye uğrayacak, ve ülke 'savaş ekonomisiyle' baskının egemen olduğu yeni bir döneme adım atacaktı.

### *Türk Sanayisinin Ve İşgücünün Durumu*

Daha önce belirtildiği üzere, 1920'lerin politikaları özel girişime ağırlık veren bir sanayileşme sürecini başlatmıştı. 1923 İktisat Kongresi çerçevesinde birtakım korumacı, özendirici tedbirler alınmıştı. 1927 tarihli Sanayii Teşvik Kanunu bedelsiz arazi tahsisi, vergi muafiyeti ve sermaye yardımı gibi sanayiyi teşvik edici paketler sunuyordu. Bu tedbirlerin nispeten olumlu etkileri olmuş ve sinai üretiminin gayri safi milli hasıla içinde 1927'de yüzde 12, 1928'de ise yüzde 10.8 olan payı 1933'te yüzde 14.5'e, 1934'de de yüzde 15.5'e yükselmiştir (bkz. Tablo 1).[11] 1927'de sanayi işçilerinin ortalama oranı yüzde 3.9 civarındayken, toplam sinai işgücünün yüzde 90.8'i işçi sayısının beşin altında olduğu işletmelerde istihdam edilmekteydi (bkz. Tablo 2 ve 3).[12] Açıkça görüldüğü gibi, 1920'lerde geleneksel imalat tarzı ile küçük üretim hakimdi. Bunun yanı sıra devletin gerçek anlamda "sinai işgücü" diye tanımladığı kesim de son derece küçük olup, 1927 yılında toplam nüfusun ancak 0.02'sinden teşekküldü.[13] Aynı dönemde işçi ücretlerine ilişkin elimizde güvenilir rakamlar olmamakla birlikte, Bo-

10 Thornburg v.d. (1949), s. 39.

11 Yüzdeler için Bulutay v.d. çalışmaları esas alınmıştır (1974) Tablo No. 8.2 B.

12 DİE'nin verileri esas alınmıştır (1969).

13 DİE esas alınmıştır (1928).

ratav'ın tahminine göre işçilerin reel ücretleri nispeten sabit kalmıştı.[14]

Korumacı ve devletçi dönem diye tarif edebileceğimiz 1930'lu yılların belirgin özelliği öncelikli ekonomik politikanın şeker ve tekstil gibi temel gereksinimlerde ithal ikâmesi yatırımlarına dayalı sanayileşmeyi öngörmesidir.

Fakat 1930'lu yıllar boyunca, özellikle de devletçi politikaların uygulanmasından sonra sanayi, 1923-32 dönemine kıyasla büyüme eğiliminde değildi (GSMH içinde ürün payındaki değişiklikler esas alınarak hesaplanan 1948 üretici fiyatlarına göre). Aksine, 1924-33 arasında ortalama büyüme oranı yüzde 14 iken, 1934-40 döneminda yüzde 10'a gerilemişti;[15] yalnız sanayinin GSMH içindeki toplam payı artmaya devam etmiştir (bkz. Tablo 1). Öte yandan, 1923'-ten sonra kurulan sanayilerin toplam sanayi içindeki yüzdesi artış kaydederek, 1932'de yüzde 73.9'dan 1939'da yüzde 83.7'ye yükselmiştir. Yine bu yeni sanayilerin toplam enerji tüketimindeki payı da artmıştır (bkz. Tablo 4 ve 5).[16]

1932-1939 döneminde sinai kârın Gayri Safi Milli Gelir'deki payı yüzde 3.4'ten yüzde 6.2'ye çıkarken,[17] ücretlerin toplam ürün değeri içindeki payı değişmemiştir; bu pay belli rakamlar arasında oynamakla birlikte 1932'de yüzde 8.87 ve 1939'da yüzde 8.56 dolayındaydı ki bu da sanayinin ortalama reel ücretlerinde nispeten gerilemeye işaret etmektedir. Bölgeler arasında belirgin dengesizlikler göze çarpıyordu. 1938 yılında, sanayi işletmelerinin yüzde 30'u İstanbul'da, yüzde 12.9'u İzmir'de, yüzde 7.3'ü ise Bursa'da

---

14 Boratav (1989), s. 43-4.

15 Bulutay'ın çalışması esas alınmıştır (1974) Tablo no. 7.2.B. Boratav'ın tespit ettiği yüzdeler bunlarla taban tabana zıttır (1923-9 döneminde % 8.5 ve 1930-39 döneminde % 11.6) bkz. Boratav (1989, s.54)

16 Boratav (1989), s. 59.

17 Bulutay v.d. (1974) Tablo no. Ek 54 esas alınmıştır.

toplanmıştı. Bölge bazında ele alırsak, Marmara ve Ege bölgeleri tüm sanayinin yüzde 71'ini teşkil ediyordu. İstanbul ve Bursa gibi sanayi merkezlerinin yer aldığı Marmara bölgesi yüzde 49'luk payla başı çekiyordu. Kesin bir dille söylemek gerekirse tekstil işletmelerinin yüzde 86'sı, metal işletmelerinin yüzde 76.2'si Marmara bölgesinde toplanmıştı (bkz. Tablo 6 ve 7).[18]

Yukarıdaki tablonun eksik kalmaması için 1930'larda işgücünün durumunu da ortaya sermeliyiz. Yasal mevzuat gereklerinin aksine çocuk emeğinin başta tarım ve tekstil sanayileri olmak üzere yaygın olarak kullanıldığını resmi nüfus sayımı rakamlarından öğrenmekteyiz. 1935 nüfus sayımına göre on dört yaşın altındaki çocukların ilgili iş kollarında çalışan işçilere göre yüzdesi tarımda 26.7, tekstilde 6.6 ve demir sanayisinde 6.8'dir. Kadın emeği en çok tarım sektöründe kullanılıyor (yüzde 47.8), onu yüzde 41.0 ile tekstil ve yüzde 18.5 ile yiyecek ve içecek sektörleri izliyordu. (bkz. Tablo 8).[19] Bazı istatistiklere göre 1927'den itibaren kadınların istihdamdaki payı yüzde 32.8'den 1935'de yüzde 19.7'ye inerek düşme eğilimi göstermiştir (bkz. Tablo 9). Bunun nedenleri arasında işsizlik yüzünden piyasada işgücü fazlalığının doğması ve geleneksel eğilim doğrultusunda işe alımlarda erkeklere öncelik verilmesidir (bkz. Tablo 18). Ancak daha önceki istatistikleri düşündüğümüzde, herhangi bir sonuca varırken temkini elden bırakmamakta yarar vardır.[20] 1927'de tarım ve tekstil sektöründe çok yoğun olarak kadın ve çocuk emeği kullanılıyordu. İstanbul ve İzmir sa-

18 (DİE 1941a) esas alınmıştır.

19 (DİE 1935) esas alınmıştır

20 1932 ve sonrasına ait sanayi istatistikleri sadece 1) Sanayii Teşvik Kanunu kapsamına giren sanayi kollarını, 2) resmi anketleri yanıtlayan işletmeleri kapsamaktadır. Dolayısıyla 1930'larda sanayi ve işgücünün genel durumuna ilişkin güvenilir istatistikler mevcut değildir. Türkiye'de emeğe dair istatistiklerin yetersizliğini ilk vurgulayanlardan biri de Kessler'dir (1943).

nayilerinin genelinde kadın ve çocuk istihdamı yüksekti. Kimya sanayisinde de çalışan kadın ve çocuklarının oranının yüksek olması ayrıca kayda değer bir noktadır (bkz. Tablolar 10A-F). On dört yaşın altındaki erkek çocuklar daha çok tarım, tekstil ve demir sanayilerinde istihdam edilirken, kız çocukların ağırlıklı olarak çalıştıkları sektörler 1935 yılı için tarım (yüzde 26.7), ev hizmetleri gibi belli diğer sektörler (yüzde 14.1) ve ütücülük ve tekstildi (yüzde 6.8 ve yüzde 6.6) (bkz. Tablo 8, 11A ve 11B).[21] 1945 yılına ait rakamlara baktığımızda kadınların tarım ve tekstildeki ağırlıklarının devam ettiğini ve ayrıca kimyevi ürünler, yiyecek ve içecek sektörlerinde çalışan kadın oranının da nispeten yüksek olduğunu görüyoruz (bkz. 12A, 12B ve 13). Kadın istihdamı açısından bölgeler arası çarpıcı farklılıklara rastlanmazken, Doğu ve Akdeniz bölgelerinde istihdamda erkeklerin ağırlığı hissediliyor (bkz. Tablo14-16).[22]

1923-40 arasındaki tüm dönemde, işçiler her türlü iş güvencesinden yoksun olup günlük iş saati değişiklik göstermekle birlikte ortalama on saat kadardı.[23]

## *Çalışma Hayatındaki İlişkilerin Yasal Çerçevesi*

Çalışma hayatının akdi ilişkilerini düzenleyen ve kaynağını büyük oranda İslam şeriatından alan Mecelle, 1876'dan sonra yürürlüğe girmiş ve Medeni Kanun ile onun tamamlayıcısı olan Borçlar Kanunu'nun kabul edilmesiyle 1926 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. Borçlar Kanunu işçi veya

21 (DİE 1935) verilerine ait analize göre.

22 (DİE 1949) verilerine göre.

23 Amerikan iktisatçıları tarafından 1933-4'de hazırlanan geniş kapsamlı ekonomik rapora göre 36 farklı iş kolunda günlük iş saatleri 6 ila 17 arasında değişiyordu. Ancak ortalama iş saatinin alt sınırdan ziyade üst sınıra daha yakın olması daha muhtemeldir. Söz konusu raporun çalışma şartlarına ilişkin bölümü için bkz. Hines v.d. (1936) cilt. 5, s. 231-69

onun bağlı olduğu kuruluşla akdedilecek iş sözleşmelerinde geçen ve işverenin yükümlülükleri, günlük normal mesai süresi, izinler, koruyucu önlemler ve sözleşmenin feshi halinde ihbar süresi gibi hususları düzenleyen maddeleri içeriyordu. 1936'da İş Kanunu'nun kabulüne kadar, belli başlı iş kollarındaki çalışma ilişkilerini düzenleyen özel kanunlar dışında kapsamlı bir iş kanunu mevcut değildi.[24] Çalışma koşullarına dair mevzuat arasında 1921 Hafta Tatili Kanunu, 1935 Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu ve çocukların çalıştırılmasını yasaklayıp, gençler ile kadınların istihdamını kurallara bağlayan 1930 Umumi Hıfzıssıhha Kanunu sayılabilir.[25]

İş mevzuatının kollektif ve örgütsel yanına gelince, Osmanlı dönemine ait şu iki kanun Cumhuriyet dönemine de sirayet etmişti: 1909 Tatil-i Eşgal (Grev) Kanunu ve 1909 Cemiyetler Kanunu. Bunlardan birincisi grev hakkını sınırlayıp (Madde 6), kamu menfaati ile ilişkilendirilen son derece geniş bir alanda sendika kurulmasını yasaklıyor ve hükümete grevlerde müdahale edip, işin devamını sağlamak üzere gerekli tedbirleri alma yetkisini tanıyordu (Madde 10). İkinci kanun olan Cemiyetler Kanunu ise işçi dernek-

---

24 Ankara hükümetinin çalışma hayatı konusundaki ilk kanunu, Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun, 23 Eylül 1921'de çıkarılmış olup, işgününü sekiz saate indirip asgari ücret ve fazla mesai gibi hususları düzenleyerek işçilerin yükünü hafifletmeye yönelik birtakım tedbirler getiriyordu. Diğer ayrıntılar için bkz. Gülmez (1991), s. 280-4.

25 Hafta tatillerini düzenleyen her iki kanunda da hafta tatillerinin ücretli olup olmadığı belirtilmiyor. Devlet kuruluşları dışında tatil uygulaması zorunlu değildi. Hatta 1936 İş Kanunu'nda bile hafta tatili ile bir günlük Cumhuriyet Bayramı tatili dışında resmi tatiller ücretli değildi. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'na göre 12 yaşın altındaki çocukların çalıştırılması kesinlikle yasak olup, 12-16 yaş arasındaki çocuklar sekiz saatten fazla çalıştırılamaz ve akşam vardiyasına kalamazlardı. (Madde 173). Ayrıca kadın işçilere ilişkin hükümler de vardı (Madde 177 ve 179) Ancak tüm bu tedbirler hayata geçirilemediği için bir anlam taşımıyordu; nitekim resmi istatistikler çocuk emeğinin tüm sanayi kollarında kullanıldığını göstermektedir.

lerinin kurulmasına müsaade etmekle birlikte, bu konuda hükümetin sıkı denetimini öngörüyordu.

1924 Anayasası'nın 70. Maddesinde içtima ve cemiyet kurma Türklerin doğal hakları olarak kabul edilmişti. Ne var ki uygulamada bu haklar hiçbir zaman kanunlarla güvence altına alınmamıştır; tam aksine 1925 Takrir-i Sükûn Kanunu ve 1926 Ceza Kanunu işçi kuruluş ve hareketlerine katı sınırlamalar getirmiştir. 4 Mart 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, Kürt isyanını bahane ederek birinci maddesinde hükümete 'sulhu, güvenliği, kamu huzurunu ve toplumsal düzeni' bozacak her türlü "cemiyet", "teşebbüs", "kışkırtma " ve "yayını" yasaklama yetkisi veriyordu.

1 Mart 1929 tarihli Ceza Kanunu'nun 201. Maddesinde ise sanayi ve ticaretin tehdit veya zora başvurarak engellenmesi halinde büyük cezalar öngörülüyor ve aynı maddenin 8 Haziran tadil hükmüyle -"grev" sözcüğü açıkça yer almamakla birlikte- grev sayılabilecek türden tüm hareketler için altı yıla kadar hapis cezası getiriliyordu. 1936 İş Kanunu'yla nihayet grevler ve lokavtlar açıkça yasaklandı.

7 Temmuz 1938'de kabul edilen yeni Cemiyetler Kanunu'na göre cemiyetler ancak hükümetin izniyle kurulabilirdi. Bu kanun sınıf esasına dayalı cemiyetleri 'yasadışı' addediyordu. Tüm cemiyetlerin, tüzüklerinde de açıkça belirtilmesi gereken tek bir amaçları olabilirdi; cemiyet siyasi faaliyette bulunamazdı.

Çalışma hayatındaki ilişkileri düzenleyen bu kanunun hazırlanma öyküsü de ilginçtir.[26] Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma hayatını düzenleyen genel bir kanun yoktu. Ankara hükümetinin ilk yıllarında böyle bir kanuna ihtiyaç zuhur eder ve hatta çeşitli işçi kuruluşlarından gelen talep-

26 Bu konuda daha önceki yıllarda yapılan girişimlere dair ayrıntılı bilgi için bkz. İlkin (1978) ve Gülmez (1991), s. 193-276.

ler hükümet içinde bir krize bile neden olur.[27] 1921'de kollar sıvanır; 1924'te ilk ciddi taslak oluşturulur ancak iki yıl komisyonlarda süründükten sonra, neticede gündemden kaldırılır. Gerek Cumhuriyet Halk Partisi'nde gerekse çeşitli hükümet beyanlarında iş mevzuatı ihtiyacı zaman zaman dile getirilmesine rağmen 1927'deki ikinci taslağın da başına aynı şey gelir.[28] 1929 ekonomik krizi yüzünden işçilerin hayat standartları iyice kötüleşmiş, işsizlik almış başını yürümüştür (bkz. Tablo 18). O sıralar işçilerin yasal güvenceden yoksun olması ve istismarın büyük boyutta olduğu çalışma koşulları yüzünden huzursuzluğu artan kitleler yeni bir siyasi alternatif arayışı içindedir. Serbest Fırka'nın tam da böyle bir zamanda ortaya çıkması tesadüf değildir.[29] Bu şartlar altında hükümet bir yandan baskılarını attırırken, bir yandan da işçilerin sorunlarına eğilerek günü kurtarmaya çalışır.

Yine o sıralarda, 1930 Ağustos'unda Cumhuriyet Halk Fırkası 'ılımlı devletçi' olduğunu ilan etmektedir. Serbest Fırka'nın kapanıp, muhalefetin devre dışı bırakılmasıyla, Cumhuriyet Halk Fırkası korporatist işçi dernekleri kurmak suretiyle faşizan bir yapılanmaya girer. Türkiye'nin sınıfa dayalı toplumların problemlerinden ancak bu şekilde korunacağı düşünülmektedir.

1932 ve 1934'te ortada iki ayrı iş kanunu taslağı vardır. Çalışma hayatının sosyal ve ekonomik boyutlarında devlete verilen rolün artması bu iki taslak arasındaki temel farktı. Özellikle ikinci taslakta uyuşmazlıkların devletin hakemli-

27 İlkin (1978), s.251.

28 Gülmez (1991), s.251 başka bir taslaktan söz etmekle birlikte, tam metnin kayıp olduğu anlaşılmaktadır.

29 Serbest Fırka için bkz. Walter F. Weiker 'The Free Party' Heper ve Landau (der.) (1991) içinde, s. 83-97. 1924-25 arasında sahneye çıkan, 1925 kanunundan hemen önce dağılan başka bir muhalefet partisi- Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası- için bkz. Zürcher (1992).

ğinde barışçıl yollarla çözümlenmesi öngörülüyor ve grevler şiddetle yasaklanıyordu.

Nihayet 8 Haziran 1936'da 3008 sayılı İş Kanunu kabul edilir. 1937'de resmen yürürlüğe sokulan kanun 148 maddeyle bireysel iş akitlerinden, uyuşmazlıklara, grev ve lokavtlardan çalışma koşullarına, idari ve istişari kuruluşların oluşumuna kadar çalışma hayatını her yönüyle düzenlemeyi amaçlamaktadır. Ancak bunca zamandır beklenen İş Kanunu'nun 2. maddesi, uygulamayı asgari işçi sayısının 10 olduğu işletmelerle sınırlandırmakta; tarım, deniz ve hava taşımacılığı ile atölyeleri özellikle kapsam dışı bırakmaktadır. Ayrıca kamu işletmeleri ile belediyelerde çalışanlar da kanunun kapsamı dışında tutulmuşlardır. 1936 tarihli İş Kanunu'nun 3. maddesi kapsamına aldığı sanayi işçilerine atıfta bulunarak, şu işleri 'sinai işkolu' diye nitelendirmektedir: elektrik, su ve gaz dağıtımı, haberleşme, ulaşım, yükleme- boşaltma ve matbaacılık.

"Sermaye ve emek arasında uyumu" sağlamayı amaçlayan kanun[30] aslına bakılırsa hükümetin çalışma hayatını denetimi altına alma çabalarının ürünüdür.

Kanun, devletin çalışma hayatı üzerindeki kontrolünü pek çok şekilde perçinliyordu. Çalışma hayatına ilişkin hakları ele alan bazı hükümlerde şunlar öngörülüyordu;

---

30 Dönemin hükümet yanlısı yazarı Nuri Conker, Fransızca olarak yayınladığı kitabında hükümetin gerçek görüşlerini şöyle ifade ediyordu: 'Tout d'abord il faut de l'ordre et de la stabilite. L'anarchie, fut-elle seulement latent, est un poison qui, a tout prix, doit etre elimine. Voila porquoi la loi interdit les greves et les lock-outs' (Herşeyden önce düzen ve istikrar olmalıdır. Toplumu içten içe kemiren anarşi her ne pahasına olursa olsun ortadan kaldırılması gereken bir illettir. İşte bu yüzden, kanun grev ve lokavtları yasaklamaktadır.) (Conker), s. 251. Varlık'a göre (1992)s. 45, 1936 İş Kanunu, Amerikalı uzmanların 1934'te hazırladığı meşhur rapordan esinlenerek çıkartılmış olabilir. Sözü edilen raporda 'her an çatışmalara gebe olmakla işgücü kaybına yol açan havayı yumuşatmak' için çalışma hayatının hükümetin güdümünde örgütlenmesi önerilmekteydi.'

sendikaların serbestçe örgütlenmesi yasaktı; sendika yerine işçi delegeleri sistemi ve resmi makamların denetimi altında bir hakemlik sistemi uygulanacaktı. Kanunun 72. maddesi grevlere katı yasaklar getiriyor, 73. ve 75. maddeler grevlere karşı sert hükümler içeriyordu. 74. maddeye göre lokavtlar da yasaktı. 16. madde, işçinin izin almadan veya yasal nedeni olmadan üst üste birkaç gün işe gelmemesi, sözleşme yükümlülüklerini yerine getirmemesi veya iş disiplinini ihlal etmesi halinde, işverene sözleşmeyi derhal feshetme yetkisi tanıyordu.

Hatta 73. maddeye göre üç işçinin giriştiği bir hareket, şayet üretimi tamamen ya da kısmen aksatıyorsa, grev sayılıyordu. 127. ve 128. maddeler daha önce 16. maddede de hükme bağlandığı üzere işverenin iş sözleşmesini feshetme hakkının altını çizerken, para ve hapis cezalarının şartlarıyla, miktar ve sürelerini belirtiyordu.

### *İşçi Hareketleri*

Bu bölümde işçi kuruluşlarına, örgütlü veya kendiliğinden ortaya çıkan, işçi hareket ve grevlerine kısaca göz atacağız.[31] Konumuzun kapsamı siyasi grup ya da partilerin burada bir analizini yapmamıza olanak vermektedir. Bunun yanısıra, sol siyasi gruplar ile o dönemin işçi hareketleri arasında bağlantı olduğu yönünde sağlam kanıtlar da bulunmaktadır.

---

31 Mevcut kaynaklara bakıldığında, bu konuda birtakım eksiklikler göze çarpmaktadır. Örneğin, kimi zaman bazı hareketlerin önemi ve etkisi ilgili sosyalist kuruluşların yayınlarında fazlaca abartılmıştır. Ayrıca, sınai işgücüne mal edilemeyecek bazı hareketler de vardır. Meselenin daha sağlıklı kavranabilmesi için Türkiye'de yayınlanan günlük gazeteleri ve mümkünse resmi raporları dikkatle taramak gerekmektedir. Burada esas aldığımız kaynaklar ise: Cerrahoğlu (1975), Harris (1967), Gülmez (1991), Güzel, Korniyenko (1971) Sayılgan (1972), Sencer (1969), Snurov (1970), Sülker (1987), Tevetoğlu (1967), TİB (1976), Toprak (1986), Tunçay (1989b, 1991 ve 1992).

İşçi kuruluşları ile grevlerin yasalardaki yerine gelince, unutulmamalıdır ki, 1924 Anayasası cemiyet kurma hakkını tanımış olmasına rağmen, 1909 Tatil-i Eşgal Kanunu, 1925 Takrir-i Sükûn Kanunu, 1926 Ceza Kanunu ve 1845 sayılı Polis Nizamnamesi'nin 12. maddesi baskıcı hükümler getirerek, grevleri ve işçilerin tüm hak arayış hareketlerini, özellikle 1925 sonrasında yasal olmaktan çıkarmıştır. Bu dönemde basında işçi eylemlerine ilişkin haberler ve işçi hareketleri üzerine yayınlar pek enderdir. Kısa soluklanma aralıklarından yararlanarak ortaya çıkan tek tük işçi kuruluşu ve hareketinden ya da kimi zaman küçük işçi gruplarının kendiliğinden patlak veren yasadışı tepkilerinden başka kayda değer olaylara rastlanmaz. Ayrıca Cumhuriyet döneminde özellikle Jön Türk dönemine kıyasla işçi hareketlerine ve cemiyetlerine karşı daha katı bir tutum izlendiğini ve siyasi özgürlük ortamının iyice daraltıldığını belirtmek gerekir. Cumhuriyet Türkiye'si işçi sınıfı ideolojisini ve onun doğal siyasi sonuçlarını hiçbir zaman meşrulaştırmaya yanaşmamıştır.

1923'te Cumhuriyet, Marksist eğilimli iki işçi kuruluşunu -Beynelmilel İşçiler İttihadı[32] ve Türkiye İşçi Derneği- Osmanlı döneminden devralmıştı. İstanbul'dan yönetilen bu iki kuruluşun da Sovyetler Birliği'yle bağlantısı vardı. Bunlardan daha önemli bir başka kuruluş ise 1922 yılında kurulan İstanbul Umum Amele Birliği idi.[33] Birlik, ilkin tramvay işçileri üzerinde etkiliyken, sonraları birtakım işçi dernekleri arasında da tutulmaya başlandı. 26 Ekim 1923'de bu kuruluş Türkiye Umum Amele Birliği'ne (TUAB) dö-

32 Harris'e (1967), s. 97-8, ve Tunçay'a (1991), s. 172, göre sözü edilen işçi kuruluşlarının üyeleri daha çok azınlıklardan oluşuyordu.

33 TUAB ve kurucusu Şakir Rasim hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tunçay (1989), s. 13-17, 31-78 ve (1991b), s.174-5. Komünistler bu kuruluşa kuşkuyla bakıyorlardı.

müşterek, Ankara hükümetinin dayattığı kısıtlamalar altında faaliyet sürdürmeye talip olacaktı.[34] Ayrıca Reji Tütün İşçileri Cemiyeti, Mürettibin-i Osmani Cemiyeti dışında İstanbul ve diğer şehirlerde varlığını sürdüren birtakım mahalli işçi kuruluşları da bulunmaktaydı.[35]

1923'ün en kayda değer olaylarından birisi de çeşitli işçi dernekleri tarafından nispeten tutarlı bir bütün halinde dile getirilen isteklerin Şubat-Mart aylarında İzmir'de yapılan İktisat Kongresi'nde tartışılarak, kısmen kabul edilmiş olmasıdır.[36] Kongrede benimsenen tavsiye kararlarından şunlara değinmekte yarar vardır: *amele* yerine işçi teriminin kullanılması (Madde 1), sendikalarda örgütlenme hakkının tanınması, 1909 Tatil-i Eşgal Kanunu'nun revize edilmesi (Madde 4), sekiz saatlik işgünü, ücretli tatil (Madde 5 ve 13), 1 Mayıs'ın işçi bayramı olarak resmen kabul edilmesi (Madde 14) vb. Ancak unutulmaması gereken bir başka gerçek de 1923 Kongresi'nin gündemini de, katılacak işçi delegelerini de belirleyenin bizzat hükümet olduğudur.

Ayrıca 1920'lerin başlarında toplumsal istikrara duyulan ihtiyacın yanısıra yeni hükümetin güçsüzlüğü de ülkede nispeten olumlu bir demokrasi ortamının oluşmasında etkili olmuştur.

1923 yılı bir sürü grev, gösteri ve 1 Mayıs kutlamalarına sahne oldu. 1 Mayıs 1923'te düzenlenen toplantı ve kutlamalar dışında, çeşitli sanayi kollarında işçiler greve giderek, sekiz saatlik işgünü ve sendikaların serbestçe örgütlenebilmesi gibi istekler öne sürdüler. Temmuz-Ağustos aylarında

---

34 Tunçay (1989b), s.79-155.

35 1924'te fabrikalara veya meslek kollarına göre kurulup, aktif olarak faaliyet gösteren işçi cemiyetlerinin kısa bir listesi için bkz. Sülker (1987), s.29-30. Siyasi eğilimlerine göre sınıflandırma için bkz. Snurov (1980), s.80-2

36 Kongrede alınan ilke kararları için bkz. Ökçün (1971), s.430-7; bu kararlara ilişkin değerlendirme için bkz. Gülmez (1991), s.202-8

Zonguldak ve Ereğli'den 12.000 kadar maden işçisi iş güvenliğinin sağlanması ile ilgili taleplerde bulunarak greve gittiler. Ağustos 1923'te İstanbul "Bomonti" bira fabrikası işçileri Mart 1923'teki protesto eylemi yüzünden işten çıkarılan kişilerin tekrar işe alınmalarını sağlamak amacıyla greve gitmişlerdir; bunun yanı sıra öne sürülen diğer talepler İstanbul Umum Amele Birliği (IUAB) ile İktisat Vekilinin araya girmesiyle neticede kabul edilmiştir.[37] 1923 Ağustos'unda patlak veren diğer grevler arasında İzmir Mensucat (Belçikalıların finanse ettiği tekstil fabrikası) ve Aydın Demiryolları grevleri sayılabilir. İstanbul mürettiplerinin Eylül'deki grevi ile (grev sırasında *Adil* ve *Haber* adlı iki gazete yayımlamışlardır), İstanbul tekstil işçileri ile Şark Demiryolları işçilerinin Ekim'deki grevlerini belirtmekte yarar vardır. Şark Demiryolları grevi Meclis'te de tartışılmış,[38] işçi hareketlerine karşı müsamahakâr politikalarından dolayı ağır eleştirilere uğrayan zamanın iktisat nazırı Mahmut Esat (Bozkurt) sonradan istifa etmek zorunda kalmıştır.

Örgütlenme açısından, 1924 yılında birtakım gelişmeler kaydedilmiştir. 19 Mayıs 1924'te TUAB, hükümetin çıkardığı bürokratik ve siyasi engeller yüzünden faaliyetlerini durdurur ve onun yerine 12 Ağustos 1924'de Amele Teali Cemiyeti kurulur. Yeni cemiyet yönetimde kimi zaman komünistlerin gücü ele geçirdiği birtakım sendikaları da bünyesinde toplar, ancak bir yandan 1925'in baskıcı politikaları, bir yandan da bazı üyelerin tutuklanması yüzünden, cemiyet daha yumuşak bir tutum izleyerek, daha çok iş yönetmelikleri konusunda hükümeti etkileme çabalarına yönelir.[39]

---

37 Kornienko (1971), s.52.

38 Bu grevin boyutu ve Meclis'te yarattığı tartışmalar için bkz. Gülmez (1991), s. 444-5, ve ayrıca TİB, s.53-4,Tunçay (1991b), s. 187.

39 Harris, Kornienko, TİB, Tunçay gibi çeşitli yazarların kaynaklarında ATC'ye ilişkin isim ve tarihlerde karışıklık var. Dolayısıyla bu konunun açıklığa ka-

1924'de İstanbul'da yapılan 1 Mayıs kutlamalarına polis ve jandarma müdahale eder ve işçilerden bazıları tutuklanır. Temmuz'da bir işten çıkarma olayını protesto eden İstanbul tramvay işçileriyle güvenlik güçleri arasında çatışma çıkar; postacılar ücretlerinin arttırılması için iş bırakma eylemi yaparlar; İstanbul Ortaköy tütün ambarlarındaki kadın işçiler çalışma koşullarını protesto ederler. Ağustos'ta Şark Demiryolu çalışanları arasında huzursuzluk baş gösterir; Kasım'da İstanbul belediye işçileri ücretli hafta tatili talebiyle bir günlük bir greve giderler, iki ay sonra da ilgili kanunun tadil edilerek aynı hakkın tüm işçilere tanınmasını isterler.

1925 çeşitli sektörlerden işçilerin peşpeşe sıraladığı taleplerle başlamış, 12.000 maden işçisinin katıldığı Zonguldak-Ereğli grevi gibi, birtakım grev olayları baş göstermiştir.[40] Amele Teali Cemiyeti de yeni çıkarılacak iş kanununu tartışmaya açarak, işçi kesiminin taleplerini belirlemek üzere yine 1925 Şubat'ında çeşitli sendikaları temsilen 150 kişinin katıldığı bir kongre düzenlemiştir.[41] Aynı zamanda Takrir-i Sükûn Kanunu (4 Mart) diye anılan meşhur baskıcı kanunun çıkması da 1925 yılına rastgelir. O tarihten itibaren, özellikle de 1928 sonrasında ülke 20 yıl sürecek kasvetli bir döneme ayak atar. Bu dönem boyunca, Cumhuriyet Halk Fırkası korporatist anlayışa dayanan resmi dernek-

---

vuşturulması lazım. Kesin olarak bilinen şey, Mayıs 1925 sonrasında bazı ATC liderlerinin tutuklanmasıyla, kuruluşun kısmen hükümetin güdümüne girdiğidir; ancak komünistlerin iç çekişmesi devam etmiştir. ATC kapatılmış, bir süre sonra tekrar açılmıştır. Şark Demiryolları ve İstanbul tramvay işçilerinin grevinde rol oynayınca, 1928'de yasaklanmışsır. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Toprak (1986) ve Tunçay (1991b), s. 197, 199, 201.

40 Şnurov (1970), s.59-62, 1925 yılı boyunca madencilerin grevi de dahil olmak üzere 10 grev olayına rastlanmaktadır. Greve katılanların toplam sayısı 32.100'dür ki, bu da hiç de azımsanmayacak bir rakamdır. 1925 grevleri için ayrıca bkz. Tunçay (1992), s. 21.

41 Tunçay (1991b), s. 220.

lere üye kaydederek işçi kesimini kendi gözetimi altında törpülemeye çalışır.[42]

Fakat her şeye rağmen 1920'ler ve 30'larda iyi kötü protesto, grev ve örgütlenme girişimlerine de rastlanır.[43] Şimdi kısaca bunlara bir göz atalım.

1926'da belli başlı iki gösteri yer alır. Birincisinde Soma-Bandırma demiryolunun 2.000 işçisi 12.000 imzalı bir dilekçe sunarak, mesai saatinin uzatılmasını protesto ederler. İkincisi ise İstanbul liman hamallarının gösterisidir. Hamallar yeni sendikaları olan Liman Şirketi'ni, iş sağlama karşılığında kendilerinden yüzde 15 komisyon istemekle suçlarlar.[44]

1927'ye Liman Şirketi adına çalışmayı reddeden İstanbul mavnacıların eylemiyle girilir; 320 kişi tutuklanır. Mayıs'ta yaklaşık 3.000 tütün işçisi greve gider. Haziran-Ağustos aylarında Adana-Nusaybin demiryolu işçileri ücretli tatil, fazla mesai ücreti ve keyfi işten çıkarmalara son verilmesini talep ederek 20 günlük bir eylem yaparlar. Bu arada çıkan çatışmalarda ölenler ve tutuklananlar olur.

Nisan 1928 ve sonrasında 1.500 kişinin katıldığı Şark

42 Cumhuriyet Halk Fırkası 1927'ye gelindiğinde cemiyetleri daha alçak bir şekilde zapt-ı rapt altına almıştı. Fırkanın yeni Nizamnamesi'nin 40. Maddesine göre, her tür siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel derneklerin idari kurullarına, ancak fırka müfettişlerinin onayladığı kişiler resmen aday gösterilebilecekti. Bkz. Tunçay (1991b), s. 385. Özellikle 1930'ları izleyen yıllarda ortaya çıkan diktatör sisteme dair bkz. Yetkin (1983), s. 29-174 ; cemiyetlerin durumuyla ilgili olarak bkz. Öz (1992), s. 193-6.

43 Tunçay'a göre (1992), s. 21, 1925'in ikinci yarısında işçi hareketlerinde göze çarpan hareketlenmenin Türkiye Komünist Partisi'yle bir ilgisi yoktu; çünkü parti göz açtırmayan baskıcı önlemler yüzünden durgun bir döneme girmişti.

44 İstanbul Liman Şirketi, Cumhuriyet Halk Fırkası yetkililerinin kayırıcı tutumlarından dolayı dejenerasyona uğramış sistemin tipik bir örneğidir. Şirket genel müdürü Ahmet Hamdi Başar'ın Atatürk ve İnönü'ye ilettiği şikayetlere dair bkz. Başar (1981), s. 7-8, 45). Şark Demiryolları ve İstanbul tramvay şirketi işçilerinin grevleri sonrasında, şirket kapatılmıştı, bkz. Tunçay (1992), s. 45 not 7. 1928 hareketlerine ilişkin bkz. Korniyenko (1971), s.58-9, Tunçay (1982), s. 64-5.

Demiryolları grevi de dahil bir dizi grev olayına tanık olunmuştur. Şark demiryolu işçilerinin şirketle olan uyuşmazlıkları Eylül ayına kadar devam eder, sonunda İstanbul Valisinin arabuluculuğuyla çözüme kavuşturulur. Adapazarı Binek Arabası Fabrikası'nda çalışan işçiler ile İstanbul tekstil işçileri arasında ücret artışı ve çalışma saatlerinin kısaltılması gibi taleplerle ufak tefek grev olayları kendiliğinden patlak verir. Mayıs ayında İstanbul'daki 500 tütün işçisinin grevinde 60 kişi işten çıkarılır; anlaşmazlık Kasım'a kadar sürer. Ekim'de İstanbul Tramvay işçileri bir hafta süreyle grev yaparlar; grev başarıyla sonuçlanmakla birlikte, işçi delegelerinin işten çıkarılması 1929'a dek huzursuzluk nedeni olmaya devam eder. Bütün bu grevlerde Amele Teali Cemiyeti önemli bir rol oynamış ve bu, aynı zamanda cemiyetin sonunu da hazırlamıştır. 1929 bazı "elebaşıların" tutuklanması ve 1929 yılı İstanbul tramvay işçileri ile Ankara mürettiplerinin Nisan ayındaki grevleri sayılmazsa nispeten sakin geçer. Baskıcı politikalar yüzünden işçi eylemlerinde ve bu eylemlere katılan işçilerin sayısında azalma olmakla birlikte, özellikle 1930'da mütevazı bir hareketlilik göze çarpmaktadır ki, bunda muhtemelen Serbest Fırka döneminde kızışan siyasi atmosferin de etkisi vardır. O günlerde demokrasinin ferahlayacağı beklentisi oluşmuştur. Örneğin işçiler, Serbest Fırka başkanı Fethi Okyar'ın İzmir ziyareti şerefine ücret artışı talebinde bulunarak greve gitmişlerdir. Ancak çok geçmeden siyasetteki bu geçici kızışma son bularak, yerini peşpeşe alınan önlemlerle tek parti rejimine bırakacaktır.

1933'de Ceza Kanunu'nda yapılan değişikliklerle grevlere şiddetli cezalar öngörülmesine rağmen, 1930 sonrasında da bazı grev olaylarına rastlanmaktadır. 1938'e gelindiğinde yeni Cemiyet Kanunu yüzünden sendikaların faaliyetlerini yürütmesi neredeyse imkânsızlaşmıştı. Ağustos 1931'de

Galata tütün işçileri, Aralık ayında ise Defterdar tekstil işçileri greve giderler. 1932'de İstanbul vapur işçileri ile İzmir tütün ve incir işçilerinin grevleri dahil, ufak tefek grev olayları görülmektedir. 1933'de Balya maden işçileri arasında grev söylentileri dolaşır; işçiler Balıkesir'e yürüyecek olurlar, ancak orduyla çatışmaya girmemek için eylemi yarıda keserler.[45] 1936'da İstanbul Balat tekstil işçileri maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle bir süre işi bırakma eylemi yaparken, Samsun tütün işçileri ise maaşlarında yapılan kesintileri protesto ederler. 1936'da aynı tarihli İş Kanunu'ndaki birtakım koruyucu hükümleri delmek amacıyla çeşitli sektörlerde sessiz sedasız pek çok işten çıkarma olayına rastlanır. Mayıs 1938'de işçilerin 1 Mayısı kutlamak üzere yasalara karşı gelerek toplanması dışında, kayıtlarda 1946 yılına kadar herhangi bir işçi hareketine rastlanmamaktadır. Demek ki 1923'ten sonra işçi hareket ve grevleri bir daha asla meşru bir nitelik kazanmamıştır. Hükümet baskının dozunu arttırarak, işçilerin makul ve haklı taleplerde bulunmasına mani olmuştur. Bu baskıcı tutum Sovyetlerin Türk hükümetine yönelik yumuşak politikasını eleştiren yasadışı Türkiye Komünist Partisi'nin de başına iş açmıştır.[46]

---

45 Bir yazara göre 1932'de İstanbul'da 18 grev çıkmıştır; bunların 10'u sosyalistler tarafından düzenlenmiştir. Korniyenko (1971), s. 67. 1933 grevi için bkz. Tunçay (1992), s. 104.

46 'Kemalist' hükümetin baskıcı politikalarından rahatsızlık duyan Türkiye Komünist Partisi, Sovyetleri Kemalizmi ilerici ve emperyalizm karşıtı bir hareket olarak görmekle suçlamıştır. TKP'nin 1928'de yapılan altıncı Comintern kongresindeki tutumuna ilişkin olarak bkz. Tunçay (1992), s. 58-9, 62, 163-5; 1928 sonrasında Türk-Sovyet ilişkilerinin ısınmasına ilişkin bkz. Tunçay (1992), s. 67 infra. Ayrıca Türk-Sovyet ilişkilerindeki yakınlaşmanın Türkiye'de işçi hareketleri üzerindeki baskının arttığı bir döneme rastgeldiğini belirtmeliyiz.

## Sonuç

Batı demokrasisinin evriminde bireysel haklar iyice yerleşirken çoğulculuk sancılı, fakat kaçınılmaz bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Modern anlamda 'çoğulculuk' gönüllü kuruluşlarda örgütlenmiş çıkar gruplarına ihtiyaç duyar, dahası onlara dayanır; devlet ise tarafsız arabulucu rolündedir. Ancak gerçekte ise durum farklıdır. Türkiye'de olduğu gibi, tarihsel olarak, devlet denen ideolojik aygıtın göreli baskın konumu sınıf çıkarları dinlemez, onları toplumsal ve milli menfaat savıyla, kendi hegemonyası altına sokar.[47] Devlete, sınıflara, özgürlüklere dair her türlü kavram bu çerçeve içinde gelişir. Osmanlı-Türk devlet geleneğinde yaygın eğilim farklılaşma değil, bir potada eritmeydi. Osmanlı'da üretim araçlarına sahip olmak veya onlardan mahrum olmak sınıfların oluşumunda belirleyici bir rol oynamazdı; her şeyden önce Osmanlı düzeni buna müsait değildi.[48] Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda her türlü derdin devası, merkezkaç unsurların oluşmasını önlemekte ve asıl "devleti kurtarmakta" bulunurdu. Bu ideal çözümden sapmalar olduğunda ve muhalif gruplar türediğinde müsamaha gösterilir, ancak "devlet"in kendine güveninin tam olduğu dönemlerde bunlar asla hepten meşrulaştırılmazdı. Kriz dönemlerinde ise ilk önce sapkın unsurlar günah keçisi yapılırdı. Ayrıca devletin baskın konumu ve bireylere ancak omuz omuza dayanışma öğretisi çerçevesinde tanınan hareket kabiliyeti burjuvazide olduğu gibi emekçiler arasın-

---

47 Devleti bu şekilde algılayan bakış açısı kısmen Poulantzas'ın 'özerk devlet' kavramından yola çıkmaktadır. Sözü edilen kavrama göre devlet birleştirici bir güç olduğunu söyleyerek bir yandan toplumu örgütleme ve hakim sınıflar arasındaki rekabeti azaltma işlevini görür, bir yandan da egemen sınıfın haklarını koruyup kollarken aslında toplumun çıkarını gütmektedir. Bu yaklaşımın irdelenmesine dair bkz. Carnoy (1984), s.98-104.

48 Belge (1989), s. 194.

da da belirgin bir sınıf kültürü ve bilincinin oluşmasını önlemiştir. Kitleler arasındaki farklılaşmanın sınıfsal olmaktan ziyade statü veya tutum şeklinde ortaya çıktığı gözlenmiştir. Zaten bu özellik sonradan Kemalist dönemin " korporatist"[49] veya öğütücü politikalarının yeşerebileceği olumlu bir iklim yaratacaktır.

Devletin, kudreti herhangi bir gerçek veya potansiyel muhalif güçle paylaşmaya yanaşmaması yüzünden, bir proletarya veya burjuva sınıfı kimliğinin doğması çok zordu. Zaten burjuvazinin bile egemen ve özerk konuma çıkmayıp, bir yerde "devletçi", "korporatist" veya "Kemalist" ideoloji çerçevesinde yaşamak mecburiyetinde kalmasının altında kısmen bu neden yatar. Her şey devletin bekası içindi.

Kurtuluş Savaşı ve onu takip eden birkaç yıl boyunca, demokratik katılım için daha elverişli bir ortamın sinyalleri verilmişti. Kanımca bu ortam hoşgörünün sonucu değil, taktik gereği geçici bir uzlaşmadan başka bir şey değildi. Devlet kendini sağlama alır almaz, çoğulcu katılım bireysel ve istişari bir şekle bürünmüştür. Oysa tüm sosyalist ve işçi hareketleri, yapıları gereği kollektif olmak zorundadırlar; durum böyle olunca yasaklama yoluna gidilmiştir. Özellikle 1920'lerden sonra kitleler zımnen politikadan uzaklaştırılmış ve kimi zaman da politikanın "devlet erkânının işi" olduğu şeklinde telkinler yapılmıştır. Artık herkes imtiyazsız, sınıfsız bir kütlenin parçası, Cumhuriyet Halk Fırkası ise bu yeni kollektif bilincin tek temsilcisidir.

Böyle bir ortamda işçi kesimi sindirilmiş, unufak edilmişti. Tek tük de olsa rastlanan sosyalist veya sendikalizm yanlısı gruplar kendi kozalarında ördükleri, dayanışma ve etik anlayışıyla -ne gariptir ki bu her zaman demokratik bir an-

49 Türk politikasında korporatizme dair bkz. Parla (1989), s. 118-121 ve Bianchi (1984), s. 92-103.

layış değildi- kitlelere daha fazla yabancılaştılar. Aslına bakılırsa, sorun toplumdaki bağımsız grupların demokratik mücadele tarihiyle de çok yakından ilgilidir. Bir toplumda demokrasi geleneği yoksa veya zayıfsa, muhalif hareketlerin harcı da ister istemez özde demokratik olmayacak; sağlam bir sınıf bilinci ve dayanışma oluşturamayacak, dolayısıyla da güdük kalacaktır. Bu mülahaza ile makalede ortaya konulan somut örnekler bir yana, işçi sınıfının böyle marjinal bir konuma itilmesinin başka nedenleri de vardır.

Birincisi işçinin ailesine olan ekonomik bağlılığı, kent ve taşra değerlerinin harmanlanması sonucunu doğurarak, bir yerde işçinin kendi göbeğini kesme kabiliyetine erişmesini geciktirmiştir.[50] İkincisi, sanayide küçük üretimin hakimiyeti bilinçli bir sanayi işçisinin doğmasını engellemiş; çünkü bu tarz üretim hem daha geniş bir tabana yayılan hem de kültürel olarak daha cazip lümpen çevreyi beslemiştir. Bu öyle bir çevredir ki birey de, topluluk da cemaat halinde örgütlenmiş sınıfsız bir dayanışmada yer alarak, himayeci devletin gölge ve baskısından kurtulabilir.

### *KISALTMALAR VE TABLOLARDA ESAS ALINAN KAYNAKLAR*


**DİE 1- Türkiye'nin Nüfusu 1927, il, ilçe, şehir ve köyler. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1929.**

**DİE 2- Türkiye'nin Nüfusu 1935; il, ilçe, şehir ve köyler. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.**

**DİE 3- Nüfus Sayımı 21 Ekim 1945; cilt 65, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1949.**

**DİE 4- Sanayi İstatistikleri, 1932-39 döneminde Sanayii Teşvik Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin faaliyetleri. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, R. Ulusoğlu Basımevi, İstanbul, 1945.**

**DİE 5- Sanayi İstatistikleri; 1936-41 döneminde Sanayii Teşvik Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin faaliyetleri. Başbakanlık Devlet İstatistik**


50 Devlet eliyle kurulamayan sosyal güvenlik sisteminin işlevini üstlenerek, sanayi sektörüne ucuz işgücü arzı sağlayan karşılıklı kent-taşra bağımlılığına dair bkz. Meillassoux (1980), s. 22b-199.

Enstitüsü Yayınları, Hüsnü Tabiat Basımevi, İstanbul, 1945.

DİE 6- İş İstatistikleri, 1937-40, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, R. Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1941.

DİE 7- İş İstatistikleri, 1937-43. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara Basımevi, Ankara, 1945.

DİE 8- İstatistik Yıllığı, 1939-40; cilt II. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1941.

DİE 9- Türkiye'nin Milli Geliri, 1973, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974.

**TABLO 1**

**GSMH'nın Sektörlere Göre Dağılımı (1913-40)**

| *Sektörler* | *1913-14 (%)* | *1926-30 (%)* | *1936-40 (%)* |
|---|---|---|---|
| Tarım | 52.8 | 48.9 | 46.8 |
| Sanayi | 16.5 | 14.4 | 17.6 |
| Ulaştırma-Haberleşme | 3.2 | 3.6 | 3.7 |
| Diğer Hizmetler | 27.5 | 33.1 | 31.9 |

Kaynak: DİE 9

**TABLO 2**

**Sınai İşletme Başına Düşen Ortalama İşçi Sayısı (1927-39)**

| *Yıllar* | *İşçi Sayısı* |
|---|---|
| 1927 | 3.9 |
| 1932 | 37.6 |
| 1933 | 46.5 |
| 1934 | 52.8 |
| 1935 | 44.5 |
| 1936 | 51.6 |
| 1937 | 67.2 |
| 1938 | 73.5 |
| 1939 | 78.1 |

Kaynak: DİE 1, DİE 4

**TABLO 3**

**İşletmelerin Büyüklüğüne Göre İşçi Dağılımı Yüzdesi (1927)**

| *İşletmenin Büyüklüğü* | *İşçi Yüzdesi* |
|---|---|
| 1-5 | 90.8 |
| 6-20 | 7.8 |
| 20-50 | 0.8 |
| 51-100 | 0.3 |
| 101+ | 0.2 |

Kaynak: DİE 1

**TABLO 4**

**İşletmelerin Kuruluş Tarihlerine Göre Dağılımı (1932-39)**

| *Yıllar* | *1923'ten Önce (%)* | *1923'den Sonra (%)* | *Bilinmeyenler* |
|---|---|---|---|
| 1932 | 23.2 | 73.9 | 2.9 |
| 1933 | 22.0 | 75.7 | 2.3 |
| 1934 | 24.2 | 74.7 | 1.1 |
| 1935 | 21.2 | 77.2 | 1.6 |
| 1936 | 18.4 | 79.7 | 1.9 |
| 1937 | 17.1 | 80.7 | 2.2 |
| 1938 | 15.6 | 82.0 | 2.4 |
| 1939 | 14.5 | 83.7 | 1.8 |

Kaynak: DİE 4

**TABLO 5**

**Kullanılan Toplam Beygir Gücü Ve Yıllık Değişim Oranı (1932-39)**

| *Yıllar* | *İşletme Başına Düşen Toplam Enerji* | *Yıllık Değişim (%)* |
|---|---|---|
| 1932 | 79.5 | -.- |
| 1933 | 99.9 | 25.7 |
| 1934 | 113.9 | 14.0 |
| 1935 | 160.5 | 40.9 |
| 1936 | 185.2 | 15.4 |
| 1937 | 212.9 | 15.0 |
| 1938 | 253.9 | 19.3 |
| 1939 | 341.7 | 34.6 |

Kaynak: DİE 4

**TABLO 6**
**Sanayi Yoğunluğu ve Çalışılan Gün Yoğunluğu Açısından İlk On Şehir**

| *Şehirler* | *İşletme (%)* | *İşgünü (%)* |
|---|---|---|
| İstanbul | 30.1 | 26.2 |
| İzmir | 12.9 | 9.5 |
| Bursa | 7.3 | 5.5 |
| Balıkesir | 7.1 | 1.0 |
| Seyhan | 3.0 | 4.9 |
| Ankara | 2.8 | 2.3 |
| Aydın | 2.8 | 3.1 |
| Manisa | 2.1 | 1.4 |
| Zonguldak | 2.0 | 20.4 |
| Çanakkale | 1.9 | 0.1 |

Kaynak: DİE 4

**TABLO 7**
**En Az 5 İşletmeye Sahip Sanayi Gruplarının Bölgesel Dağılımı (1938) / Sanayi Grupları (%)**

| *Bölge* | *I* | *II* | *III* | *IV* | *V* |
|---|---|---|---|---|---|
| Marmara | 6.1 | 37.7 | 86.0 | 21.4 | 64.7 |
| Ege | 21.2 | 32.0 | 7.4 | 26.8 | 17.6 |
| Akdeniz | –.– | 7.1 | 0.8 | 10.7 | –.– |
| İç Anadolu | 21.2 | 5.4 | 2.9 | 16.1 | 14.7 |
| Doğu Anadolu | –.– | 2.4 | 1.2 | 1.8 | –.– |
| Karadeniz | 45.5 | 8.4 | –.– | 14.3 | 2.9 |
| Toplam | 94.0 | 93.0 | 98.3 | 91.1 | 99.9 |

| *Bölge* | *VI* | *VII* | *VIII* | *IX* | *X* |
|---|---|---|---|---|---|
| Marmara | 76.2 | 62.1 | 74.3 | 39.8 | 49.0 |
| Ege | 16.7 | 10.3 | 20.0 | 17.3 | 22.1 |
| Akdeniz | 4.8 | –.– | 2.9 | 2.0 | 5.7 |
| İç Anadolu | 2.4 | 20.7 | –.– | 6.1 | 6.2 |
| Doğu Anadolu | –.– | 3.4 | 2.9 | 6.1 | 2.1 |
| Karadeniz | –.– | 3.4 | –.– | 15.3 | 7.3 |
| Toplam | 100 | 99.9 | 100 | 86.3 | 92.4 |

I Madencilik, II Tarım, III Tekstil, IV Ahşap, V Kağıt ve Kağıt Ürünleri, VI Metal, VII İnşaat, VIII Kimya, IX Diğerleri, X Toplam

Kaynak: DİE 4

**TABLO 8**

**Sanayilere Göre Kadın ve Çocuk İşçi Dağılımı (1935)**

| *Sanayiler* | *Kadın (%)* | *Çocuk (%)* |
|---|---|---|
| Tarım | 47.7 | 26.7 |
| Madencilik | 2.9 | 1.6 |
| Metalik Olmayan Madenler | 4.9 | 2.6 |
| İnşaat | –.– | 1.3 |
| Ahşap Üretimi | 14.1 | 4.9 |
| Demir | 0.1 | 6.8 |
| Makine | –.– | 2.4 |
| Kimyevi Ürünler | 4.2 | 1.8 |
| Tekstil | 41.0 | 6.6 |
| Kağıt ve Kağıt Ürünleri | 2.4 | 2.6 |
| Deri ve Kauçuk | 1.9 | 3.6 |
| Gıda ve İçki | 18.5 | 3.3 |
| Elektrik, Gaz ve Su | 0.8 | 0.8 |
| Teknik ve İdari | 5.2 | 0.3 |
| Muhtelif | 3.8 | 7.0 |
| Ticaret | 5.3 | 1.7 |
| Taşıma | 2.4 | 1.7 |
| İdare ve Hizmetler | 4.5 | 0.4 |
| Yurtiçi Ekonomi ve Şahsi Hizmetler | 59.2 | 14.1 |

Kaynak: DİE 2

**TABLO 9**

**Kadın ve Çocuk İşçiler, İşçiler ve Diğer Çalışanların Dağılımı**

| *Yıllar* | *Kadın (%)* | *Çocuk (%)* | *İşçi (%)* | *Diğer Çalışanlar %* | *Teknik % Türk* | *Diğerleri* |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 1927 | 32.8 | –.– | –.– | –.– | –.– | –.– |
| 1932 | 25.8 | 3.1 | 94.3 | 5.7 | 85.5 | 14.5 |
| 1933 | 23.4 | 4.1 | 95.7 | 4.3 | 74.4 | 25.6 |
| 1934 | 24.9 | 2.7 | 95.8 | 4.2 | 83.2 | 16.8 |
| 1935 | 19.7 | –.– | 94.0 | 6.0 | 80.1 | 19.9 |
| 1936 | (18.9) | –.– | 93.5 | 6.5 | 82.8 | 17.2 |
| 1937 | (18.1) | –.– | 94.6 | 5.4 | 81.1 | 18.9 |
| 1938 | (17.4) | –.– | 94.6 | 5.4 | 80.5 | 19.5 |
| 1939 | (16.6) | –.– | 94.7 | 5.3 | 84.5 | 15.5 |

Kaynak: DİE 4

Parantez içindeki rakamlar 1935-45 yılları arasındaki yıllık değişime göre hesaplanan tahmini değerlerdir.

**TABLO 10.a**

**Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre İşçilerin Dağılımı (1927)**

| | *14 Yaşın Altı* | |
|---|---|---|
| *Sanayi Kolları* | *Erkek (%)* | *Kadın (%)* |
| Tarım | 56.6 | 44.4 |
| Madencilik | 99.2 | 0.8 |
| Tekstil | 57.3 | 43.7 |
| Ağaç Ürünleri | 83.8 | 16.2 |
| Kağıt Ürünleri | 86.3 | 13.7 |
| Demir | 99.1 | 0.9 |
| İnşaat | 91.8 | 8.2 |
| Kimyevi Maddeler | 78.6 | 21.4 |
| Muhtelif | 95.5 | 4.5 |
| Elektrik | –.– | –.– |

Kaynak: DİE 10

**TABLO 10.b**

**Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre İşçilerin Dağılımı (1927)**

| | *14 Yaşın Üstü* | |
|---|---|---|
| *Sanayi Kolları* | *Erkek (%)* | *Kadın (%)* |
| Tarım | 74.5 | 25.5 |
| Madencilik | 94.6 | 5.4 |
| Tekstil | 46.3 | 53.7 |
| Ağaç Ürünleri | 89.5 | 10.5 |
| Kağıt Ürünleri | 90.6 | 9.4 |
| Demir | 90.3 | 9.7 |
| İnşaat | 95.1 | 4.9 |
| Kimyevi Maddeler | 87.2 | 12.8 |
| Muhtelif | 96.3 | 3.7 |
| Elektrik | 89.8 | 10.2 |

Kaynak: DİE 10

**TABLO 10.c**
**İstanbul'da Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre İşçilerin Dağılımı (1927)**

| | *14 Yaşın Altı* | |
|---|---|---|
| *Sanayi Kolları* | *Erkek (%)* | *Kadın (%)* |
| Tarım | 71.0 | 29.0 |
| Madencilik | 0.0 | 0.0 |
| Tekstil | 39.3 | 60.7 |
| Ağaç Ürünleri | 92.0 | 8.0 |
| Kağıt Ürünleri | 85.3 | 14.7 |
| Demir | 98.2 | 1.8 |
| İnşaat | 100.0 | 0.0 |
| Kimyevi Maddeler | 63.4 | 36.6 |
| Muhtelif | 0.0 | 0.0 |
| Elektrik | 0.0 | 0.0 |

Kaynak: DİE 10

**TABLO 10.d**
**İstanbul'da Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre İşçilerin Dağılımı (1927)**

| | *14 Yaşın Üstü* | |
|---|---|---|
| *Sanayi Kolları* | *Erkek (%)* | *Kadın (%)* |
| Tarım | 75.3 | 24.7 |
| Madencilik | 100.0 | 0.0 |
| Tekstil | 47.8 | 52. 2 |
| Ağaç Ürünleri | 91.6 | 8.4 |
| Kağıt Ürünleri | 86.7 | 13.3 |
| Demir | 98.8 | 1.2 |
| İnşaat | 95.0 | 5.0 |
| Kimyevi Maddeler | 73.4 | 26.6 |
| Muhtelif | 100.0 | 100.0 |
| Elektrik | 100.0 | 100.0 |

Kaynak: DİE 10

**TABLO 10.e**
**İzmir'de Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre İşçilerin Dağılımı (1927)**

| | *14 Yaşın Altı* | |
|---|---|---|
| *Sanayi Kolları* | *Erkek (%)* | *Kadın (%)* |
| Tarım | 50.0 | 50.0 |
| Madencilik | 0.0 | 0.0 |
| Tekstil | 33.4 | 66.6 |
| Ağaç Ürünleri | 100.0 | 0.0 |
| Kağıt Ürünleri | 79.3 | 20.7 |
| Demir | 100.0 | 0.0 |
| İnşaat | 100.0 | 0.0 |
| Kimyevi Maddeler | 100.0 | 0.0 |
| Muhtelif | 92.9 | 7.1 |
| Elektrik | 100.0 | 0.0 |

Kaynak: DİE 10

**TABLO 10.f**
**İzmir'de Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre İşçilerin Dağılımı (1927)**

| | *14 Yaşın Üstü* | |
|---|---|---|
| *Sanayi Kolları* | *Erkek (%)* | *Kadın (%)* |
| Tarım | 45.8 | 54.2 |
| Madencilik | 100.0 | 0.0 |
| Tekstil | 50.5 | 49.5 |
| Ahşap Ürünleri | 98.4 | 1.6 |
| Kağıt Ürünleri | 95.8 | 4.2 |
| Demir | 99.7 | 0.3 |
| İnşaat | 98.0 | 2.0 |
| Kimyevi Maddeler | 98.8 | 1.2 |
| Muhtelif | 97.0 | 3.0 |
| Elektrik | 100.0 | 0.0 |

Kaynak: DİE 10

**11.a'dan 12.b'ye kadar olan tablolar için sanayi gruplandırması**
1. Tarım; 2. Madencilik; 3. Metalik Olmayan Madenler; 4. İnşaat; 5. Ahşap Üretimi; 6. Demir; 7. Makine; 8. Kimyevi Ürünler; 9. Tekstil; 10. Kağıt ve Kağıt Ürünleri; 11. Deri ve Kauçuk; 12. Yiyecek ve İçecek; 13. Elektrik, Gaz ve Su; 14. Teknik ve İdari; 15. Muhtelif; 16. Ticaret; 17. Taşım; 18. İdare ve Hizmetler; 19. Yurtiçi Ekonomi ve Kişisel Hizmetler

**TABLO 11.a**
**Sanayi Kollarına Ve Yaş Gruplarına Göre Erkek İşçilerin Dağılımı (1935)**

| *Sanayi* | *0-14* | *15-24* | *25-34* | *35-44* | *45-54* | *55-64* | *65-74* | *75+* | *N. A.* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. | 15.9 | 23.8 | 22.6 | 16.0 | 9.0 | 6.8 | 4.0 | 1.8 | 0.1 |
| 2. | 1.3 | 35.0 | 33.9 | 18.9 | 6.8 | 2.9 | 0.8 | 0.4 | 0.0 |
| 3. | 2.4 | 25.6 | 31.8 | 21.8 | 9.8 | 5.8 | 2.2 | 0.6 | 0.0 |
| 4. | 1.3 | 25.8 | 33.7 | 21.5 | 10.2 | 5.1 | 1.6 | 0.4 | 0.4 |
| 5. | 3.9 | 23.3 | 28.2 | 20.9 | 11.6 | 7.4 | 3.5 | 1.1 | 0.1 |
| 6. | 6.8 | 28.5 | 26.5 | 16.9 | 10.3 | 6.9 | 3.1 | 1.0 | 0.0 |
| 7. | 2.4 | 33.4 | 27.3 | 17.8 | 10.4 | 5.8 | 2.3 | 0.6 | 0.0 |
| 8. | 1.8 | 23.0 | 30.2 | 19.1 | 15.0 | 8.1 | 2.0 | 0.7 | 0.1 |
| 9. | 7.1 | 31.5 | 28.3 | 12.4 | 6.5 | 4.0 | 2.4 | 0.7 | 0.1 |
| 10. | 2.6 | 31.9 | 29.1 | 18.7 | 10.6 | 4.9 | 1.9 | 0.3 | 0.0 |
| 11. | 3.6 | 21.3 | 28.6 | 19.3 | 12.6 | 8.4 | 4.6 | 1.6 | 0.0 |
| 12. | 2.6 | 21.3 | 28.1 | 22.4 | 13.1 | 8.1 | 3.4 | 0.9 | 0.1 |
| 13. | 0.8 | 23.2 | 31.7 | 26.0 | 11.0 | 5.4 | 1.5 | 0.4 | 0.0 |
| 14. | 0.3 | 15.4 | 32.6 | 25.3 | 15.1 | 8.1 | 2.8 | 0.4 | 0.0 |
| 15. | 7.0 | 31.6 | 26.2 | 18.2 | 9.0 | 5.2 | 2.1 | 0.6 | 0.1 |
| 16. | 1.5 | 17.1 | 25.7 | 23.8 | 16.5 | 10.2 | 4.1 | 1.1 | 0.0 |
| 17. | 1.6 | 19.6 | 31.7 | 24.9 | 12.4 | 6.7 | 2.5 | 0.6 | 0.0 |
| 18. | 0.4 | 35.9 | 36.8 | 13.2 | 8.3 | 3.9 | 1.2 | 0.3 | 0.0 |
| 19. | 9.7 | 32.2 | 23.6 | 14.7 | 9.2 | 6.6 | 3.2 | 0.8 | 0.0 |

Kaynak: DIE 2

**TABLO 11.b**
**Sanayi Kollarına ve Yaş Gruplarına Göre Kadın İşçilerin Dağılımı (1935)**

| *Sanayi* | *0-14* | *15-24* | *25-34* | *35-44* | *45-54* | *55-64* | *65-74* | *75+* | *N. A.* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. | 11.7 | 19.1 | 25.0 | 17.7 | 12.7 | 8.6 | 3.6 | 1.6 | 0.0 |
| 2. | 10.8 | 18.7 | 25.4 | 15.8 | 17.4 | 5.9 | 3.3 | 2.7 | 0.0 |
| 3. | 6.5 | 19.1 | 29.3 | 18.0 | 13.2 | 10.0 | 2.9 | 0.9 | 0.1 |
| 4. | 0.0 | 5.8 | 23.6 | 11.8 | 29.4 | 11.8 | 11.8 | 5.8 | 0.0 |
| 5. | 11.2 | 21.4 | 24.5 | 19.1 | 12.1 | 7.4 | 3.0 | 1.1 | 0.2 |
| 6. | 10.7 | 23.0 | 24.1 | 17.6 | 13.1 | 8.8 | 1.4 | 1.3 | 0.0 |
| 7. | 16.6 | 0.0 | 16.6 | 33.3 | 16.6 | 0.0 | 16.6 | 0.0 | 0.0 |
| 8. | 2.7 | 29.8 | 32.4 | 13.5 | 5.4 | 10.8 | 2.7 | 2.7 | 0.0 |
| 9. | 6.3 | 24.5 | 26.0 | 20.0 | 12.7 | 7.1 | 2.5 | 0.8 | 0.1 |
| 10. | 4.5 | 47.0 | 33.2 | 9.0 | 3.0 | 1.5 | 0.8 | 0.8 | 0.0 |
| 11. | 8.3 | 28.7 | 21.2 | 16.0 | 13.6 | 9.3 | 2.2 | 0.7 | 0.0 |
| 12. | 6.1 | 22.9 | 24.6 | 21.4 | 14.2 | 7.8 | 2.4 | 0.6 | 0.0 |
| 13. | 0.0 | 30.8 | 30.8 | 15.3 | 7.7 | 7.7 | 7.7 | 0.0 | 0.0 |
| 14. | 0.6 | 37.5 | 31.8 | 16.5 | 11.2 | 1.8 | 0.6 | 0.0 | 0.0 |
| 15. | 7.7 | 23.8 | 21.9 | 19.5 | 14.7 | 8.7 | 2.7 | 1.0 | 0.0 |
| 16. | 4.3 | 21.1 | 24.1 | 20.2 | 15.1 | 10.0 | 3.8 | 1.3 | 0.1 |
| 17. | 8.2 | 19.8 | 28.5 | 20.7 | 11.8 | 7.0 | 3.1 | 0.7 | 0.2 |
| 18. | 0.6 | 28.0 | 33.9 | 19.3 | 11.1 | 5.2 | 1.4 | 0.4 | 0.1 |
| 19. | 17.3 | 22.3 | 17.1 | 16.8 | 13.5 | 8.9 | 3.1 | 1.0 | 0.0 |

Kaynak: DİE 2

**TABLO 12.a**

**Sanayi Kollarına ve Yaş Gruplarına Göre Erkek İşçilerin Dağılımı**

| *Sanayi* | *0-14* | *15-19* | *20-24* | *25-34* | *35-44* | *45-54* | *55-64* | *65 +* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. | 15.0 | 17.0 | 6.8 | 19.5 | 19.6 | 11.5 | 6.6 | 4.2 |
| 2. | 1.2 | 19.8 | 9.4 | 28.2 | 29.0 | 10.0 | 2.0 | 0.4 |
| 3. | 3.1 | 15.8 | 6.6 | 27.4 | 26.4 | 13.1 | 5.1 | 2.3 |
| 4. | 1.7 | 13.8 | 5.9 | 27.4 | 27.2 | 15.4 | 6.4 | 2.2 |
| 5. | 4.2 | 14.2 | 6.8 | 26.3 | 25.3 | 13.4 | 6.5 | 3.3 |
| 6. | 7.4 | 20.1 | 8.2 | 24.2 | 20.6 | 10.8 | 5.7 | 3.0 |
| 7. | 1.9 | 21.1 | 11.7 | 30.6 | 20.3 | 9.7 | 3.4 | 1.3 |
| 8. | 2.3 | 17.5 | 7.9 | 26.3 | 22.5 | 14.0 | 6.7 | 2.8 |
| 9. | 8.2 | 23.8 | 8.6 | 24.3 | 19.2 | 9.6 | 4.2 | 2.1 |
| 10. | 2.2 | 17.3 | 8.2 | 30.0 | 21.8 | 12.6 | 5.9 | 2.0 |
| 11. | 5.9 | 20.5 | 11.1 | 22.6 | 19.3 | 11.9 | 6.3 | 2.4 |
| 12. | 2.6 | 13.5 | 6.1 | 24.6 | 25.5 | 16.4 | 8.0 | 3.5 |
| 13. | 1.2 | 9.7 | 7.6 | 28.2 | 26.6 | 16.9 | 7.4 | 2.4 |
| 14. | 4.4 | 14.1 | 7.3 | 23.6 | 24.1 | 15.9 | 7.8 | 2.8 |
| 15. | 6.9 | 19.3 | 6.8 | 24.4 | 21.8 | 12.0 | 6.1 | 2.7 |
| 16. | 2.0 | 9.9 | 5.4 | 24.0 | 26.7 | 18.1 | 10.1 | 4.8 |
| 17. | 1.5 | 9.8 | 6.9 | 28.7 | 28.2 | 16.5 | 6.3 | 2.1 |
| 18. | 0.4 | 3.3 | 57.7 | 17.5 | 10.4 | 6.6 | 3.0 | 1.1 |
| 19. | 15.1 | 22.7 | 6.6 | 19.8 | 16.9 | 10.1 | 5.3 | 3.4 |

Kaynak: DIE 3

**TABLO 12.b**
**Sanayi Kollarına ve Yaş Gruplarına Göre Kadın İşçilerin Dağılımı (1945)**

| *Sanayi* | *0-14* | *15-19* | *20-24* | *25-34* | *35-44* | *45-54* | *55-64* | *65 +* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. | 14.1 | 14.1 | 10.0 | 20.6 | 16.9 | 11.8 | 7.7 | 4.5 |
| 2. | 4.5 | 28.9 | 24.4 | 13.3 | 15.9 | 8.4 | 2.9 | 1.6 |
| 3. | 9.1 | 26.4 | 12.3 | 18.5 | 16.9 | 11.4 | 5.7 | 0.2 |
| 4 | 2.5 | 8.3 | 2.9 | 22.8 | 31.5 | 24.5 | 5.0 | 2.5 |
| 5. | 12.7 | 16.7 | 11.7 | 18.6 | 18.1 | 11.9 | 6.7 | 3.6 |
| 6. | 9.3 | 21.7 | 9.0 | 24.5 | 14.4 | 11.8 | 5.6 | 3.7 |
| 7. | 4.0 | 23.9 | 14.8 | 25.1 | 19.4 | 10.8 | 1.6 | 0.4 |
| 8 | 10.2 | 31.7 | 17.1 | 17.6 | 14.6 | 5.6 | 2.7 | 0.5 |
| 9. | 8.7 | 22.6 | 13.3 | 19.7 | 17.6 | 11.2 | 6.4 | 0.5 |
| 10. | 4.2 | 25.0 | 15.7 | 25.2 | 18.9 | 8.2 | 1.8 | 1.0 |
| 11. | 6.3 | 24.4 | 20.2 | 20.9 | 14.8 | 8.2 | 4.5 | 0.7 |
| 12. | 5.0 | 20.4 | 10.4 | 16.7 | 23.3 | 14.9 | 7.3 | 2.0 |
| 13. | 0.6 | 15.2 | 26.9 | 30.4 | 18.2 | 6.4 | 2.3 | 0.0 |
| 14. | 8.0 | 24.0 | 13.3 | 16.3 | 14.1 | 15.2 | 5.7 | 3.4 |
| 15. | 11.2 | 19.3 | 9.0 | 17.6 | 19.5 | 13.5 | 7.2 | 2.7 |
| 16. | 2.6 | 11.5 | 16.9 | 25.2 | 19.4 | 14.4 | 7.4 | 2.6 |
| 17. | 3.0 | 13.4 | 29.7 | 22.5 | 16.4 | 10.1 | 3.9 | 1.0 |
| 18. | 0.9 | 9.4 | 23.3 | 32.3 | 19.0 | 10.0 | 3.9 | 1.2 |
| 19. | 26.8 | 19.6 | 8.5 | 10.9 | 11.8 | 11.4, | 7.8 | 3.2 |

Kaynak: DİE 3

**TABLO 13**
**Kadın ve Çocuk İşçilerin İş Kollarına Göre Dağılımı (1945)**

| *İş Kolları* | *Kadın (%)* | *Çocuk (%)* |
|---|---|---|
| Tarım | 47.7 | 14.8 |
| Maden | 0.9 | 1.2 |
| Metalik Olmayan Madenler | 2.6 | 3.3 |
| İnşaat | 0.4 | 1.7 |
| Ağaç ürünleri | 6.7 | 4.8 |
| Demir | 0.5 | 7.4 |
| Makina | 0.9 | 1.9 |
| Kimyevi Ürünler | 16.0 | 3.6 |
| Tekstil | 54.9 | 16.6 |
| Kağıt ve Kağıt Ürünleri | 5.8 | 2.3 |
| Deri ve Kauçuk | 0.2 | 4.6 |
| Gıda ve İçki | 11.6 | 2.9 |
| Elektrik, Gaz ve Su | 4.0 | 1.2 |
| Teknik ve İdari | 5.7 | 6.9 |
| Muhtelif | 10.1 | 5.7 |
| Ticaret | 3.9 | 1.9 |
| Taşıma | 2.4 | 1.6 |
| İdare ve Hizmetler | 4.6 | 0.3 |
| Yurtiçi Ekonomi ve Kişisel Hizmetler | 50.1 | 21.0 |

**TABLO 14**
**İşçilerin Cinsiyete Göre Bölgelere Dağılımı (1927)**

| *Bölgeler* | *Erkek (%)* | *Kadın (%)* |
|---|---|---|
| Marmara | 54.9 | 45.1 |
| Ege | 68.4 | 31.6 |
| Akdeniz | 70.4 | 29.6 |
| İç Anadolu | 69.2 | 30.8 |
| Doğu Anadolu | 75.5 | 24.5 |
| Karadeniz | 55.0 | 45.0 |
| Toplam | 63.8 | 36.2 |

**TABLO 15**
**İşçilerin Cinsiyete Göre Bölgelere Dağılımı (1935)**

| *Bölgeler* | *Erkek (%)* | *Kadın (%)* |
|---|---|---|
| Marmara | 50.8 | 49.2 |
| Ege | 48.6 | 51.4 |
| Akdeniz | 53.0 | 47.0 |
| İç Anadolu | 48.2 | 51.8 |
| Doğu Anadolu | 50.3 | 49.7 |
| Karadeniz | 49.5 | 50.5 |
| Toplam | 49.1 | 50.9 |

Kaynak: DİE 2

**TABLO 16**
**İşçilerin Cinsiyete Göre Bölgelere Dağılımı (1945)**

| *Bölgeler* | *Erkek (%)* | *Kadın (%)* |
|---|---|---|
| Marmara | 51.8 | 48.2 |
| Ege | 52.8 | 47.2 |
| Akdeniz | 42.6 | 57.4 |
| İç Anadolu | 50.2 | 49.8 |
| Doğu Anadolu | 53.4 | 46.7 |
| Karadeniz | 51.6 | 48.4 |
| Toplam | 50.3 | 49.7 |

Kaynak: DİE 3

**Tablo 17**
**Sanayi Gruplarının İşletme ve İşçi Sayısına Göre Dağılımı (1927)**

| *Sanayi* | *İşletme Sayısı (%)* | *İşçi Sayısı (%)* |
|---|---|---|
| Maden | 0.9 | 7.4 |
| Tarım | 43.6 | 43.0 |
| Tekstil | 14.3 | 18.7 |
| Ağaç | 12.1 | 9.5 |
| Kağıt ve Kağıt Ürünleri | 0.5 | 1.1 |
| Metal | 22.6 | 13.2 |
| İnşaat | 4.4 | 4.8 |
| Kimyevi Maddeler | 1.1 | 1.2 |
| Muhtelif | 0.2 | 0.6 |
| Diğerleri | 0.3 | 0.5 |

Kaynak: DİE 1

**Tablo 18**
**Çalışan ve İşsiz Nüfusun Dağılımı (1927-1945)**

| | Çalışanlar (%) | | Çalışmayanlar (%) | | Toplam |
|---|---|---|---|---|---|
| *Yıllar* | *Erkek* | *Kadın* | *Erkek* | *Kadın* | *İşsiz (%)* |
| 1927 | 54.8 | 24.8 | 45.2 | 75.2 | 39.3 |
| 1935 | 92.7 | 58.7 | 7.3 | 41.3 | 25.3 |
| 1945 | 89.9 | 30.9 | 10.1 | 69.1 | 40.2 |

Kaynak:DİE 3 ve DİE 10

**Tablo 19**
**Sanayi Gruplarında Yıllık Ortalama İş Günleri (1938-1943)**

| *Sanayi Grupları* | *1938 (gün)* | *1943 (gün)* |
|---|---|---|
| Maden | 228 | 235 |
| Metalik Olmayan Madenler | 176 | 161 |
| İnşaat | 165 | 210 |
| Ağaç Ürünleri | 234 | 200 |
| Demir | 276 | 274 |
| Makina | 295 | 314 |
| Kimyevi Maddeler | 201 | 191 |
| Tekstil | 231 | 222 |
| Kağıt ve Kağıt Ürünleri | 296 | 308 |
| Deri ve Kauçuk | 266 | 284 |
| Gıda ve İçki | 207 | 192 |
| Elektrik, Gaz ve Su | 305 | 349 |
| Ticaret | 294 | 295 |
| Taşıma | 293 | 305 |
| İdare ve Hizmetler | 332 | 319 |
| Muhtelif | 171 | 220 |
| Genel Ortalama | 233 | 235 |

Kaynak:DİE 7

## KAYNAKÇA


Ahmad, Feroz (1981), 'The political economy of Kemalism', Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun, der., *Atatürk: Founder of a Modern State* içinde, Londra.

Ağralı, Sedat (1967), *Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı*, İstanbul.

Ağaoğlu, Samet (1936), 'Türkiye'de İş Kanunu Tarihçesi', *Ülkü*, 7 (Temmuz), ss. 223-79.

Ağaoğlu, Samet, Selahattin Hüdaioğlu (1947), *Türkiye'de İş Hukuku, İş Hukuku Tarihi*, cilt 1, Ankara.

Arar, İsmail (1968), *Hükümet Programları: 1920-1965*, İstanbul.

Başar, Ahmet Hamdi (1981), *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara.

Belge, Murat (1989), *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek*, İstanbul.

Benham, F. (1940), 'Türkiye'de Hayat Pahalılığı ve Geçinme Seviyesini Yükseltme Çareleri: Ağustos 1938'de Türk Hükümetine Sunulan Rapor', *Konjonktür* (Mart 1940), ss. 9-16.

Bianchi, Robert (1984), *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton.

Bilkur, Şefik (1944), 'Konjonktür dairesinin faaliyeti' ve 'Türkiye'de Yaşam Seviyesi ve geçinme endeksleri', *Türk İktisat Cemiyeti* içinde (1944).

Boratav, Korkut (1982), *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara.

Boratav, Korkut (1983), *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları: İktisat Yazıları 1969-1981*, İstanbul.

Boratav, Korkut (1989), *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985*, İstanbul.

Bulutay, Tuncer, Yahya S. Tezel, Nuri Yıldırım (1974), *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*, Ankara.

Burçak (1977), *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, 1923-1938*, İstanbul.

Carnoy, Martin (1984), *Structuralism and the State: Althusser and Poulantzas*, Princeton.

Cerrahoğlu, A. (Kerim Sadi) (1975), *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul.

Conker, Orhan (1937), *Redressement économique et industrialisation de la nouvelle Turquie*, Paris.

Çavdar, Tevfik (1971), *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul.

Çıladır, Sina (1977), *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi: 1848-1940*, Ankara.

Darendelioğlu, İlhan (1963), *Türkiye'de Komünizm Hareketleri*, 2 cilt, İstanbul.

Devlet İstatistik Enstitüsü (1973), *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50. Yılı*, Ankara.

Eldem, Vedat (1970), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara.

Fişek, Kurthan (1969), *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Ankara.

Fişek, Kurthan (1969), *Türkiye'de Devletçilikleri Açısından Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili*, AÜSBF X. No. 274, Ankara.

Fişek, Kurthan (1977), 'Anayasal Dönüm Noktaları ve Türkiye'de İşçi Hareketleri', *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı: 1876-1976* içinde, Ankara

Gevgilili, Ali (1989), *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, İstanbul.

Gülmez, Mesut (1991), *Türkiye'de Çalışma İlişkileri: 1936 Öncesi*, Ankara.

Güzel, Mehmet Şehmus (1985?), 'Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri', *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* cilt VII içinde, ss. 1850-2.

Harris, George S. (1967), *The Origins of Communism in Turkey*, Stanford.

Heper, Metin (1985), *The State Tradition in Turkey*, Londra.

Heper, Metin ve Jacob M. Landau, der. (1991), *Political Parties and Democracy in Turkey*, Londra.

Hines, Walker D. v.d. (1936), *Türkiye'nin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tedkiki 1933-1934*, cilt VI, Ankara.

Hüsrev, İsmail (1934), 'Millet İçinde Sınıf Meselesi', *Kadro*, III, 25, (Ocak 1934), ss. 34-8.

İnan, Afet (1972), *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı: 1933*, Ankara.

İnan, Afet (1989), *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı: 1936*, Ankara.

İlkin, Selim (1978), 'Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 Kanunu Tasarısı' *ODTÜ Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı*, ss. 251-348.

Kazgan, Gülten (1977), 'Türk Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler', *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunlar Sempozyumu* içinde, İstanbul.

Kepenek, Yakup (1990), *Türkiye Ekonomisi*, Ankara.

Keyder, Çağlar (1980), 'Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının Millileşmesi', *ODTÜ Gelişme Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı*, ss. 239-55.

Keyder, Çağlar (1982), *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye. 1923-1929*, Ankara.

Keyder, Çağlar (1989), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul.

Kessler, Gerhard (1943), 'Türk İstatistikleri' *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt IV, no. 3 (Nisan 1943), Almanca'da 'Türkische Arbeitsstatistik', ss. 165-79.

Kongar, Emre (1979), *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Ankara.

Korniyenko, R.P. (1967), *The Labor Movement in Turkey: 1918-1963*, Washington.

Korniyenko, R.P. (1971), 'Türkiye'de İşçi Hareketleri: 1923-1939', *Sosyalist Parti İçin Teori-Pratik Birliği*, no. 4 (Nisan 1971), ss. 48-70.

Kuruç, Bilsay (1988), *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, cilt I, (1929-1932), Ankara.

Küçük, Yalçın (1980), *Türkiye Üzerine Tezler 1908-1978*, I ve II. ciltler, İstanbul.

Laqueur, Walter Z. (1957), *Communism and Nationalism in the Middle East*, Londra.

Lefranc, Georges ve Kemal Sülker (1966), *Dünya'da ve Bizde Sendikacılık*, İstanbul.

Le Genissel, A. (1948), *L'Ouvrier d'industrie en Turquie*, Beyrut.

Mardin, Şerif (1975), 'Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?', Engin D. Akarlı ve Gabriel Ben-Dor, der., *Political Participation in Turkey* içinde, İstanbul.

Meillassoux, Claude (1980), 'From Reproduction to Production: A Marxist Approach to Economic Anthropology', Harold Wolpe, der., *The Articulation of Modes of Production* içinde, Londra.

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti (1930), *1930 Senesi Sanayi Kongresi: Raporlar, Kararlar, Zabıtlar*, Ankara.

Müderrisoğlu, Alptekin (1988), *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, 2 cilt, İstanbul.

Nedim, Vedat (Tör) (1932), 'Sınıflaşmak ve İktisat Siyaseti', *Kadro*, I, II (Kasım 1932), ss. 17-21.

Nedim, Vedat (Tör) (1933), 'Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti', *Kadro*, II, 21 (Eylül-1933), ss. 15-20.

Ökçün, A. Gündüz (1971), *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Ankara.

Öz, Esat (1992), *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, (1923-1945)*, Ankara.

Özeken, Ali (1948), 'Türkiye'de Sanayii İşçileri', *İçtimai Siyaset Konferansları no. I*, ss. 56-81.

Özgür, Özlem (1976), *100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye*, İstanbul.

Parla, Taha (1989), *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul.

'Rakamların Anlattığı Sanayi' (1934), I, II, III *Kadro*, cilt III, no. 26, 27 (Şubat, Mart 1934), ss. 37-42, 49-51.

Rozaliyev, Y.N. (1974), *Türkiye Sanayi Proletaryası*, İstanbul.

Rozaliyev, Y.N. (1978), *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, 1923-1960*, Ankara.

Sayılgan, Adam (1968), *Solun 94 Yılı: 1871-1965, Türkiye'de Sosyalist-Komünist Hareketler*, Ankara.

Schick, Irvin Cemil ve Ertuğrul Ahmet Tonak (1990), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul.

Sencer, Muzaffer (1974), *Türkiye'de Sınıfsal Yapı ve Siyasal Davranışlar*, İstanbul.

Sencer, Oya (Baydar) (1969), *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, Istanbul.

Sencer, Oya (Baydar) (1986), *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi I*, Frankfurt am Main.

Shurov, A. (1970), 'Kemalist Devrim ve Türkiye Proletaryası', A. Shurov ve Y. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları* içinde, İstanbul.

Steinhaus, Kurt (1973), *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, İstanbul.

Sunar, İlkay (1974), *State and Society in the Politics of Turkey's Development*, Ankara.

Sülker, Kemal (1973), *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul.

Sülker, Kemal (1987), *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, İstanbul.

Süreyya, Şevket Aydemir (1934), 'Kanunu yeni cemiyetin temel kanunlarından biridir I, II', *Kadro*, cilt III, no. 30, 31 (Haziran, Temmuz 1934), ss. 5-15.

Şimanov, Dimitar (1978), *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi. Kısa tarih 1908-1965*, İstanbul.

Şevki, M. (1934), 'Sanayi kuruluşunda eleman meselesi' *Kadro*, cilt III, no. 31 (Temmuz), ss. 28-34.

Talas, Cahit (1960), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyal Politik Meseleler: 1920-1960*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, no. 3, Ankara.

Talas, Cahit, Sait Dilik ve Alparslan Işıklı (1965), *Türkiye'de Sendikacılık Hareketi ve Toplu Sözleşme*, Ankara, SBF Maliye Enstitüsü.

Tayanç, Tunç (1973), *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, İstanbul.

Tevetoğlu, Fethi (1967), *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, Ankara.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1977), *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları*, Ankara.

Tekeli, İlhan (1982), *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara.

Tezel, Yahya (Sezai) (1986), *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi: 1923-1950*, Ankara.

Thornburg, Max W., v.d. (1949), *Turkey: An Economic Appraisal*, New York.

Timur, Taner (1971), *Türk Devrimi ve Sonrası: 1919-1946*, Ankara.

Toprak, Zafer (1982), *Türkiye'de 'Millî İktisat'*, İstanbul.

Toprak, Zafer (1986), 'Tek Parti Döneminde Çalışma Yaşamı ve Amele Teali Cemiyeti', *Düşün*, No. 27 (Haziran), ss. 20-4.

Toprak, Zafer (1987), 'İstanbul'da Amele Bayramları I ve II', *Tarih ve Toplum*, cilt VII, 41 (Mayıs 1987), ss. 35-42; (Temmuz 1987), ss. 46-7.

Toydemir, Sedat (1951), 'Türkiye'de İhtilafların Tarihçesi ve Bugünkü Durumu', *Sosyal Siyaset Konferansları* no. 4, İstanbul Üniversitesi İçtimaiyat Enstitüsü no. 17, ss. 45-66.

Tokin, İsmail Hüsrev (1946), *İktisadi ve İçtimaî Türkiye Cilt 3: Türkiye'de Sanayi*, Ankara.

Tunçay, Mete (1972), *Mesâî Halk Suralar Fırkası Programı*, Ankara.

Tunçay, Mete (1989a), *1923 Amele Birliği*, İstanbul.

Tunçay, Mete (1989b), *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul.

Tunçay, Mete (1991a), *Arif Oruç'un Yarını (1933)*, İstanbul.

Tunçay, Mete (1991b), *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*, 2 cilt, İstanbul.

Tunçay, Mete (1992), *Türkiye'de Sol Akımlar II: 1925-1936*, İstanbul.

(TİB) Tüm İktisatçılar Birliği (1976), *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.

Türk İktisat Cemiyeti (1944), *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara.

T.C. Çalışma Bakanlığı (1973), *50 Yılda Çalışma Hayatımız*, Ankara.

T.C. İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü (1950), *Türkiye'de Siyasî Dernekler*, 2 cilt, Ankara.

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (1973), *50 Yılda Türk Sanayii*, Ankara.

Yerasimos, Stefanos (1976), *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, 3- 1. Dünya Savaşından 1971'e*, İstanbul.

Varlık, Bülent (1992), 'ABD'li uzmanların Türkiye'de Çalışma Yaşamına İlişkin Görüş ve Önerileri (1934)', *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* (Aralık 1992), no. 150, XVI, ss. 42-7.

Yetkin, Çetin (1983), *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi: 1930-1945*, İstanbul.

Zürcher, Erik Jan (1992), *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul.

ALTINCI BÖLÜM

# İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI BOYUNCA SERMAYE VE EMEK

*Mehmet Şehmus Güzel*

Savaş dönemlerine özgü olağanüstü koşullarda açlık, yıkım ve korku kol gezer; siyasi sosyal ve ekonomik hayatın tüm dokusu etkilenir, başkalaşır. İkinci Dünya Savaşı Türk siyasetinin üstüne kabus gibi çöktüğünde, devlet erkânı manevra üstüne manevra yaparak, ihtilalin dışında kalmayı becermiştir. Bu arada hükümet getirdiği yeni kısıtlama ve kanunlarla işçiler ile aydınlar üzerindeki siyasi baskılarını arttırıyordu. Ülkenin binbir dereden su getiren hukuk sistemi her gün daha çetrefil şartları ortaya sürdükçe sendikalaşma ve siyasi parti kurma hakkını kullanmak zorlaşıyor, hatta kimi zaman imkânsızlaşıyordu. İş Kanunu'nda yapılan değişikliklerle çalışma saatleri uzamış, sanayinin bazı sektörlerinde fazla mesai zorunluluğu getirilmişti. Seferberlik ve silah altına almalar yüzünden önemli ölçüde daralan işgücünü takviye etmede yeni kaynaklar -en çok da kadınlarla çocuklar- devreye sokuluyordu. Fiyatların alıp başını yürüdüğü bu dönemde, vurgunculuk, stokçuluk ve karaborsacılık gırla gidiyor, nominal ve reel ücretlerle maaşlar düşerken, pek tabii hayat standardı da fevkalade geriliyordu. Sonuç olarak

savaş zengini bir grup hacıağa türemişti. İşçiler ter dökürken, kapitalistler servetlerine servet katıyorlardı.

22 Mayıs 1940'da Meclis'te kabul edilip, 25 Mayıs 1940'da *Resmi Gazete*'de yayınlanan sıkıyönetim kanunu, toplantı, gösteri ve örgütlenme hakkını sınırlayan bir dizi kısıtlama getirdi. Bu kısıtlamalardan basın da payını almıştı. Yeni mevzuatın uygulanmasını takip etmekten sorumlu sıkıyönetim mahkemeleri kurulmakta gecikmedi. 23 Kasım 1940'da Kocaeli, İstanbul ve diğer Trakya şehirlerinde sıkıyönetim uygulaması başladı; savaş ertesinde de hemen yürürlükten kaldırılmadı ve 23 Aralık 1947'ye kadar sürdü. Sıkıyönetim işçi sınıfı ile aydınların üzerinde savaştan sonra da devam eden baskıların yoğunlaştırılmasında bir araç vazifesi gördü. İşte çok partili demokrasiye geçiş tam da bu sırada, sıkıyönetimin güdümünde gerçekleşir. Peki ama buna gerçekten "geçiş" denilebilir mi? Savaştan sonrasına da sirayet eden sıkıyönetim işçiler ile sosyalistleri yeni siyasi parti ve sendika kurmaktan alıkoymaya yaramıştı. Halbuki bu tür örgütlenme hakları Mayıs 1946'da kağıt üzerinde de olsa tekrar meşru hale getirilmişti. 1946 Aralık'ında, örneğin, askeri makamlar iki sosyalist partiyi, onların yan kolları olan işçi sendikalarıyla beraber kapatmıştı. Lafın kısası, sıkıyönetim işçilerin ve aydınların tepesine modern çağın Demokles Kılıcı gibi çökmüştü. Sıkıyönetim uygulanan kentlerde sansürün ve baskının etkisi toplumun her kesiminde olanca ağırlığıyla hissedilmekteydi.

Makalenin bundan sonraki kısmında sözü edilen gelişmeleri üç ayrı başlık altında inceleyeceğim. İlkin Milli Korunma Kanunu'nun, zorunlu çalışma (iş mükellefiyeti), iş gününün uzatılması vb. açılardan iş mevzuatını ne şekilde etkilediğini tespit edeceğim. İkinci olarak, ücretlerle fiyatlardaki değişiklikleri kıyaslayarak yaşam standardındaki düşüşü örneklendirmeye çalışacağım. Son kısımda ise büyük sermaye birikiminin ilk filizlerini nasıl verdiği üzerinde duracağım.

## *Milli Korunma Kanunu (MKK)'nun Toplum ve Çalışma Hayatındaki Yansımaları*

Savaş koşulları, etkisini ilkin iş mevzuatında hissettirdi. 1937'de kısmen, çok geçmeden de tamamen yürürlüğe sokulan 1936 İş Kanunu 1940'a gelindiğinde neredeyse hepten rafa kaldırılmıştı. Bunun nedeni 18 Ocak 1940 tarihinde çıkarılan mevzuatın sanayi, ticaret ve tarımı katı kurallarla yeniden düzenlemesiydi; yeni mevzuat çalışma koşullarını adeta çekilmez hale getirmişti.[1]

Ben burada MKK'nın benim konumla ilgili düzenlemelerine değinerek, savaş sonrasında ekonomik ve sosyal hayatın bu düzenlemelerle nasıl zapturapt altına alındığını inceliyeceğim. Bakın Taner Timur konuyla ilgili neler anlatıyor:

> Savaş dönemi Türkiye'sinin sosyo-politik hayatını tasvir ederken, bir kanuna, Milli Korunma Kanunu'na değinmeden geçemeyiz. Savaşı izleyen dönemin gelişmeleri bile doğrudan olsun, dolaylı olsun bu kanunun uygulanış biçiminin izlerini taşır.[2]

## *Milli Korunma Kanunu (MKK)'nun Amaçları*

Yukarıda da belirtildiği üzere, MKK ekonominin işleyişini sil baştan düzenlemek üzere çıkartılmıştı. Kabine (o zamanki adıyla İcra Vekilleri Heyeti) kanunun kendisine tevdi ettiği görev ve yetkilere dayanarak ekonominin düzen-

---

1 MKK'nin tam metni ve tadil metinleri ile Koordinasyon Heyeti'nin kararları için bkz. Anıl ve Merey (1942), s. 177'den itibaren, 269'den itibaren; *İş Dergisi*, no.29. MKK'nin tadil edildiği tarihler: 23 Aralık 1941, 3 Şubat 1942, 11 Ağustos 1944, 21 Şubat 1947 ve 6 Mayıs 1953. MKK konusunda ayrıca bkz. Esen (1994), s.112'den itibaren; Talas (1961), s.113-240; Boratav (1974), s. 181'den itibaren; Timur (1971), 227-40.

2 Timur (1971), s.227-8.

lenme sürecini takip etmekten sorumluydu; ancak sözü edilen yetki 1. maddede belirtilen olağanüstü şartların 1940'da olduğu gibi zuhur etmesi şartına bağlıydı. Kanunun 1. maddesi olağanüstü şartları şu şekilde sıralıyordu:

- Umumi veya kısmi seferberlik
- Devletin bir harbe girmesi ihtimali
- Türkiye Cumhuriyeti'ni de ilgilendiren yabancı devletler arasındaki harp hali

3. madde, yukarıda sayılan olağanüstü haller ortadan kalkar kalkmaz MKK'nın hükümsüz kılınmasını öngörüyordu. Kanun ülkenin ekonomik hayatını organize etmekte devleti olağanüstü yetkilerle donatmıştı. Hükümet bir yandan kendi eliyle hazırladığı programlarda konulan hedeflere ulaşılmasını temin etmeye yönelik tüm politikaları uygulama keyfiyetine sahip olurken, diğer yandan fiyatlar ve dış ticaretin yanısıra işçi-işveren ilişkilerini de düzenleme yetkisini kazanıyordu. Kanunun sanayici, tüccar ve çiftçileri ilgilendiren hükümleri Meclis'te ateşli tartışmalar yaratırken, işçi haklarını ilgilendiren kısıtlandırıcı hükümlere neredeyse hiç ses çıkarılmamıştı. Fazla mesai konusunun Meclis'te görüşülmesi sırasında, hiçbir milletvekili kalkıp da işçi haklarını savunan görüşler beyan etmemişti. Tam tersine, bu konudaki vurdumduymazlık, oturduğu yerden 'Topu topu üç saat fazla mesai mi?' diye bağıran milletvekilinin sözlerinde yankılanıyordu.[3]

### *Koordinasyon Heyeti*

MKK'nın dördüncü maddesi uyarınca 20 Şubat 1940'da bir Koordinasyon Heyeti kurulur. Heyetin görevi ekonomiyi, ülkenin tüm askeri ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yön-

3 Timur (1971), s.232-3.

lendirmektir. Heyet, başbakanın (Başvekil) önderliği altında çalışan ve koordinasyon sürecinin işleyişinden sorumlu kılınan bakanlardan (vekillerden) oluşmaktadır. Heyet, görev süresi boyunca 600 kadar karara imza atmıştır.

### *Ücretli İş Mükellefiyeti*

MKK'nın dokuzuncu maddesi ülkedeki tüm vatandaşlara sanayi ve maden işletmelerinde ücretli mesai yapma zorunluluğu getiriyordu. Madde şöyle buyuruyordu:

> Hükümet, sanayi ve maadin müesseselerinin istihsallerini ve iş yerindeki mesaiyi, bu kanunun derpiş ettiği ihtiyacı karşılayabilecek hadde çıkarmak için lüzumlu olan işçi kadrosunu ve ihtisas elemanlarını temin eder. Bu maksatla, vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti tahmil edilebilir.[4]

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere, kamuya veya özel sektöre ait sanayi ve maden işletmelerinde iş mükellefiyeti ya da ücretli fazla mesai şartı getirmekle, düzenli olarak işçi temini sağlanmaktaydı.

İş mükellefiyetinin en sıkı olarak uygulandığı sektör madencilikti. Savaş esnasında ve sonrasında kömür, linyit ve krom çıkaran firmalar, yanlarında zorunlu olarak çalışan geçici ve dönüşümlü işçilerden hazır bir işgücü elde etmişlerdi. Bu maden firmaları savaş yıllarında işçi temin etmekte hiç zorlanmadıkları gibi, aksine ellerindeki iş gücünü daha da arttırmışlardır.

---

4 Ücretli iş mükellefiyeti için bkz. Esen (1944), s.115-16; Talas (1967), s.185. Kanunun 37 Maddesi 'Zirai İş Mükellefiyeti'ne ilişkin hükümlere ayrılmıştı, bkz. Saymen (1953), s.894; Tunur (1971), s.231'den itibaren; Boratav (1974), s. 183'den itibaren. Zirai faaliyetlerin yanı sıra ziraat alanları ile köylülerin yaşam ve çalışma koşullarını düzenleyen hükümler konumuzla doğrudan ilişkili olmadıklarından, burada ele alınmamışlardır.

*Ulus* gazetesinin 1 Kasım 1945 tarihli sayısından Etibank Maden Anonim Şirketi hakkında şunları öğreniyoruz. Etibank'ın işlettiği maden ocaklarında 29.000 işçi vardı. Bu işçilerin yaklaşık 5.000'i linyit, 500'ü krom, 1.700'ü Ergani de gerisi Kuvarsan'da olmak üzere 2.200'ü de bakır madenlerinde çalışıyordu. Sulfit madenlerinde çalışan işçi sayısı ise 300'ün üzerindeydi. Ayrıca Murgul'daki maden ocakları da yakında faaliyete geçecekti. Dört grup işçi vardı; daimi işçiler, gönüllü geçici işçiler, zorunlu işçiler ve hapishanedeki hükümlüler.[5]

Resmi rakamlar zorunlu çalışmayı askerlik hizmeti olarak sayıyorlardı. 1945 yılına gelindiğinde ekonomiden sorumlu bakan F. Sirmen "Orduya yazılan işçiler maden bölgelerine sevkedildiler. Buralarda onlara erlere verilen cep harçlığı değil, normal işçilerinkine (sivil işçiler) yakın ücretler ödeniyor"[6] şeklinde bir açıklama yapmıştı. İki aylığına madenlerde çalışmaya gönderilen bu "dönüşümlü işçiler" kilo kaybına uğrayıp uğramadıklarının anlaşılması için sonradan kontrolden geçiriliyorlardı. Ereğli Kömür İşletmeleri'ndeki işçilere her yıl yeni takım elbise, şapka ve bir çift ayakkabı verilmekteydi. Bütün bu tedbirlere karşın, gerek işçilerin iş mahalline sevkinde gerekse madenlerdeki çalışma koşullarında birtakım sorunlar yaşanmıyor değildi. Şüphesiz olumsuzluklar çokça şikayet ediliyor, bunların kimi zaman Meclis'te bile gündeme getirildiği oluyordu. Örneğin 1945 yılında İktisat Bakanlığı'nın bütçe görüşmeleri sırasında, H. Bayur, Soma Maden İşletmeleri'nde çalıştırılan işçilerin önceden haber verilmeksizin yaka paça götürülmelerini ve Koordinasyon Heyeti'nin bile konuyla ilgili bilgilendirilmemesini eleştirmişti. Bayur, bakanın zorunlu işçileri vatani görevini yapan askerlere benzeten sözlerinin gerçeği yansıtmadığını,

5 Berik (1945e).

6 *Ulus*, 28 Mayıs 1945.

çünkü bu işçilerin ya önceden askerlik görevini yaptıklarını veya her halükârda yapacaklarını, ayrıca düşük ücretlerle çalıştırıldıklarını, doğru dürüst beslenmediklerini ekliyordu. İşçilere adil davranılmalı ve sivillere uygulanan ücretlere eş ücretler verilmeliydi; bir de yiyecek konusunu diledikleri şekilde halletmelerine karışılmamalıydı.[7]

H. Bayur'un Meclis'teki konuşmasında veciz bir şekilde ifade ettiği gibi madencilerin yaşam ve çalışma şartları pek de iç açıcı değildi. Koşulları iyileştirmek için para dışında yapılan yardımlar ne düzenliydi ne de sürekliydi. İşin kötüsü tüm maden çalışanları bu yardımlardan pay alamıyordu.

Zorunlu çalışan madencilerin işi bırakmalarını engellemek için bazı olumlu önlemler de ihmal edilmemişti. Madencilere okuma yazma öğretiliyor, zanaat ve beceri geliştirme kursları düzenleniyordu. Yeni konutlar, yemekhaneler vb. tesisler inşa etmek suretiyle işyerini modernleştirme çalışmaları sürdürülüyordu.

Üstelik madencilik mesleğini daha cazip kılmak için ek düzenlemeler yapılıyor ve bunlardan bazıları da gerçekten ciddi tutuluyordu. Örneğin arazinin verimli olduğu yerlerde tarımdaki iş gücünü madenciliğe çekmek için yüksek ücret politikası uygulanıyordu. M. Berik bu tutumu bakın o zamanlar nasıl özetlemişti:

> Ücret düzeyleri ilgili maden yöresinin kendine has koşullarına göre belirlenmelidir. Pekâla işi çiftçilik olan bir madenci adayına 120-150 kuruş arasında asgari ücret verilebilir. Ancak bu kişinin işini bırakıp madenciliği seçmesi, ailesini evinden barkından koparıp şantiyeye taşımasını istiyorsanız, asgari ücret

7 *Ulus*, 27 Mayıs 1945. Hikmet Bayur Meclis'te CHF ile hükümeti eleştirenler arasında sesi en çok çıkan milletvekillerinden biriydi. Zaten 22 Ocak 1946'da Fırka'dan ihraç edilme nedenleri arasında bu da vardı.

kesinlikle yetersiz kalır. 'Sana bakarım ama, ailene bakamam' derseniz, bu kişiyi nasıl elinizde tutarsınız? Onu tam gün çalışan bir işçi yaparak, bir yerde mesleki beceri sorunu da halledilebilir. Bu sayede mevcut verim düzeyi en az iki kat artacaktır.[8]

Çalışan nüfusu arttırmanın akla yatkın bir diğer yolu da mahkûmları işe koşmaktı. Hem Ereğli Kömür İşletmeleri (EKİ) hem de Linyit İşletmesi (GLİ) epey bir zaman mahkûmlardan yararlanmıştı. Linyit İşletmesinin Değirmensaz'daki şubesinde mahkûmlar çalıştırıldığı gibi, "İş Kanunu"nun hükümlerine uygun olarak bir de hapishane faaliyet gösteriyordu. M. Berik "Kanun mahkûmlardan yararlanmak suretiyle madenci sayısının arttırılmasına olanak tanıyor" diye yazmıştı.[10] Aynı yazar 1945 Aralık'ında çıkan bir yazısında, "iş mükellefiyeti kaldırıldığında ortaya çıkacak açık, gönüllü işçilerin yanı sıra mahkûmlar tarafından da kapatılabilir. Tunçbilek ve Soma da Değirmensaz'ın izinden giderek yakında kendi hapishanelerine kavuşacak; buralardan getirilecek mahkûmlar madenlerde çalıştırılacaklar" diye ekliyordu.[11]

İşte tam da o sırada iş mükellefiyeti maziye karıştı. Pek tabi ki madenciler ve aileleri açısından bu başlı başına bir olaydı. İşin ta başından da tahmin edildiği üzere iş mükellefiyetinin kaldırılması üretimin çeşitli aşamalarında aksaklığa neden olmuşsa da, zorunlu çalışanların salıverilmesiyle çalışma hayatında bir rahatlama gözlendi. Maden ocaklarının yakınlarında yaşayan köylüler, eksikliği hiç hissedilme-

8 Berik (1945f)

9 Berik (1945d).

10 Berik (1945e).

11 Berik (1945e). Ayrıca bkz. Erkün (1945), s.22-6. İ. Yalçın romanında (1979), o yıllarda madencilerin çalışma ve yaşam koşullarını çarpıcı bir gerçeklikle yansıtmaktadır.

yen jandarmanın baskısı olmaksızın toprağı sürmekte veya isterse tekrar ocakta çalışmakta artık serbestti.

Linyit İşletmesinde iş mükellefiyeti Kasım 1945'te kaldırıldı. Yeni durumdan en fazla zararlı çıkacak olan Zonguldak kömür ocaklarında, zorunlu çalışmanın kaldırılması nispeten ağırdan alınıyordu. Nisan 1946'da Cumhuriyet Halk Partisi zorunlu çalışma konusunda rapor hazırlamak üzere geçici bir komite tayin etti. Rapor tamamlanır tamamlanmaz Meclis'teki parti grubunun gündemine geldi.

Parti grubunun 15 Mayıs 1946'daki toplantısında ikinci gündem maddesi iş mükellefiyetinin kaldırılmasıydı. Olağanüstü hallerin gereklerini karşılamak ve ülkenin ihtiyacı kömürün tamamını tedarik edebilmek için başkaca bir tedbir almaya lüzum olmadığından, hükümet ve geçici heyet iş mükellefiyetinin 26 Ağustos 1946'da tamamen yürürlükten kaldırılması konusunda ilke kararına vardılar. Ancak başlangıçtan beri iş mükellefiyetinin varlığına dayalı olarak faaliyet gösteren yerlerde üretimin ciddi dar boğazlara girmesini önlemek amacıyla, bir yıllık geçiş dönemi öngörüldü. Bu süre zarfında, mevzuat aşağıdaki şekilde revize edilecektir:

a. Devamlı iş mükellefiyeti derhal kaldırılacaktır.
b. Geçici iş mükellefiyeti için yaş sınırı 53'den 45'e düşürülecektir.
c. İki çocuğu olan kişiler iş mükellefiyetinden muaf tutulacaklardır.

Ayrıca gönüllü ya da zorunlu işçi ayırımı gözetilmeksizin, tüm işçiler meşakkatli çalışmalarından ve işe düzenli devamlarından dolayı sene sonları itibariyle taltif edileceklerdir.[12]

12 *Ulus*, 1 ve 6 Mayıs 1946

Zonguldak madenlerinde zorunlu çalışma 1 Eylül 1947'de kaldırıldı.[13] Neyse ki üretimin büyük sekteye uğramasının önüne geçilebilmişti. İş mükellefiyeti çerçevesinde işgücü temininden sorumlu kuruluş "İşçi Tedarik Merkezi"ne dönüştürülerek, ilgili görevliler işçi kaynağı bölgelere gönderilmişlerdir. Bu kişiler yerlerine yurtlarına dönen madencilerin izini sürerek, çalışmaya istekli olanları bulup getiriyorlardı.[14]

Tüm bu önlemlere rağmen 1940-47 yıllarındaki çalışma koşullarının çetinliği yüzünden gözü korkan pek çok madencinin en azından bir süre madene dönmeye niyeti yoktu. Kışın bastırmasıyla artan kömür tüketimi nedeniyle stoklar erimiş, buna karşılık madende çalışanların sayısı azalmıştı; İstanbul ve İzmir, Kasım 1947'yi yokluk içinde geçiriyordu.[15]

### *İşyerini Terketme Yasağı*

MKK'nın 10. maddesine göre:

> Hükümetçe lüzum görülen sanayi ve maadin müesseseleriyle bu müesseselere bağlı işyerlerinde ve bu kanunun derpiş ettiği ihtiyacı karşılamak amacıyla hükümetçe tayin edilecek diğer işyerlerinde çalışan işçiler, teknisyenler, mühendisler, ihtisas sahipleri, vesair hizmetliler çalıştıkları müesseseyi veya işyerini kabule şayan bir mazeret olmaksızın, terkedemezler. Bu yerlerde çalışmaya mecbur tutulanlara, gördüklere işe karşılık olarak dışarıdaki emsaline göre normal ücret verilir.

---

13 *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1947, s. 3: 'Madenlerde çalışma devam ediyor; zorunlu işçiler henüz evlerine gidemediler. Yeni işçiler bulmak için Komiteler kuruluyor.'

14 *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1947.

15 *Cumhuriyet*, 2, 5 ve 7 Eylül 1947.

Kanuna sonradan yapılan ilaveyle, geçerli bir mazereti olmaksızın işyerini terkedenlerin 9. maddenin 4. ve 5. fıkraları uyarınca cezalandırılmaları öngörülmüştür. Şöyle ki: "kendilerine ücretli iş mükellefiyeti tahmil edilenler işyerlerinden kaçmaları halinde, icabında vali ve kaymakamların yazılı emirleri üzerine zabıta kuvvetiyle işyerlerine sevkolunabilir. Sevk ve nakilleri esnasında veya işyerlerinden kaçan iş mükelleflerinin işyerlerine sevkleri ve sevk esnasındaki iaşe ve ibadeleri için muktazi masraflar, bunları çalıştıran müesseseler tarafından ödenmekle birlikte, bu masraflar ücretlerden münasip taksitlerle kesilir." Görüldüğü gibi yasağı çiğneyenler zorla işyerlerine gönderilmekteydi. Ayrıca 11 Ağustos 1944'de kabul edilen yeni kanuna göre işyerini terketme suçu işleyenler para ve hapis cezasına çarptırılıyorlardı. 1944 öncesi bu tür cezaların yaygın olmaması hükümetin o zamanlar daha çok insanı daha uzun süreler çalıştırmak amacıyla aba altından sopa göstermek yolunu tercih etmediğini düşündürüyor. Cezaların bir başka manası ise hükümetin 1944'te iyiden iyiye yaygınlaşan firar olaylarının önünü almak için çok sert metotlara başvurma gereğini duyduğudur. Doğrusu, hapis cezalarının işgücünü azaltacağı da düşünülmemelidir. Daha önce de belirttiğim gibi, maden bölgelerinin civarındaki hapishaneler madenler için en verimli işgücü deposuydu.[16]

Gerek zorunlu çalışma, gerekse işçilerin işyerini terketmekten men edilmesi bireyin çalışmama hakkının tanınmaması anlamına geliyor ve resmi makamları insanları iradeleri dışında çalıştırmak için yasal yetkilerle donatıyordu. Olaya bu açıdan yaklaşıldığında, MKK insanların baskı yoluyla daha çok ve uzun çalışmaya en iyi nasıl mecbur bırakılacağını göstermektedir.

İleriki yıllarda da ihtiyaç zuhur ettiğinde Kabine bu yasa-

16 9. Maddenin 3., 4. ve 5. Fıkraları 25 Aralık 1940 tarihli kanunla tadil edilmiştir.

yı devreye sokmaktan kaçınmamıştır. Örneğin 1945'te MKK'dan güç alarak, Devlet Demiryolları ve Liman İşletmeleri çalışanlarının işverene geçerli bir mazeret göstermeksizin işyerlerini terk etmeleri yasaklanmıştı.[17]

### *On Bir Saatlik İşgünü*

MKK'nın 19. madde hükümleri İş Kanunu'nun azımsanmayacak bir kısmının uzun süre rafa kaldırılmasına sebep oldu.

Bu maddenin ilk hükmü iş gününün uzunluğunu ilgilendiriyordu. Hükümete lüzumlu görülen hallerde iş gününü sekiz saatten on bir saate çıkarabilme yetkisi tanınmıştı.

Gerçekten de bu yeni mevzuattan güç alan Koordinasyon Heyeti ilk iş olarak iş gününün on bir saate çıkarılmasına karar verdi. Böylece önceden belirlenen işletmelerin yanı sıra bazı sanayi kollarında da normal iş günü on bir saat olarak tayin edildi. İş Kanunu'nun bu olağanüstü tedbirler için öngördüğü doksan gün tahdidi de delinmiş oluyordu.

Kadınlar ve çocuklar da on bir saat çalışmak mecburiyetindeydiler.[18] Uygulamada ise bir iş günü 12-13 saati buluyordu. O günleri savaş sırasında on dört yaşında bir matbaa işçisi olan sendikacı S. Ağralı'dan dinleyelim:

> Darphanenin matbaası, demiryolları ve benim de çalıştığım Milli Eğitim Matbaası gibi birçok iş yerinde icabında fazla mesai yapıyorduk. O zamanlar şehirlerde geceleri karartma uygulaması olduğundan, gecenin kör karanlığında eve zar zor dönebiliyorduk. O çetin dönemde çalışanlar çok iyi hatırlayacaklardır;

17 *Ulus*, 18 Temmuz 1945.

18 19. Madde 3 Şubat 1942 tarihinde 4180 no'lu kararnameyle tadil edilmiştir. Saymen (1953, s. 893-4; Anıl ve Merey (1942), s. 239-40. Ayrıca bkz. Rozaliev (1978), s.93. Rozaliev, Koordinasyon Heyetinin Şubat 1940 kararıyla iş gününün 11 saat olarak belirlendiğine işaret etmektedir. Ayrıca bkz. Esen (1944), s.l 12-15.

yüzde 25 fazla mesai ücreti alırdık. Ancak belirtmek gerekir ki Türk işçileri milletin yararı ve ülke güvenliği için her türlü fedakârlığı seve seve yapıyorlardı.[19]

S. Ağralı daha sonra şunları ekliyordu:

> Savaş yıllarında yoksulluk, çaresizlik had safhadaydı. Milli gelirin dağılımındaki adaletsizlik halkın canına tak dedirtmişti. Tabii bu durum halkta büyük huzursuzluk yarattı. O günkü koşullar işçiler arasında sınıf bilincinin ilk tohumlarını atmış, dayanışmaya her zamankinden fazla ihtiyaç olduğunu göstermişti.[20]

### *Hafta Tatilinin Kaldırılması*

19. maddenin üçüncü hükmüne göre hafta tatili, ulusal bayram ve genel tatiller kısmen veya tamamen tatbik edilmeyebilirdi. 3 Nisan 1940 tarihli Kanun, askeri fabrikaların yanı sıra Devlet Demiryolları ve Liman İşletmeleri'nde de hafta tatilini yasaklamıştı. Aynı şekilde darphane ve devlet matbaalarındaki işçiler de hafta sonu dinlencesinden mahrum bırakılmışlardı. MKK'nın 25. maddesini bütün sanayi işletmelerinde hafta tatilini kesin olarak yasaklayan bir hüküm olarak yorumlamak mümkün. Haftada bir günlük tatil de böylece maziye karışmış oldu. Hatta bu dönemde bazı yazarlar tatil fikrine bile tahammül edemez olmuşlardı.[21]

---

19 Ağralı (1967), s.41-2.

20 Ağralı (1967) s. 146. Şunu belirtmeden geçmemeliyiz; savaş sona erip, normal çalışma koşullarına geçildiğinde yeni yönetmelikler yürürlüğe konulacaktı. Fakat çoğu işveren çalışma saatlerini uzatan, ücretsiz fazla mesai öngören ve icabında gece vardiyasını sekiz saatin üzerine çıkarıveren savaş dönemi yönetmeliklerini iyice benimsemiş olduğundan, şimdi savaş sonrasının yeni yönetmeliklerini uygulamaya yanaşmıyordu. Savaşın sağladığı avantajları kolay kolay bırakacağa benzemiyordu.

21 Örneğin P. Safa (1941) ataleti çağrıştırdığı için 'tatil' kelimesini kullanmaya çe-

19. maddenin ikinci hükmünde kadın ve çocukların hangi şartlar altında çalıştırılacakları anlatılıyordu. Bu hükme göre "Kadınların ve on iki yaşından yukarı kız ve erkek çocukların sanayi işlerinde ve on altı yaşından yukarı erkek çocukların maden işlerinde çalışmaları hakkındaki kanunlarda (Hıfzıssıhha Kanunu ve İş Kanunu) mevcut tahdidi hükümler tatbik edilmeyebilir"di.

Koordinasyon Heyeti'nin 22 Şubat 1941'de kesinleşen bir kararı uyarınca, on altı yaşın üzerindeki çocuklar madenlerde, kadınlar ile on iki yaşın üzerindeki çocuklar tekstil sanayisinde gündüz ve gece vardiyalarında çalışabilirlerdi.[22]

Koordinasyon Heyeti 1940'da kadınlar ile çocukların şeker fabrikalarında gece vardiyasında çalışmalarına izin vermiş ve bu gruptaki işçiler için iş gününü on bir saat olarak belirlemişti. Alışılageldiği üzere Koordinasyon Heyeti'nin bu yeni kararı yine mevcut mevzuatın önüne geçecekti.[23]

Erkek işçilerin askere alınmasıyla doğan iş gücü boşluğunu doldurmada en büyük iş kadınlar ile çocuklara düşmüştü. 1939'da on yedi milyonluk Türkiye'de toplam nüfusun yüzde 5.9'u olan bir milyon erkek, silah altına alınmıştı.

Kadın ve çocukların İş Kanunu'nun koruyucu hükümleri olmaksızın oluşturdukları işgücü daha ucuz ve itaatkârdı. Dozajı gittikçe artan sömürü, bu işgücüne kök söktürüyordu.

1930'larda çocuk istihdamı devamlı surette düşerken savaş yıllarında bu eğilim tersine dönmüştü. Çocukların işgücü

kindiğini ifade etmişti: 'çalışmayı işkence, dinlenmeyi eğlence ile özdeşleştiren tuhaf bir geleneğimiz var. Halbuki tam tersi,' diyerek, kederli insanı avutan, sıkıntıları dağıtan ve insana yaşamı zenginleştiren hazlar veren şeyin 'çalışma' olduğunu ekliyordu. Yazar her türlü haz, eğlence ve keyfin hasının çalışma olduğunu hatırlatıyordu.

22 *Resmi Gazete*, 22 Şubat 1941; Esen (1944), s.118-9; Rozaliev (1978), s. 93-4.

23 Esen (1944), s. 119; Konuyla ilgili olarak Kessler, Hirsch, Fındıkoğlu ve Tuna'nın *İş Dergisi* özel sayısında (ix, 34 Nisan 1943) çıkan makalelerine bkz.

içindeki yüzdesi 1927'de 15 iken 1934'de 3'e gerilemişti. Yetişkin erkek işçi sayısı savaşın başlamasıyla 1937-43 arasında 191.863'ten (yüzde 78), 166.275'e (yüzde 61) düştü. Bu arada 12-18 yaş arası çocukların sayısı ise 23.347'den (yüzde 8) 51.871'e (yüzde 19) çıkmıştı. Demek ki sanayide çalışan çocuk sayısında iki kattan fazla artış olmuştu. Aynı şey kadınlar için de geçerliydi; 1937'de 50.131 (yüzde 15) olan kadın işçi sayısı 1943'e gelindiğinde 56.131'e (yüzde 20) ulaştı.[24] Bir de İş Kanunu'nun kadın ve çocukları esirgeyici hükümlerinin savaş koşulları altında rafa kaldırıldığını unutmamalı.

### *Konut Sorunu*[25]

Savaş yıllarında işçilerin en fazla canını yakan sorunlardan biri de konut sorunuydu. Savaşın patlak vermesinden sonra ev kiralarının fırlamasıyla birlikte, sorun çığırından çıkmıştı. Savaşı takip eden dört-beş yılda kiralar ikiye, hatta üçe katlanmıştı.[26]

Şehirde evi barkı olmayıp da o günün yüksek kiralarını karşılayamayanların ya şehirden uzakta yaşamak ya da işyerlerinin yakınlarına bir gecekondu dikmekten başka çareleri yoktu. Her iki durumda da, yaşanan yerler gerekli alt yapıdan yoksundu; elektrik, ısıtma, gaz ve kanalizasyon tertibatı yoktu; bu yerleşim alanlarını şehrin diğer kısımlarına veya iş yerlerine bağlayan yolların olmaması da işin cabasıydı. Sözü edilen konutların sıhhi olmadığını ayrıca belirtmeye sanırım gerek yok. Şehirden uzakta yaşayanlar bir de ulaşım sorunuyla karşılaşıyordu; masrafları kısmak için evden işe saatlerce yol tepiliyor, yolda geçen süre de ekle-

24 Le Genissel (1947), s.337.

25 Bu konu hakkında bkz. Talas (n.d)

26 Talas (1954); Rosaliev (1978), s.174 ve ayrıca Sülker (1974), s.223-4, 227; tramvay işçilerinin konut problemi için bkz. Pala (n.d.), s.191'den itibaren.

nince işgünü hiç kuşkusuz daha da uzuyordu.[27]

Daha da kötüsü gecekondu sakinleri bir de evleri için savaşmak zorundaydılar. Yasak olduğu halde devlet arazisine yerleşen gecekonducular evlerini yıkmaya gelen yetkililerle cebelleşiyorlardı. İşçiler evlerinin yerle bir edilmesine engel olmak için bir kampanya başlatarak, önde gelen günlük gazeteleri mektup yağmuruna tutmuşlardı. Konut sorunu düşünülünce gecekonduların hızla artması şaşırtıcı değildi.[28]

Özel sektörün aksine, devlet işletmelerinde çalışanlara toplu konut imkânları sağlanmaktaydı; ancak bu imkânlar yeterli olmaktan uzaktı. Devlet işletmelerinin 1939-50 yıllarında toplu konut alanında son derece faydalı işler yaptığını kabul etmek gerek. Hatta kimilerine göre, bir yetkili makam oluşturmak suretiyle özel sektör işçilerinin de konut sorununa çözüm getirmek gerekirdi. İşçiler kooperatifçiliğe girerek kendi başlarının çaresine bakmaya çalıştılarsa da, problemin boyutu onları aştığından, yeterli başarıyı gösteremediler.[29]

İşçilerin yeterince beslenememeleri de sorun teşkil ediyordu. 1934'te kişi başına ortalama kalori miktarı 2.560 iken, 1938'de bu rakam 2.170'e düşmüştü. Yine aynı dönemde kişi başına protein tüketimi 79 gramdan 68'e, yağ tüketimi ise 49 gramdan 46'ya inmişti.[30] Bütün bunlardan sonra işçinin, ortalama vatandaştan daha kötü şartlarda yaşadığını söylemeye hacet yok.

Ayrıca zatürree ve sıtma da yaygındı. İş kazaları hiç eksik

27 1970'lerde Bülent Ecevit hükümetinde çalışma bakanı olarak görev yapan sendika başkanı Bahir Ersoy, 1982 yılında kendisiyle yaptığım bir mülakatta 1959'da işçi olarak çalıştığı günleri anımsarken, işe yayan gittiğini, bu yüzden saatlerce yürümek zorunda kaldığını belirtmişti.

28 *Vatan*, 15 Ekim 1949 'Gecekondu' o dönemde ortaya çıkan bir olguydu; bkz. *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1948 ve 17 Mart 1948.

29 Özsun (1949), s. 8-12.

30 Küçük (1978), s. 291.

olmuyordu. En çok kazaya maden ocaklarında rastlanmaktaydı. İşçi hatasından ziyade düşük kaliteli makinelerden ve altyapıdan kaynaklanan kazalar başı çekiyordu. Örneğin gaz kaçaklarını tespit etmekte farelerden yararlanılıyordu; gaz kaçağı olması halinde, işçilerden fare izlerini takip ederek kaçmaları beklenirdi.

### *İşyerinin Teftişi*

İşyeri teftişleri İş Kanunu'nun ayrılmaz bir parçası olmasına rağmen, kanunun bu konudaki hükümleri bir türlü hayata geçirilememişti. Bir yandan iş müfettişlerinin sayısı yetersizken, diğer yandan işçilerin, çalışma koşullarına ilişkin şikayetlerini gidip de Teftiş Kurulu'na bildirme gibi bir huyları yoktu. İhmali görülen işverenin hafif cezalarla kurtulması bütün bunlarla birleşince, teftiş programlarının başarıya ulaşma şansı kalmıyordu.

1950'nin Çalışma Bakanı Orhan Tuna, teftiş sisteminin etkili olmadığını kabul ettikten sonra bakanlık çalışanlarının maaşlarının diğer bakanlıklara kıyasla daha düşük olduğunu söylemişti.[31] Bu ücretlerle, teftişler üstün körü yapılıyordu. Üstelik, bu durumdan en çok etkilenen kişiler yeterince örgütlü olmadıkları gibi etkin bir şekilde örgütlenmelerine de imkân tanınmamaktaydı. Dolayısıyla sendikalar görevlerini tam olarak ifa edemeyip, üyelerine sahip çıkamadıklarından, başıbozukluk sürüp gidiyordu.

---

31 Tuna (1950), s. 94-5. İstanbul'daki çoğu işyerinin perişan haline ilişkin Dr. Fataçelli tarafından bir meclis oturumunda kendisine yöneltilen sorulara cevaben dönemin Çalışma Bakanı Tahsin Bekir Balta şunları ifade etmişti: 1.700'e yakın işyerini sadece 12 denetçiyle kontrol etmek neredeyse imkânsız. Ayrıca devlet görevlileri, işçi sayısının 10'dan az olduğu işletmeleri denetlemiyorlar. Para cezaları caydırıcılıktan uzak olduğu olduğu gibi, işyeri kapatma da çözüm değil; çünkü bu hem işçinin hem de üretimin aleyhine sonuçlar doğuruyor.

Savaş yıllarında ücretler iyice düşerken, fiyatlar gemi azıya almıştı. Bu durum üretimde yaşanan dar boğazlar yanında en çok da vurgunculuk, stokçuluk ve karaborsacılıktan kaynaklanmaktaydı. Durum böyle olunca, ücretliler ve özellikle de sabit gelirliler için yaşam bir kat daha ağırlaşmıştı.

Savaş döneminin çetin şartlarında en büyük darbeyi işçiler yemişti. Çalışma Bakanlığı'nın 1945'te yayınlanan bir araştırması durumun vehametini gözler önüne sermektedir. Araştırmaya göre 1937-43 yılları arasında ücretler yüzde 50'den az artmıştı.[32] Örneğin, Sümerbank ve Etibank çalışanları 1942'ye kıyasla 1943-45 arasında daha düşük ücretler alıyorlardı; 1942 rakamları ancak 1946'da aşılmıştı. Ancak aynı yıllarda her iki şirketin de net kazançlarında artış kaydedilmişti. Sümerbank'taki ücretler 1939'da düşüşe geçmiş, 1944'te biraz artmakla beraber, 1946'ya gelindiğinde 1939 rakamlarının altında kalmıştı.[33]

Doğal olarak, ortalama ücret düzeyleri ülkenin belli başlı şehirlerine göre de farklılık gösteriyordu: ortalama ücret Ankara'da 135 kuruş, İstanbul'da 122 kuruş, İzmir'de 101 kuruş, Niğde ve Bolu'da 57 kuruş,Giresun'da 56 kuruş, Ordu'da 47 kuruş, Ağrı'da 39 kuruştu.[34]

1939-45 yıllarında ortalama ücret 316 kuruştan 501 kuruşa yükselmişti, fakat ücret artışları büyük fiyat artışları karşısında eriyordu. 1938 yılı için fiyat olarak 100'ü baz alırsak, 1939'da fiyatlar 101'e, 1943'de 280'e, 1944'de 459'a çıkmıştı.

---

32 Çalışma Bakanlığı'nca toplanan verilere Talas, ilgili kitabında değinmektedir (1948), s. 149.

33 Türkay, Uluatam ve Işıklı'nın 'On the movements of prices and wages' makalesine Fişek (1969)'da değinilmiş, s. 80.

34 Kessler (1943), s.236-54.

1945 itibariyle genel ücret endeksi ise 457'de kalmıştır.[35]

Eylül 1946'da Türk lirasının devalüasyona uğramasıyla işler daha da kötüleşti. Devalüasyon yüzünden 1 dolar 1.31 liradan 2.80 liraya yükselirken, lira yüzde 50-72 oranında değer kaybına uğramıştı. Devalüasyona makroekonomik düzeyde bağlanan umutlar kof çıktığı gibi, bu yüzden hızlanan fiyat artışları sabit gelirliler için hayatı daha da zorlaştırdı.

Sözü edilen gelişmeler sonucunda reel ücretlerde yüzde 50'lik bir düşüş kaydedilmişti. İşçiler kadar köylüler ve bordrolular da fena darbe yemişti. Devlet yeni mevzuat çıkararak, işi, ücretlerde azami miktarlar belirleme noktasına kadar vardırmıştı; İş Kanunu'nca şart koşulmasına rağmen, asgari ücret mevzu bahis bile olmamıştı. Milli Korunma Kanunu kapsamında yürürlüğe konan düzenlemeler hükümete azami ücret belirleme yetkisi veriyordu. Bu yetmezmiş gibi, söz konusu yetki sadece devletle de sınırlı kalmıyor, lüzumlu hallerde ticaret odaları ile sanayiye de devredilebiliyordu. Böylece işçi iyice köşeye sıkıştırılmıştı.[36] Savaş seferberliği yüzünden işçi ve iş koşullarına ilişkin tüm meseleler güme gitmişti. Ancak şunu da vurgulamak gerekir; sömürünün artarak işverenin kesesinin dolmasının müsebbibi yalnızca savaş döneminin koşulları değildi. 1920-50 döneminde hükümet adil ücret politikasını ulusal gündeme taşıma konusunda istekli ve kararlı bir tutum sergilemedi. Bu, ekonomi politikaları yanı sıra siyasi gündem açısından da bir hükümet tercihiydi. Sonuç olarak, hükümet ne fiyat belirleyebilmiş, ne de çalışan kesimin yaralarına doğru dürüst merhem olabilmiştir.

İşçiler ücretlerin azlığından geçmiş, paralarını zamanında

35 Tunur (1971), s.270. *Cumhuriyet* gazetesinde 29 Kasım 1946'da yayınlanan bir makaleye göre hayat pahalılığı endeksi 1938'de 100 iken, Ağustos 1946'da 386'ya ve Eylül 1946'da ise 413'e çıkmıştır; ayrıca bkz. Arditi (1969), s.40.

36 Boratav (1974), s.185; Tunur (1971), s.234.

alma derdine düşmüşlerdi. Kimi firmalar bu sorunu aşmak için ayni ödemeyi tercih ediyorlardı. Ne var ki ayni ödemeler de tıkır tıkır işleyen bir ödeme politikası değildi. Savaş boyunca iş yerinde çıkan yemekler yanı sıra ayni ödemeler konusundaki şikayetler de hiç eksik olmadı. Buradan ayni ödeme uygulamasının yetersiz olduğunu anlıyoruz.

### *Sermaye Birikimi*

Sözün kısası, bir taraftan savaş dönemine özgü koşullar diğer taraftan MKK uyarınca uygulanan politikalar çalışma hayatını cendereye alırken, bu arada işletmelere de üretimleri ile kâr majlarını arttırma imkânı verilmişti. Ereğli Ocakları'nda kömür üretimi gerekli ekipmanın ithalatındaki aksaklıklara rağmen 1940'da 3.019.458 tondan 1944'te 3.559. 848 tona ulaşmıştır. Dünya kömür üretimine bakıldığında, bu mütevazi artış savaş yıllarının olağanüstü koşullarında hiç de azımsanmamalıdır.[37] Aynı şekilde 1939'da 160.763 ton olan linyit üretimi 1944'te 763.061 tona çıkmıştır. Üretimdeki aslan payı 595.460 tonla Linyit İşletmesine aitti.[38] 1939'dan 44'e tam dört buçuk katlık bir artış gerçekleşmişti.

Ereğli Kömür İşletmesi de buna yakın bir performans göstermiştir. Günlük üretim 11.000 tondan 12.000 tona çıkarken, işçinin veriminde de artış kaydedilmiştir. M. Berik'e bakılırsa "İşçi başına düşen kömür üretimi 1939'da 558 kilogramdan 1945'te 568 kilograma çıkmıştı."[39] Etibank Anonim Ortaklığı'nın 1944 kârı ise 2.403.029 TL.'ye ulaşmıştır.[40]

Bütün bunlar MKK sayesinde yürürlüğe konan yeni düzenlemelerin çok büyük bir rol oynadığına işaret etmekte-

37 Enver (1945); ayrıca bkz. Sevük (1948); Berik (1945a).

38 Berik (1945c).

39 Berik ((1945b).

40 *Ulus*, 5 Şubat 1946.

dir. Ancak M. Berik bir başka gerçeği de gayet veciz bir şekilde dile getiriyordu:

> zora başvuran tepki çeker. Bir zamanlar İngiltere'de de benzer tedbirler uygulanmıştı; İngiliz madencilerinin öyküsüne aşina olanlar ortaya olumsuz sonuçların da çıktığını bilirler. Garp Linyitlerindeki zorunlu çalışma uygulamasının üretimde doğru orantılı bir artış doğurduğu, inkâr edilemez. Ancak kim ne derse desin üretimimizi aza çoğa bakmadan arttırmamamız gereken bir dönemde, ocaklarımız başıboş değilse bu, zorunlu çalışma uygulaması sayesindedir. Toprağın daha çok gelir getirdiği ve insanların madenlerde çalışmaya alışık olmadığı bu günlerde gerekli işgücü başka nasıl temin edilebilirdi ki?[41]

1946'da yeni bir barajın temel atma töreninde konuşan zamanın ekonomiden sorumlu bakanı F. Sirmen de aşağı yukarı aynı fikirleri dile getiriyordu:

> Savaş boyunca, ülkeyi kömürsüz bırakmamak için genç mühendislerimizin yanında meşakkatle çalışan ve bu açıdan cephedeki askerlerden hiç de farkı olmayan madencilerimize minnet borcumuzu ödemek ve onları daha iyi koşullara kavuşturmak için geçen üç yılda olduğu gibi son sürat çalışıp, kendilerine her türlü sosyal imkânı sağlayacağız.[42]

Yeni düzenlemeler sayesinde Etibank gibi Sümerbank da üretimini arttırmıştı. 1944, kârını 4.087.129 TL'ye çıkaran Sümerbank için de bereketli bir yıl olmuştu.[43]

---

41 Berik (1945e).

42 *Ulus*, 11 Temmuz 1946.

43 Sümerbank'ta istihdam edilen işçi sayısı 1933'te 3.000 iken, 1944'te 29.000'e, 1945'te ise 31.765'e fırlamıştır; bkz. Büktaş (1945, 1946a , 1946b) ve *Ulus* ga-

Savaş döneminin uygulamalarından sadece kamu işletmeleri kazançlı çıkmamıştı; özel sektör de nasibini almıştı. Boratav'ın pek güzel ifade ettiği gibi;

> MKK özel sektör için elverişli bir ortam hazırlayarak, savaş yıllarında ona kârlı kazanç kapıları açtı. Yeni kanunun devlete yüklediği rol, özel sektöre serpilip kâr edeceği müsait şartları hazırlamaktı.

Dolayısıyla özel sektör MKK'nın hukuk zırhı altında boy atıyordu. Aslında MKK,

> devlete, özel sektör için kredi ve nakit para temin etme görevi yanında özel sektörün ürettiği malların en büyük alıcısı olarak sektörün kâr etmesini garantileme sorumluluğunu veriyordu. Ayrıca bu dönemde işçi haklarına getirilen kısıtlamalar özel sektörün kalkınmasına yardım ediyordu.[44]

Boratav MKK'nın neredeyse faşizan bir şekilde uygulanmasının[45] sadece işçilerin değil, küçük köylü ve tarım çalışanlarının da aleyhine işlediğini belirtiyordu. MKK'nın işçi sınıfını içine attığı çalışma ve yaşam koşulları ateşten bir gömlek gibiydi. Öte yandan MKK

> belli başlı malların dağıtımını düzenleyen tedbirleri, halkın aleyhine işleyen fiyat politikası ve yeni ithalat-ihracat kanalları yaratmaktaki ustalığıyla, büyük top-

---

zetesi 11 Şubat 1946.

44 Boratav (1974), s. 180, 182. Bu dönemde sömürüyle karşı karşıya kalan işçiler için bkz. Rozaliev (1978), s. 187: 'Türkiye'nin büyük sınai işletmelerinde çalışan işçilerin sömürü nispeti 1936 ve 1941 arasında yüzde 350 ile 400 civarında geziniyordu... Bu nispet 1941'de en yüksek noktasına gıda, tekstil ve kimya sanayilerinde erişti.' Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu sömürü işverenlerin işçi haklarını koruyan mevzuatı hiçe saydıkları özel sektörde daha da fazlaydı. Kamu sektöründe ise durum, yukarıda da belirtildiği üzere, hiç olmazsa konut olanakları ve sosyal koşullar açısından çok daha parlaktı.

45 Boratav (1974), s. 182.

rak sahiplerine ve tüccar burjuvazinin bazı kesimlerine müthiş kazançlar sağlamıştı.

Bu gruplarla sıkı fıkı olan bürokratlar da olağanüstü şartların sunduğu nimetlerden faydalanıyorlardı. Artık onlar da savaşın yeni zenginlerindendi.[46] Y. K. Karaosmanoğlu o dönemi anılarda şöyle anlatır:

> bu gibiler de, hani parmakla sayılmayacak kadar çoğalmıştı. Zeytinyağ piyasasını inhisarı altına alan Bakan mı istersiniz; karaborsacıları koruyan vali, umum müdür ve saire mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz. Sırtını devlet nüfuzuna ya da nüfuzlu politikacılara dayayarak halkı haraca kesen ihtikarcılar (stokçular), karaborsacılar her köşe başını tutmuştu.[47]

İsmet İnönü de 1942'de mecliste taptığı açılış konuşmasında büyük toprak sahiplerine ateş püskürmektedir.

> bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politik ihtirasları için büyük fırsat sayan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak sokmaya çalışmaktadır.[48]

MKK, devletin özel sektörce üretilen malları önceden tespit edilen bir kâr marjıyla satın almasını öngörüyordu. Ayrıca ça-

---

46 Timur (1971), s. 237-38. 'Hacı Ağa' tabirinin günlük konuşma literatürüne geçmesi aynı tarihe rastlar.

47 Karaosmanoğlu (1968), s. 169 ve 171.

48 Gevgilili (1972), s. 60.

lışma saatlerinin uzatılması ve hafta tatilinin kaldırılması sayesinde işveren kârını arttırmakta zorlanmıyordu. Türkiye tarihinde sermaye birikiminin böylesine ivme kazandığı bir başka dönem daha yoktur. Boratav o günkü durumu şöyle özetliyor:

> Savaş patlak verince, Türkiye ekonomisinde özel sektör lehine birtakım gelişmeler cereyan etti. Ekonomi, savaş boyunca özel sektöre zarar vermeyecek şekilde yönetildi. Bize göre savaş döneminin koşulları hukuk ve hukuk dışı araçların devreye sokulmasıyla sermaye birikimini güçlendirmişti. Bu hızlı birikim savaş sonrası dönemde ülkede önemli ekonomik ve sosyal değişiklikler yaratacaktı.[49]

Savaş yıllarında vurgunculuktan 30.000-40.000 kişinin zengin olduğu bilinmektedir.[50] Bunlar arasında askeri stokları karaborsa pazarlayan ordu personeli yanı sıra ithalatçılar ve bir grup da sanayici vardır. Yukarıda da açıkladığım üzere, MKK politikaları vurguncu ve stokçulardan oluşan küçük bir azınlığına yaramıştı. 12 Kasım 1942'de Varlık Vergisi'nin kabul edilmesiyle -kanunu çıkaranlar bile bunun hangi hukuk kuralına sığdırılabileceğini bilmiyorlardı- Türk kökenli tüccar burjuvaziye gün doğmuştu.[51] Ancak bu vergi uygulaması Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli Türk vatandaşlarının yıkımı oldu.[52] Acı bir darbe yiyen bu grup,

---

49 Boratav (1974), s. 172.

50 H. Bayur Meclis'te yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu: 'Bu vurguncuların tam sayısını bilmesek de, 30 ila 40.000 civarında oldukları tahmin edilmektedir. Bir kısmı henüz milyoner olamamışsa da, kesinlikle yüzbinlerce liranın sahibidir şimdi.': *TBMM Zabıt Ceridesi*, 17 Şubat 1945; Boratav (1974), s. 196.

51 Karakuş'un anlatısı İstanbul Belediyesi defterdarı Faik Ökte tarafından yazılan *Varlık Vergisi Faciası* adlı kitaba dayanmaktadır.

52 Timur (1971), s. 240'dan itibaren. Varlık Vergisi'nin Meclis'ten çıkması sırasında adı geçen kişilerden biri de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün kardeşi Hasan Rıza Temelli'dir.

Varlık Vergisi'ni ödemek için varını yoğunu satılığa çıkarınca Türk tüccar burjuvazisi batık geminin mallarına talip olarak servet sahibi oldu.

N. Arditi'ye göre özel sektörde hızla artan sermaye birikiminin asıl harcı savaşın son iki yılında atılır. Türkiye'nin izlediği tarafsızlık politikası sayesinde Türk ihracatçısı patlayan hammadde talebine yetişmeye çalışırken büyük kazançlar elde etmiş, ülkenin ihracatında büyük artışlar kaydedilmişti. 1941'de 123 milyon lira olan ihracat hacmi 1943'te 257 milyona çıkmış; 219 milyona geriledikten sonra da 1946'da 432 milyona dayanmıştı.

Avrupa savaşta olduğundan, Türk ithalatı duraklamış ve neticede savaşın sonunda Türkiye'nin altın ve döviz rezervleri iyice genişlemişti.[53] Sık sık dile getirildiği üzere, ihracattaki artıştan en çok özel sektör yararlanmıştı. Ali Gevgilili'nin 'İkinci Dünya Savaşı'nda, devletin ürettiği tüketim mallarının aracılar eliyle dağıtılması bir servet birikimine zemin hazırladı' şeklindeki tespiti son derece isabetlidir.[54]

Savaş öncesinde kurulan firmalar bu dönemde yerlerini iyice sağlamlaştırdılar. Örneğin ilk olarak Ankara'da faaliyet gösteren (1925) Doğu Ticaret, 1942'de İstanbul'da, 1945'te Eskişehir'de ve 1946'da İzmir'de şubeler açarak genişlemişti. Sonuç olarak özel kesime ait fabrikaların toplam içindeki oranı 1939-45 arasında yüzde 34'den yüzde 43'e çıktı.[55]

Yukarıdaki örneklerden de rahatlıkla anlaşılacağı gibi, İkinci Dünya Savaşı sırasında stokçular, karaborsacılar ile onların kamu ve askeri kesimden işbirlikçileri, ithalatçı ve

---

53 Arditi (1969), s. 40-1.

54 Gevgilili (1979).

55 Mıhçıoğlu (1978-9), s. 118. Barlas (1977) bu döneme ilişkin ilginç örnekler vermektedir; mesela 'Amatörler Kralı' Hayri Baran, a.k.a savaş sırasında Zonguldak'tan İstanbul'a tekneyle kömür taşıma işini almıştır. Başlangıç sermayesini böyle kazanmış ve 1950'de ise amatör olmuştur; Küçük (1978), s. 262.

ihracatçılar, tüccarlar, sanayiciler ve işçileri sömüren işverenler paralarına para, mallarına mal katmışlardır. Devletin ve pek tabi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın koruyucu kanatları altında servet sahibi olan bu yeni zenginler sınıfı, ekonomik güçlerini siyasete intikal ettireceklerdi. Nitekim siyasi güçlerine kurumsallık kazandırmak için ilk önce kendi siyasi örgütlerini kurmakta gecikmediler. Demokrat Parti işte bu ihtiyaçtan doğmuştu. Demokrat Parti ekolü savaş sonrası dönemin siyasi gelişmeleri üzerinde de kalıcı bir etki bırakacaktı.

İkinci Dünya Savaşı sırasında gelişen özel girişimcilik ruhuyla doğru orantılı olarak özel işletme sayısının artması, mevcut işletmelerin ise güçlenmesi sonucunda işçi-işveren ilişkilerinin niteliği değişmiştir. Devletin en büyük işveren olduğu savaş öncesi dönemde işçiler, önünde saygıyla eğildiği bu işverenle olan ilişkilerini hiç sorgulamazlardı. Bunda işyerinin himayeci yapısı ve devletin toplumsal kaygıları da önemli rol oynamıştır. Özel sektördeki işçi-işveren ilişkileri ise epeyce farklıydı. Bu farklılığın nedeni girişimcilerin kârdan başka bir şey düşünmemeleri ve devletin yaptığı gibi birtakım sosyal hizmetleri verememeleridir. Başka bir deyişle işçiler devleti kendilerinden görürlerken, özel girişimciyi karşı cephede görüyorlar, onun tarafından sömürüldüklerini düşünüyorlardı. Bu anlayış farklılığı işçi sınıfının karakterini kökten değiştirmiştir. Savaş döneminin en ilginç katkılarından biri de işçi-işveren ilişkilerine getirdiği bu yeni boyuttur.

## KAYNAKÇA


Ağralı, S. (1967), *Günümüze kadar belgelerle Türk sendikacılığı*, İstanbul.

Anıl, M. ve N. Merey (1942), *Türkiye'de maden mevzuatı*, İstanbul.

Arditi, N. (1969), 'Les investissements étrangers en Turquie', yayınlanmamış doktora taslağı, Cenevre.

Barlas, M. (1977), 'Sıfırdan milyara', *Milliyet*, 20 ve 21 Aralık.

Berik, M. (1945a), 'Yüzümüzün akı kara elmas: beş harp yılı içinde Havza'da kömür istihsali', *Ulus*, 4 Temmuz.

Berik, M. (1945b), 'Maden işçisi', *Ulus*, 9 Temmuz.

Berik, M. (1945c), 'Cumhuriyetle kıymetlenen bir cevher: Garp Linyitleri', *Ulus*, 21 Kasım.

Berik, M. (1945d), 'Değirmisaz', *Ulus*, 5 Aralık.

Berik, M. (1945e), 'Devamlı maden işçisi meselesi', *Ulus*, 11 Aralık.

Berik, M. (1945f), 'Garp Linyitleri: Ocak verimini arttırmak için', *Ulus*, 12 Aralık.

Boratav, K. (1974), *Türkiye'de devletçilik (1923-1950)*, Ankara.

Büktaş, B. (1945), 'Milli endüstrimizin değerli bir kolu Sümerbank', *Ulus*, 1 Kasım.

Büktaş, B. (1946a), 'Sümerbank dokuma ve iplik fabrikalarının 1944'teki çalışmaları', *Ulus*, 26 Ocak.

Büktaş, B. (1946b), 'Sümerbank'ın 1944 bilançosu', *Ulus*, 10 Şubat.

Erkun, S.Ş. (1945), 'Kömür havzamızda mahkumların çalıştırılması', *İş Dergisi*, XI, 45, 1 Mayıs.

Esen, B.N. (1944), *Türk iş hukuku*, Ankara.

Enver, S. (1945), 'Maden kömürü ve harp', *Ulus*, 13 Haziran.

Fişek, K. (1969), *Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve işçi sınıfı*, Ankara.

Gevgilili, A. (1972), 'Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve sosyal sınıflar (tarihsel boyutları içinde bir yaklaşım deneyi)', *Sosyal Siyaset Konferansları* içinde, İstanbul.

Gevgilili, A. (1979), 'CHP'nin gelişimi, yeni gündem', *Milliyet*, 24 Ekim

Karakuş, E. (1977a), 'İşte Ankara', *Hürriyet*, 30 Ekim.

Karakuş, E. (1977b), 'Varlıklı için Varlık Vergisi', *Hürriyet*, 3 Kasım.

Karaosmanoğlu, Y.K. (1968), *Politikada 45 Yıl*, Ankara.

Kessler, G. (1943), 'Türk İş İstatistikleri', *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 3.

Küçük, Y. (1978), *Türkiye üzerine tezler 1908-1978*, cilt I, İstanbul.

Le Genissel, A. (1947), 'L'ouvrier d'industrie en Turquie', yayınlanmamış doktora taslağı, Grenoble.

Mıhçıoğlu, C. (1978-9), 'Yöneticilerin insan ilişkileri alanında yetiştirilmesi', SBF, ders notları, Ankara.

Özsun, A. (1949), İşletmeler Bakanlığı teşkilâtına ait kanun tasarısında bulunması gereken sosyal işler mevzuları', *İş Dergisi*, XV, 100, 1 Şubat.

Pala, H., der. (tarih yok), *Türk sendikacılık hareketi içinde TÜMTİŞ'in 20 yılı*, İstanbul.

Rozliev, Y. (1978), *Türkiye'de sanayi proletaryası*, İstanbul.

Safa, Peyami (1941), 'Bayram tatilleri', *Tasvir*, 12 Ocak.

Saymen, F.H. (1953), *Sistematik Türk İş Hukuku*, İstanbul.

Sevük, İ.H. (1948), 'Büyük inşaat mıntıkasından notlar: kömür havzasının vatan çapındaki ehemmiyeti', *Cumhuriyet*, 13 Şubat.

Sülker, K. (1974), *Lastik-İş'in 25 yılı*, İstanbul.

Talas, C. (1948), 'La législation du travail industriel en Turquie', yayınlanmamış doktora taslağı, Cenevre.

Talas, C. (tarih yok), 'Mesken davamız', *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, X, 1.

Talas, C. (1954), 'Kiralar serbest bırakılmalı mıdır?' *Forum*, II, 14, 15 Ekim.

Talas, C. (1961), *İçtimai İktisat*, Ankara.

Talas, C. (1967), *Sosyal politika*, Ankara.

Timur, T. (1971), *Türk devrimi ve sonrası, 1919-1946*, Ankara.

Tuna, O. (1950), 'İşsizlik meselesi', *İş Dergisi*, XVI, 105.

Yalçın, İ. (1979), *Ölümün ağzı*, İstanbul.

YEDİNCİ BÖLÜM

# SONSÖZ: GENİŞ HALK YIĞINLARININ DURUMU

*Çağlar Keyder*

Bu bölümde halihazırdaki küreselleşme döneminde değişen istihdam koşullarını ve kapitalizmin içinde bulunduğu yeni yapılanmayı ele alacağız. Odak noktamız çevre ülkeler ve münhasıran da Türkiye olacaktır. Kanımca sermaye-emek, devlet-halk ilişkileri, işçilerin hayatta kalma stratejileri, özlemleri ile ideolojik eğilimleri radikal bir dönüşüm sürecinden geçmektedir. Öteden beri, işçi sınıfının proleterleşeceği ve eninde sonunda kapitalist ilişkilerin ekonomik hayatta her yönüyle egemenliğini ilan edeceği yolundaki beklentilerimizin gerçekleşmeyeceğini düşünüyorum. Durum böyle olunca, işçi sınıfının yeni yapısına ve bu yapının siyasi yansımalarına başka bir gözle bakmak zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Eski modeli neden tekrar akıl süzgecimizden geçirmek zorundayız?

Proleterleşmeye ilişkin klasik modele göre, gün gelecek işçi, üretim araçlarından tamamen kopacak, mücadele vere vere daha fazla iş güvencesine ve çalışma hayatında özlemini duyduğu hukuki düzenlemelere her geçen gün daha faz-

la yaklaşarak, tam istihdama kavuşacaktı. Fakat gidişatın bu minvalde olacağı inancından taviz vermeyen böyle bir bakış açısına dayalı araştırmaların sümen altına ittiği veya gözden kaçırdığı birtakım hususlar var; farklı istihdam biçimleri, öneminden bir şey yitirmeyen ev çalışmaları, karşılıklılık prensibinin devamı ve ücretsiz emek değişiminin daha nice türleri Proto-endüstriye (endüstrileşmenin başlangıcına), küçük uretime, işçi sınıfının hayatta kalma stratejilerine ve kadınların yaşamlarına eğilen tarihçiler, evrimci modelin ciddi eksiklikleri bulunduğunu göstermektedirler. Gerek gelişmiş ülkelerde, gerekse çevre ülkelerde işçi sınıfına eğilen araştırmacılar çalışan hane üyelerinin, kadın emeğinin, yarım zamanlı çalışanların, parça başı işçilerin, marjinal sektörün, sürekli işsizlerin, toplumdan dışlanmışların ve 'tehlikeli' yoksul tabakanın rolünü vurgulamaktadırlar. Tarihin her döneminde, çalışan hane halkının ezici çoğunluğu geçimini birkaç gelir kaynağından sağlamıştır; bu gerçekten yola çıkarsak, gerçek proleterlerin sadece aldıkları ücretlerle geçindiklerine dair içten içe beslenen inanç sarsıntıya uğramaktadır.[1]

Çevre ülkelerde 'enformel' ya da 'marjinal' diye adlandırılan geniş bir sektörün mevcut olması, araştırmacıları klasik modelin Üçüncü Dünya'ya ne ölçüde uygulanabilir olduğunu sorgulamaya itmiştir. Ancak bu alanla ilgili ana literatüre baktığımızda geleceğe yönelik kestirmelerin öyle çok da fazla karamsar olmadığını görüyoruz. Ekonomiye modernist-düalist yaklaşım modeli, bir yanda kapitalist ilişkilerin ve tam istihdama kavuşmuş ücretli emeğin hüküm sürdüğü, hep gelişen bir 'modern' sektörün, diğer yanda modern sektörden henüz tamamiyle etkilenmemekle birlikte, hiç kuşkusuz gelecekte daralarak, onun boyunduruğuna gire-

1 Wallerstein ve Smith (1992).

cek olan 'geleneksel' sektörün yer aldığı, hepimizin aşinası ikili yapıyı öne çıkarmaktaydı. Marjinal sektör sorunsalına diğer yaklaşımlar ise marjinal ve kapitalist sektörler arasındaki bağa işaret ederek, sermayenin enformel işgücünden istifade ettiğini, bu nedenle de onun varlığına müsahama gösterdiğini vurgulamaktaydılar. Diğer bir deyişle, sistemin mantığı modernist olmakla birlikte, kapitalist nitelik taşımayan ilişkiler ekonominin rasyonellik boyutu çerçevesinde varlığını devam ettiriyordu. Analizciler enformel veya diğer deyişiyle marjinal sektörü tasviye edecek ivmeyi bir türlü kazanamayan çevre ekonomilere burun kıvırıyor, fakat aynı zamanda da bunun hızlı ekonomik büyümeyle altedilebilecek geçici bir problem olduğu yolundaki inançlarını tazeliyorlardı.

1970'lerin ortalarından bu yana işgücünün yapısı baştan aşağı değişim geçirmiştir; dolayısıyla istihdamın niteliğine ilişkin oluşturduğumuz şemaları, beklentileri çevre kapitalizmi bağlamında tekrar gözden geçirmemizin zamanı geldi. Bugün dünyada daha esnek bir istihdama doğru kayış var; artık işin gitgide düzensizleşmesi gibi bir olguyla karşı karşıyayız. Gelişmiş ülkeler olsun, gerikalmış ülkeler olsun, tüm dünyada koca bir enformel sektör boy atıyor. Çağımızın bu en yeni trendini küresel düzeyde geçerli kılan birtakım ortak güçler işbaşında. Çevre ülkelerde toplumsal yapının bu trendi beslemesinin hiç kuşkusuz başka nedenleri de var. İşgücünün tamamen proleterleşmesine doğru gidişatı hazırlayan başarılar bugün artık geçmişte kaldı. Gittikçe netleşen tabloya göre, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen 25-30 yılın özlemleri tarihin çok özel bir diliminde bir an olayların akışına kapılarak oluşturduğumuz birtakım kuruntulardan ibaretmiş meğer...

1945 yılı ile bugünkü krizin uç verdiği dönem arasında olup bitenleri, 'kapitalist düzenin bildik işlevleri milli kal-

kmmacılığın öne çıkmasıyla kesintiye uğradı' diyerek açıklayabiliriz. Yirminci yüzyılın arkamızda bıraktığımız yıllarına baktığımızda 'milli kalkınmacılık' fikrinin altın çağını yaşadığını söyleyebiliriz. Gelişmiş ülkelerde refah kapitalizmi hüküm sürüyordu; bu da devletin ekonomiye nüfuz ederek, kapitalist faaliyetleri, özellikle de istihdamı her gün biraz daha fazla düzenlemesi anlamına geliyordu. Gelişmekte olan ülkelerde milliyetçi söylem, kapitalist olmayan planlama şekli ve populist uygulamalarıyla milli kalkınmacılık hakimdi; bunlar güçlerini artan modernizasyon gerçeğinden alıyorlardı. Sosyalist cenahta ise, milli kalkınmaya ancak kapitalizmin kızağa çekilmesiyle ulaşılabileceğine olan samimi inançla, bütün bunlar aşırıya vardırılıyordu. Yüzyılın sonuna doğru yanılsamalar teker teker ortaya döküldü; bir süreliğine milli kalkınma şekline bürünen, fakat aslında yapay sınır tanımayan kapitalist gelişme sürecinde hepsi gelgeç başarılardı. Milli kalkınmadaki başarı, burjuvazinin çeşitli nedenlerle ulus-devlet sınırlarında kalmasıyla sağlanmıştı. Burjuvazi ulusal sınırlardan dışarı taşmamıştı; zira devleti yönetenlerle beraber kotardıkları düzen sermaye birikimi sürecini hızlandırıyordu. Bu düzen, milliyetçi söylem zırhı altında burjuvaziye işçi sınıfı da dahil toplumdaki diğer sınıflara karşı daha fazla pazarlık gücü veriyordu.

### *İstihdam Yapısındaki Dönüşüm*

İşin düzensizleşmesi tüm dünyada hızla ivme kazanan bir olgu olarak karşımıza çıkıyor. Düzensiz iş her zaman vardı; bu yeni bir şey değil. Ancak tüm işlerin devletin buyruğu altına gireceği, devlet makamlarınca düzenleneceği günler de elbet bir noktada gelip çatacaktı; böylece sermaye dizginlenebilecek ve çalışma koşulları siyasetin hukuki egemenlik alanında homojen hale getirilebilecekti. Başka bir

deyişle, farklılıklar ülke içinde değil ülkeler arasında söz konusu olacaktı. Gerçekten de, milli kalkınmacılığın tüm vaatleri ülke içinde homojenleşme ve kıstasın dış dünya olduğu bir ilerleme noktalarında toplanmaktaydı - yani 'gün gelecek 'biz' teknolojimizle, üretimdeki gelişme seviyemizle ve ücret oranlarımızla 'onlara' yetişeceğiz' fikri hakimdi. Şimdilerde ise kimi zaman aleni kimi zaman ise üstü kapalı olarak yapılan bu vaadin bir köşeye atıldığı gözlenmektedir. Görünüşe göre, milliyetçi-devletçi dönemin kapanmasıyla sermayenin önüne set çeken suni duvarlar yıkılacak ve böylece ne devlet ne de başka bir güç, zaten doğası gereği heterojen olan emeği homojenleştirme sevdasına bir daha kapılmayacak. Üstelik burjuvazi, devletle pazarlığa oturarak uygulanan ekonomik politikanın milli sermaye birikimini arttırması şartıyla, devletin düzenleyici faaliyetlerine geçici olarak 'evet' demişti. Devlet verdiği sözleri yerine getirmekte acze düşünce, burjuvazinin artık bu pazarlığı sürdürmesi için ortada neden kalmamıştır. Dolayısıyla, burjuvazi zamanın başarıyla sınadığı ilkeye geri dönüyor: yani emek ne kadar heterojen ve emekçilerin gelir kaynakları ne kadar çeşitliyse, toplam ücret faturasını düşürmek o denli kolaylaşır. Sermayenin sömürüyü arttıran en bariz girişimi, fason iş vermekle ve parça başı esasına göre işi dışarıya ihale etmekle, tam istihdamlı, düzenli, sigortalı ücretli işçilerin toplam istihdamdaki oranını düşürmek olmuştur.[2]

Bu gelişme şu gerçeğe işaret etmektedir: düzenleyici mevzuattan ve suni engellerden kurtulan sermaye, emeği işine geldiği gibi kullanmaktadır. Artık her işletmede bir zamanlar tüm işçiler için hak olduğuna inanılan imtiyazlara sahip, ancak çekirdek bir işçi kadrosu tam istihdama kavuşabiliyor. Diğerlerine ise yarım zamanlı, parça başı işlerle

2 Castells ve Portes (1989).

yetinmek veya ne iş olursa olsun yapmak düşüyor. İşlerin böyle düzensizleştiği bir ortamda işçilerin çalışma koşullarını gündeme getirmesi de son derece güçleşiyor. Gerçekten de küçük bir imtiyazlı işçiler grubunun dışındakiler için de benzer çalışma koşulları talep etmek hiç de kolay değil; dolayısıyla sendikalaşmanın gözle görülür biçimde azaldığına tanık oluyoruz.

İşletmelerin istihdam yapısındaki değişikliklere ilaveten, bir de bir zamanların korunup kollanan, batma kaygısından uzak sektörlerinin sayısında düşüş görüyoruz. Günümüzde tüm işletmeler 'küresel pazarda' rekabet etmek zorunda olduğu içindir ki, artık koruma altına alınıp, birtakım ayrıcalıklar verilen sektörler kalmadı. Korunan sektörler ile işçi aristokrasisinin neden aynı anda en şaşalı günlerini yaşadıktan sonra, yine eş zamanlı olarak çaptan düştüklerini izah etmek için Büyük Bunalım ile 1970'ler arasında, çok sayıda gelişmekte olan ülke tarafından uygulanan ithal ikâmesine dayalı sanayileşme modeline bakmalıyız.

Milli kalkınmacılık, anti-liberalizm (liberal ekonomilerin milli birlik ve iradeyi tehdit ettikleri düşünülürdü) ve dolayısıyla da ekonominin siyasetin güdümüne girmesi demekti. Dünya ekonomisinin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki konjonktürü içinde ülke içi kalkınmacılık yaygındı: sonunda bunun gelip dayandığı nokta korumacılık kalkanı altında sanayileşme politikasıydı. O günlerde Amerika da bu politikaya soğuk bakmıyordu. Dolayısıyla bir yanda ekonomik politika olarak uygulanan ithal ikâmesi, ideolojik proje olarak milli kalkınmacılık, diğer yanda da Amerika'nın dünya üzerinde hakimiyeti birleşince bütün taşlar yerli yerine oturmuştu. Böylesi bir konjonktür içinde ithal ikâmesine dayalı sanayi politikası yerli sanayisi dış rekabetten koruyarak, iç pazarda ona istediği gibi at koşturma imkânı tanımıştı. Yerli paranın değerinin yüksek tutulması sayesin-

de, sanayiciler ithal girdileri daha ucuza elde ediyor ve benimsedikleri teknolojinin getirdiği nimetlerden günü gününe faydalanıyorlardı. Yerli sanayiciden kendisini dünya pazarında kanıtlanması beklenmediğinden, yetersiz teknolojiler ile birtakım kararların faturası fiyatlara yansıyordu 'Sanayimiz emekleme aşamasında' veya 'milli kalkınma hedefleri' gibi söylemlerle halk yüksek fiyat fikrine alıştırılıyordu. Aslında populist-kalkınmacı ideal modern sanayi sektöründeki büyümeyle gerçek olmuştu; kırsal kesim modernleşen şehrin ekonomik hayatına yavaş yavaş entegre ediliyordu. Sanayideki yıllık büyüme oranı da hiç fena değildi.

Sermaye-emek ilişkilerine gelince, ithal ikâmesine dayalı sanayileşmenin kurallarından her iki taraf da hoşnut kaldı. En gelişmiş teknolojileri kullanan fabrikalarda, ücretlerin toplam maliyet içindeki yeri devede kulak kalıyordu. Rekabetsiz bir ortamda fiyatlar maliyet + diğerleri metoduna göre belirlenebiliyordu. Sanayici, sanayide sükûn ortamının ihdası için pekâla da pazarlığa oturup, ücretleri arttırabilirdi. Hal böyle olunca modern sanayi sektörünün imtiyazlı işçileri, sayıca çok daha kabarık işçi yığınlarının arasından sıyrılarak sosyal merdivende işçi aristokrasisi basamağına tırmanmışlardı. Sendika örgütlenmesi epeyce işe yarıyordu; zira sendikalı işçiler, özellikle de seçkin sendikaların üyeleri, yüksek ücret artışları talep edebiliyorlardı. Taleplerin karşılandığı, başarının iki yıllık kontratlardaki ücretlerde elde edilen artış yüzdesiyle ölçüldüğü bir büyüme konjonktüründe sendikalar birbirlerini taklit ederek, kendi imtiyazlı üyelerinin daha yüksek gelirlere kavuşmaları için bastırır olmuşlardı.

Yerli üretim yapan imalatçılar için iç pazarı genişletme esasına dayalı bir ekonomik model uygulanıyordu. Gelir dağılımına makro-ekonomik açıdan bakıldığında, işçi sınıfının bir kesiminin daha yüksek alım gücüne kavuşması sa-

nayiciler için bir sakınca teşkil etmiyordu. Ardarda gelen hükümetlerin mevzuatta yaptıkları reformlar ve sektörün daha geniş bölümünü düzenleme arzusu hep bu milli kalkınmacılık modelinin ögeleriydi. Hükümetin bu tutumu sayesinde, işçi hareketi güçleniyordu. Sanayi burjuvazisinin harekete tepkisi ise hepten negatif değildi. Çevre ülkelerde ithal ikâmesine dayalı sanayileşme Fordizm'in özündeki dengeleri yansıtmakta ve işçilerin bir kısmını modern sanayinin ürettiği malların bilfiil tüketicisi haline getirmekteydi.

Modern sektörün işçileri talepleri için baskı yaparak, reel ücretlerinde artış elde edebiliyorlardı. Bu artışlar, işçileri klasik modelde öngörülen proletarya konumuna yaklaştıracak düzeydeydi. İşçiler artık nerdeyse tüm evi geçindirecek ücretlere kavuşmuşlardı. Çalışma koşulları ile iş güvencesi gibi konular sendikalar tarafından müzakere edilip, resmiyete dökülüyordu. Gerek şirketler, gerekse devlet, sosyal güvence ve emeklilik imkânlarını temin ediyordu. Sözün kısası, ithal ikâmeci model, modernist vaatlere ve evrimci şemalara somut nitelik kazandıracak nesnel koşulları yaratmıştı. Modelde tarif edilen proletarya statüsü bazı işçiler için artık hayal olmaktan çıkmıştı. Çok farklı maddi koşullarda yaşayan diğerleri de nasıl olsa bir gün aynı statüye kavuşacaklardı.[3]

İthal ikâmesine dayalı sanayileşme miyadını doldurunca, kalkınmacı-populist devlet, sanayi burjuvazisi ve işçi aristokrasisi arasındaki uzlaşma zemini de parçalandı. Ekonomideki yeni yapılanma, ilgili ülkelerin kapılarını dünya ekonomik trendlerine ardına kadar açmaları ve ekonomik hayatı dünya piyasasının kurallarına göre düzenlemeleri sonucunu getirmişti. Artık korumacı dönemin yapay dengele-

3 Türkiye'de ithal ikâmesine dayalı sanayileşme politikalarının açıklanması ve tahlili için bkz. Keyder (1987).

ri devam edemezdi. Kısa vadede ilk akla gelen çözüm önceki dönemin yerli piyasaya çalışan sektörlerini tasviye etmekti - proletarya modelini besleyen tam da bu sektörlerdi. İşçiler şimdi imtiyazlarını kaybedecek; kapitalistler ise farklı biçimlerdeki daha ucuz işgücü arayışına girerek maliyetleri aşağı çekmenin bir yolunu bulacaklardı. Yine aynı dönemde devletin sosyal ücret, sosyal güvenlik gibi vaatlerinden çark edérek, emekli maaşlarının, sağlık yardımlarının ve sosyal hizmetlerin gerilemesine meydan verdiğini görüyoruz. Bunlara bir de sendikaların eş zamanlı olarak gözden düşüşü eklenince daha önceki dönemde kazanılan imtiyazlar hızla kaybedilmeye başlandı. Formel istihdamla birlikte reel ücretler de düşüşe geçti. Şu anda farklı emek biçimlerinin kullanılıyor olması, bir anlamda formel sektörün imtiyazlarının da tasfiye edildiğine işaret etmektedir. Yeni yapılanma tüm ekonominin tedricen enformel nitelik kazanmaya başladığını göstermektedir. Mevcut gelişmelerden anlaşılıyor ki, geride bıraktığımız dönemde işçi sınıfının oluşumuna yön veren formel sektör, aslında tersine döndürülmesi imkânsız bir süreç başlatamamıştı.

Formel sektördeki ücretler artık tüm bir haneyi geçindirmeye yetmediği gibi, gelecekte emek piyasasının devletçe daha çok düzenleneceğine; istihdam güvencesi, sosyal yardımlar, emekli maaşı ile işsizlik parası gibi konularda iyileştirmeye gidileceğine dair bir emare de görülmemektedir. Enformel nitelik kazanma olgusunun işçi ailelerinin çok büyük bir kısmına sirayet ettiğini söyleyebiliriz. Her hanenin üyeleri küçük meta üreticisi veya küçük işyeri sahibi olarak, sermayeyle, tüccarlarla çok çeşitli ilişki türlerine girmiş bulunuyorlar. Ücretli işçileri 'has proletarya', ailelerini ise 'tipik proleter' aileleri diye nitelendirmek gittikçe zorlaşmaktadır. Formel istihdamda yaşanan gerileme yüzünden klasik modelin proletarya bilinci gelecekte farklı biçim-

lerde ortaya çıkacak ve belki de hiç umulmayan mecralara yönelecektir. Dolayısıyla gerek işçi sınıfının, gerekse işçi hareketinin bu gelişmeler ışığında yeniden tanımlanıp, kuramlaştırılmasına ihtiyaç vardır.

Bir yandan ekonomik faaliyetin küresel anlamda dönüşüme uğraması, diğer yandan teknolojik değişimin beraberinde 'işin değersizleşmesi' olgusunu getirmesi, değişen istihdam yapısına yeni bir boyut eklemektedir. Artık her yerde üretken sermaye, önceki dönemlere oranla daha küresel nitelik kazanmış durumdadır. Bu eğilim, sanayinin tekrar Üçüncü Dünya'ya yönlendirilmesi, ihracat platformları ile girdilerin dünyanın dört bir köşesinden temin edilebilmesi gibi konuların ilk kez gündeme geldiği yıllar olan 1970'lerden itibaren hız kazanmıştır. Son yıllarda teknolojide yaşanan değişim ulaşımı ucuzlatmış, üretim ve kalite kontrollerinin uzaktan kumandalı olarak yapılmasını mümkün kılmıştır. Bu demektir ki küresel üretim imkânı da artmaktadır. Ancak bu imkânın maliyetleri düşürmek amacıyla kullanılması sermayeyi elde avuçta tutmanın zorlaşması anlamına gelmektedir.İşletmenin kontrol, finans ve üst düzey yönetimi belli bir yerde toplanırken, yatırımın mutlaka ucuz emek alanlarına yapılması gibi bir zorunluluk yoktur. Teknolojinin hızla değiştiği ve esnekliğin arandığı bir dünyada, üretim tesislerine yönelen yatırımlar kısa vadelidir. Konut ve elektrik gibi üretimin tüketim yerinde yapılmasını gerektiren sanayileri saymazsak, hiçbir yer vazgeçilmez değildir. Şartların değişmesiyle -diyelim işgücü akıllı uslu durmaz, yatırımın yapıldığı ülke hükümeti evsahipliğinin gereklerini yapmaz veya ola ki, ilgili ülkenin para biriminin konvertibilitesi azalırsa- sermaye, üretimini daha cazip bölgelere kaydırıverir.

Bu söylenenler sadece 'yabancı' sermaye için geçerli değildir. Yerli sermaye isterse yatırımlarını kendi ülkesi dışına

taşıyıverir; bu anlamda o da hareket serbestisine kavuşmuştur. Burjuvazi belli bir ulus-devletin pasaportunu taşısa da artık o devlete göbeğinden bağlı değildir. Nedeni çok basit; eski korumacılık döneminde olduğu gibi artık ne devlet teşviği vardır ne de yatırımların ve ekonomik faaliyetlerin devletçe zapturapt altına alınmasına ihtiyaç kalmıştır.

Küreselleşmenin artması ve sermayenin hareketlilik kazanması sonucunda işçilerin pazarlık gücü iyice zayıflamıştır. Neticede ev çalışması olsun, parça iş veya yarım zamanlı iş olsun veya tam gün istihdam olsun, yüksek ücret ve sosyal imkânlar aranmaksızın her türlü istihdam kabule şayan hale gelmiştir.

Sermaye birikimindeki mevcut trendlere ilişkin yukarıda yer verdiğimiz gözlemler, şimdi bahsedeceğimiz olgunun yanında daha önemsiz kalıyor. Bu öyle bir olgu ki bugün ufaktan ufaktan kendini belli etmekle birlikte hiç kuşkusuz gelecek on yılların toplumsal dönüşümünde en belirleyici rolü oynayacak. Bu olgu işçi tarafından yapılan işin niteliği ile ilgili. Emek gücünün makinalarla ikâme edilmesi öteden beri modern teknolojinin en belirgin özelliği olarak bilinir. Bugüne kadar ekonomistler işsizliğe doğru adım adım ilerleyen bir eğilim olduğu yolundaki kötümser tahminlere itibar etmeyerek, üretkenlik kapasitesi ile toplam gelirlerdeki artışın başka sektörlerde daha büyük bir istihdam yaratacağı savını ortaya atıyorlardı. Halbuki, görünen o ki, elektronik ve iletişim/kontrol teknolojileri sonunda sermayenin emekten daha farklı nitelikler beklemesine yol açmıştır. Hatta geleneksel emek-yoğun sektörlerde bile teknolojik ilerlemeyle birlikte emeğe olan ihtiyaç azalmıştır. Büyümenin ve sermaye birikiminin lokomotifi konumundaki yeni sektörlerde ise aranan işgücü yüksek nitelikte ve az sayıdadır.

Gelişmiş ülkelerde devlet, sermaye birikimi ile istihdam yaratımı arasında gittikçe büyüyen uçurumu telafi edebile-

cek zenginliktedir. Devlet tarım gibi bazı sektörleri desteklemek veya gençleri daha uzun süre okulda tutmak gibi sermaye üretkenliğini arttırması pek de mümkün olmayan bir yöntemle ya da sosyal hizmet ve yardımlar sağlamak (örn: işsizlik parası) suretiyle genç insanları ayak altından çekme yoluna gitmektedir. Geri kalmış ülkelerde ise devletin bu tür bir telafiye girişecek parası yoktur. Dolayısıyla oralarda insanların doğru dürüst bir iş bulma şansını tamamen yitirmesine doğru bir gidişat söz konusudur.

Burada akla ilk olarak şu soru geliyor: hani sermayenin toplumu dönüştürme misyonu vardı? Bu misyon tamamlandığında imalat da dahil olmak üzere kapitalizm öncesinden kalma ekonomik faaliyetler tasfiye edilecek, geleneksel sektörün işçileri "ücretli işçi" haline getirilecekti. Bu aynı zamanda kapitalizmin toplumu kutuplaştırma ve sınıflara bölme dinamiğinin de harekete geçtiği bir başlangıç noktası olacaktı. Meseleye biraz farklı bir boyuttan bakarsak, bu, bir yerde modernizasyona giden yolda ilk adım olacaktı. Eğer sermayenin bütün bu potansiyel işgücüne ihtiyacının kalmadığı bir dönüm noktasına gelindiyse, o halde ortaya çıkacağı tahmin edilen sınıflara ne olacak? Şimdi kapitalizmin tüm topluma hükmetmesini nasıl değerlendireceğiz? Peki ya modernizasyon vaadine ne oldu?

İkinci ve daha iç karartıcı merak konusu ise sermayenin öğütemediği bütün bu insanları nasıl bir geleceğin beklediğidir. Bu insanlar nasıl yaşarlar? Ne tür işler bulabilirler? İlkin bahsettiğimiz türden işsizliğe aday insanların birtakım toplumsal hareketlerin içinde gitgide daha çok yer aldıklarını belirtmeliyiz. Sözü edilen toplumsal hareketler özellikle üretim araçlarından mahrum olup, geçimini kazanmakta sermayeden medet umacak durumda olmayan yığınlara sesleniyor. Bu yığınların din, etnik köken, kültürel otantiklik gibi çeşitli ideolojilerin etrafında toplanma stratejisini

geliştirip, içine kapalı topluluklar halinde kendi başlarının çarelerine baktıklarını görüyoruz. Böylesi hareketler kapitalizmin proleterleşme ve modernizasyon vaatlerini gerçekleştireceğine inancı kalmamış kişileri çekiyor. Hal böyle olunca, ideolojik söylemler modernleşme karşıtı güçlü izler taşıyor. Öte yandan, işe talip olanların sayısının mevcut iş imkânlarını kat kat aşması yüzünden herkes iş peşinde koşuyor - bu iş ne olursa olsun önemli değil. Uzun vadeli tam bir istihdam yakalama şansı eskisi gibi yüksek değil. İş arayanlar bulabildikleri iyi kötü para getiren ne varsa, onunla yetinmek zorundalar. Çoğunun iş arama serüveni sermayeyle uzaktan ilintili düzensiz işlerde sona eriyor, zamanlarının büyük kısmında ise hiç çalışmıyorlar.

Gelecekte de süreceği tahmin edilen bu durumda, bizzat sermaye tarafından sömürülenleri heterojen işçi kesimleri içinde "en şanslılar" olarak niteleyebiliriz. Uzun süreli istihdama küçük bir kesimin sahip olduğu bir imtiyaz gözüyle bakılıyor. Hatta düzensiz ve geçici de olsa bir işte çalışıyor olmak bile başlı başına bir şans. Belki gün gelecek bir işte çalışmanın, çoğunluk için kuraldan ziyade istisna olduğu bir döneme adım atacağız. Bu tahmin yeni marjinal kesimin yapısına ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Şayet tahminimiz doğruysa, sermaye çevresiyle güçlü ve görünmez bağları olan bir marjinal sektörle karşı karşıya olmadığımız sonucu çıkıyor. Yeni marjinal kesim sermaye çevresinin tamamen dışında; sermayenin ona hiç mi hiç ihtiyacı yok. Bu marjinal kesim sonunda sermayeyle kenetleneceğine dair büyük umutlar beslememekte haklı; onlar hiçbir kapitalist nitelik taşımayan, dahası kapitalizmin dışında veya ekstrakapitalist olan bir değiştokuşa dayalı varolma stratejisi izlemek zorunda kalabilirler.

## *Türkiye Örneği ve İstanbul'un İmtiyazlı Konumu*

Marjinal sektör ve enformel işgücü, kapitalizme sancılı geçiş döneminde ortaya çıkmış olgulardır. Bu olguların pratikte ortaya çıkışı geleneksel kuruluş ve faaliyetlerin nispeten daha hızlı tasfiye edildiği yerlerle sınırlıdır. Dolayısıyla çevreleşmiş ufak bir şehirde (*peripheral town*) enformel işgücünden bahsetmek pek anlamlı sayılmaz.[4]

Yukarıda üzerinde uzun uzadıya durduğumuz gelişmeleri İstanbul'da gözlemleyebiliriz. Bu metropolün ayrıcalıklı konumunu izah ederken çeşitli perspektifler kullanılabilir. Birincisi,tabii ki şehrin büyüklüğü. İstanbul sekiz milyona yaklaşan nüfusu ve bu nüfusa her yıl katılan 200.000 göçmenle dev bir şehir: Kırsal alanlardan şehirlere akan göçü en çok çeken, büyüklüğüne ve yaşamın zorluklarına rağmen İstanbul olmuştur. Hiç kuşkusuz formel sektörün bu artı nüfusu sindirmesinin zorluğu ortadadır. İşçilerin ancak yarısının formel sektörde çalıştığı tahmin edilmekle birlikte, gelişigüzel izlenimlerden daha ürkütücü bir tablo çıkmaktadır.

İkincisi, daha önce tartıştığımız gibi formel istihdamdan kopuşun en çarpıcı olarak gözlenebileceği yer, önceki dönemde büyümenin ayrıcalıklı merkezi olması nedeniyle İstanbul'dur. Yani İstanbul Türkiye'nin başka hiçbir yerinde görülmeyen süratte ve çapta ithal ikâmesine dayalı kalkınmanın gerçekleşip modern sektörün vücuda geldiği ve klasik anlamda proletaryanın yoğunlaştığı şehirdir. Bu demek değildir ki milli kalkınma döneminde İstanbul'da bir enformel sektör yoktu veya işçilerin çoğunluğu örgütlüydü. Aslına bakılırsa modern sektördeki büyüme, beraberinde ekonomik yapının kökten dönüşümünü getirmiştir. Geleneksel

4 Aktar (1990), Ayata (1987), Van Velzen (1977).

imalat, rekabete dayanamayıp yok olurken modern sektörün çevresinde birtakım yeni faaliyetler doğmuştur. Bu faaliyetlerin ortak özelliği düşük kâr getirmeleri, küçük çaplı ve kısa ömürlü oluşlarıdır. Her alt sektörde birbiriyle kıran kırana fiyat yarışında sürüyle dükkân düşük kâr marjıyla çalışmaya razı olmaktaydı. Üstelik her an da batma tehlikesi vardı; her yıl binlercesi piyasaya girer, bir o kadar da dükkâna kilidi vururdu. Doğal olarak, istihdam düzenlenmiş değildi, işçiler örgütsüzdü. Hatta sigorta priminden kaçmak için sık sık kaçak işçi çalıştırılırdı. Kimisi yasal çalışma yaşına bile ermemiş, çoğu ise sendikaya üye olma şansından yoksundu; ücretler, örgütlü sektördeki ücretlerin kat kat altındaydı. Fakat yine de enformel sektör modern sektörün nabzını tutarak temposunu, ritmini ona uyduruyordu. Modern sektörde milli kalkınmacılık ruhu devam ettiği sürece, ekonominin enformel sektörü sermayenin yoğunlaşmasına ve proletarlaşmaya giden yolda bir duraktı; dolayısıyla ne zaman olsa dönüştürülebildi.

Şimdi ise sorun modern sektörün ve onun milli kalkınmacılık ruhunun irtifa kaybetmesinde değil, enformel sektörün yönelimlerindeki değişimdir. İstanbul'daki enformel sektörün büyük kısmı için 'modern sektörün güdümündedir' diyemeyiz. Geride bıraktığımız dönemde ekonomiye dualist yaklaşım modeline ne kadar karşı çıkıp, marjinal sektörün en kıyıdaki köşedeki faaliyetlerinin sermayeyle doğrudan ve dolaylı bir bağlantısı olduğunu öne sürsek de, bugün dualizm bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün İstanbul'a baktığımızda birçok farklı İstanbul görüyoruz; bunların çoğunda aynı kökenden gelip kendilerini metropole ait hissetmeyen ve marjinal olmaktan memnun görünen göçmen kitleleri yaşıyor. (Nitekim, 1992'den bu yana yayınlanan *İstanbul* dergisinin 3 Ekim 1992 ve 7 Ekim 1993 tarihli sayıları bu heterojen yapıya ayrılmıştır). Belki

de toplumda kendi içine kapalı kesimlerin türemesinden ibaret bu yeni gerçekliğin mantığı, birbirinden karşılık görerek sosyal bir ağ oluşturan toplulukların giderek genişlemesine dayanıyor. Nereden bakarsak bakalım yeni ekonomik mantık, bir önceki döneme damgasını vuran milli kalkınmacılığa has ekonomik yapının bir türevi değil. Daha ziyade, ta başından istihdamın enformel nitelik kazanmasına koşutlanan ve proletarya statüsüne geçit vermeyen bir mantıkla karşı karşıyayız.

Son olarak; İstanbul milli bir metropolden global kente doğru geçiş aşamasındadır. Global kenti, dünya sermaye çevrelerinin kesiştiği bir yer olarak tanımlayabiliriz. Milli ekonomilerin kabuklarından çıkıp, kapılarını daha fazla araladıkları tespiti doğruysa, o halde dünya ekonomisiyle entegrasyonun arttığını ve sermaye birikiminin dünya sermayesince çizilen doğrultuda ilerleyeceğini söyleyebiliriz. Artık dünya sermaye çevreleri üretim sürecini nereye çevirirse, işçiler de orada sermayeye hizmet etmek imtiyazına sahip olacaklar. Finans, bilgi-işlem, haberleşme ve reklamcılık gibi üretim destek hizmetleri veren sektörlerin (bunlar işletmeleri beyinsel ve yönetimsel açıdan takviye ederek üretimi kolaylaştıran sektörlerdir; belli bir yere tabi değillerdir, sürekli yer değiştirme kabiliyetleri vardır) sermayenin "denetleme işlevlerini" temsil ettikleri söylenebilir. Doğal olarak bu sektörler giderek dünya ölçülerine göre ücret verir hale geliyorlar.

Uluslararası sermayenin, dünyanın diğer yerlerindeki emsallerine göre ücret verip istihdam ettiği yüksek vasıflı profesyonellere bolca rastlanan global şehirlerde, sosyal ve ekonomik kutuplaşma hemen göze çarpar. Zira global şehirler aynı zamanda düşük vasıflı emeğin de akınına uyrayan yerlerdir. Bir de bu şehirler sermaye birikiminin büyük boyutlarda olduğu ve yüksek gelirlerin elde edildiği yerler-

dir. Buralarda kişisel hizmetler yanında yeni tüketici zevklerine hitap eden, emek yoğun lüks ürünlere de talep doğmaktadır.[5] Hizmetin bol emek ve zaman harcanarak sağlandığı Türkiye gibi ekonomilerde yüksek gelir kazanan üstün vasıflı profesyoneller bu ikincil istihdam türünü besleyip, zamanla yüklü kazanç kapısı haline getirebilirler.

Gelişmişlik sırasına (ikinci, üçüncü) göre bile, dünyada İstanbul gibi çok fazla global şehir yoktur.[6] İstanbul Türkiye'de gerçek anlamda bir dünya şehri olmaya aday tek yer olarak, dışardan yoğun göç almaya devam edecektir. Akın akın İstanbul'a gelen insanların birincil sermaye çevrelerinde istihdamına pek şans tanımak mümkün değil. İstanbul'un global şehir statüsünü besleyen yüksek gelirli tabakalar, aynı zamanda kişisel hizmet sektörünü çekip çeviren vasıfsız emek gücüne de talebi arttıracaktır. Ayrıca düşük vasıflı işgücünün şehre kitleler halinde akması nedeniyle bizzat göçmenlerin taleplerini karşılayacak yeni bir üretim sahasına zemin hazırlanmaktadır. Kendi içine yönelik bu üretim faaliyeti ucuz işgücüne dayalı olmakla birlikte, sermaye çevrelerine entegre olmuş başka emek yoğun faaliyetleri pompalayabilir - kadınların evde parça başı iş yaparak ihracata yönelik üretim yapması gibi. Genel olarak enformelliğe doğru kayış içinde, yukarıda sözünü ettiğimiz kendi içine kapalı sosyal kesimler de bir köşe başını tutabilirler. Sözünü ettiğimiz nedenlerden dolayı, Türk şehirleri arasında emeğin enformel nitelik kazanmasına en elverişli zemini hazırlayan İstanbul'dur.

Modernizasyonun dinamiğindeki ters yüz olma durumuna ilişkin teorik problemler buradaki tartışmanın kapsamı

---

5 Global şehirlerin bu özelliğine dair bkz. Sassen-Koob (1989).

6 İstanbul'un bu doğrultuda ilerleyişine ve geleceğin İstanbul'una dair bkz. Keyder ve Öncü (1993).

dışındadır. Ancak öyle görünüyor ki proleterleşme modelinin öngördüğü istihdam türü -yani ücretlerin gitgide tatmin edici düzeye eriştiği, mevzuata tabi tam istihdam- kapitalizmin gelişimi sırasında geçici olarak ortaya çıkan bir olgudur. İşçi olmaya aday kişilerin proleter statüsüne kavuşup, evrimci modelde tanımlandığı şekilde bir "işçi" kimliğine kavuşması pek olası görünmüyor. Yakın gelecekte çok çeşitli istihdam ve çalışma şekillerinin ortaya çıkacağına ve çok sayıda grubun sermayenin çekim alanı dışında kalıp, emekçi kesimlerin heterojen bir yapı kazanacağına dair birtakım işaretleri daha şimdiden görmekteyiz.

## Kaynakça


Aktar, Ayhan (1990), *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, İstanbul.

Ayata, Sencer (1987), *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik*, Ankara.

Castells, Manuel ve Alejandro Portes (1989), 'World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy', Portes, Castells ve Benton (der.) içinde, (1989).

Keyder, Çağlar (1987), *State and Class in Turkey*, Londra.

Keyder, Çağlar ve Öncü, Ayşe (1993), *Istanbul and the Concept of World Cities*, İstanbul.

Portes, Alejandro, Manuel Castells ve Laura Benton, der. (1989), *The Informal Economy, Studies in Advanced and Less Developed Countries*, Baltimore ve Londra.

Sassen-Koob, Saskia (1989), 'New York City's Informal Economy', Portes, Castells ve Benton (der.) içinde, (1989).

Smith, Joan ve Immanuel Wallerstein, der. (1992), *Creating and Transforming Households, the Constraints of the World-Economy*, Cambridge.

Van Velzen, Leo (1977), *Peripheral Production in Kayseri, Turkey*, Ankara.

Wallerstein, Immanuel ve Joan Smith (1992), 'Households as an Institution of the World-Economy', Smith and Wallerstein (der.) içinde, (1992).

Tarihi, devletin tarihi ile sınırlandırmayan, sadece örgütlü işçilere değil, diğer işçi kesimlerine de eğilen ve büyük fabrikalardaki kadar küçük çaplı imalat sektöründeki işgücü üzerinde de duran bu derleme, Osmanlı/Türk iktisadî ve sosyal tarihi alanında çalışan önemli isimleri biraraya getiriyor. Osmanlı ve Türkiye tarihi alanındaki çalışmaları ile tanınan Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher'in derledikleri bu kitapta, işçilerin durumu Selânik'ten Şam'a uzanan bir coğrafyada ve büyük dönüşümlerin yaşandığı yüzyıllık bir zaman diliminde ele alınıyor: değişen ekonomik koşulların yok ettiği usta-kalfa dayanışması, sınıf çatışmalarının mekânı olarak loncalar, işçi hareketleri ve sınıf bilincinin doğuşu, sol harekete yönelik devlet baskısı... Kitap, ayrıca iktisat politikalarını ve savaşlarda iyice sömürüye açık hale gelen kadın ve çocuk işgücünü incelerken, varolan emek tarihi paradigmalarını da sorguluyor. ■

İLETİŞİM 473
ARAŞTIRMA İNCELEME 75

ISBN 975-470-672-7
9 789754 706727